

TÜRKMENISTANYŇ BILIM MINISTRRLIGI

Magtymguly adyndaky Türkmen döwlet uniwersiteti

Türkmenistanyň taryhy kafedrasy

KÖNEÜRGENÇ TÜRKMENLERINIŇ DÖWLETINIŇ TARYHYNDAN

**dersi boýunça umumy okuwlaryň
ýazgylarynyň toplумы**

AŞGABAT – 2020

TÜRKMENISTANYŇ BILIM MINISTRRLIGI

Magtymguly adyndaky Türkmen döwlet uniwersiteti

Türkmenistanyň taryhy kafedrasy

**KÖNEÜRGENÇ TÜRKMENLERINIŇ
DÖWLETINIŇ TARYHYNDAN**

**dersi boýunça umumy okuw
sapaklarynyň toplumy**

Taýýarlan: uly mugallym D.Kössekow

AŞGABAT – 2020

Tema №1: Giriş.

Meýilnama:

1. “Köneürgenç türkmenleriniň döwletiniň taryhyndan” ýöriteleşme dersiniň maksady, wezipeleri we meseleleri.
2. Türkmen taryhynyň döwürleri. Orta asyrlarda ata-babalarymyzyň guran döwletleri.
3. Dünýä ösüşine eden goşandy we döwletleriň arasynda Köneürgenç türkmenleriniň döwletiniň tutýan orny.

1. “Köneürgenç türkmenleriniň döwletiniň taryhyndan” ýöriteleşme dersiniň maksady, wezipeleri we meseleleri. Türkmen halky dünýäniň dört künjeginde dürli döwletler döredipdir. Ol döwletler özüniň syýasy, ykdysady, medeni-ruhy ösüşi bilen adamzat taryhynda uly yz galdyrypdyr.

Ýöriteleşme dersde ata-babalarymyzyň Türkmenistanyň çäginde döreden Köneürgenç türkmenleriniň döwleti, onuň taryhy, hökümdar-soltanlary, olaryň ýöreden syýasaty, ykdysady we medeni çäreleri, döwletiň giňelmegi, ösmegi we pese düşmegi, ýurtda geçirilen özgerişler, ilatyň durmuşy, dini, dili, döp-dessurlary barada talyplara türkmen taryhyna degişli çeşmeler we ylmy kitaplary esasynda okuw we söhbetdeşlik sapaklary maksatnama laýyklykda geçirmek göz önünde tutulýar.

Garaşsyz baky Bitarap Türkmenistan döwletinde Türkmenistanyň Hormatly Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedowyň ýolbaşçylygynda türkmen halky ata-babalarynyň şöhratly geçmişine, olaryň dünýäde 70-den gowrak guran döwletlerine, galdyran medeni mirasyna we dünýäniň ösüşine eden goşandyny öwrenmeklige ajaýyp mümkinçilikler döredi. Garaşsyzlyk ýyllarynda türkmen halky özüniň taryhyny, döp-dessuryny, gadymy mirasyny dünýä äşgär etdi.

Köneürgenç türkmenleriniň döwletiniň taryhy ýörite dersiň predmeti bolup durýar.

Dersiň okadylmagynyň esasy maksady: Ýörite dersde Köneürgenç türkmenleriniň döwletini hemmetaraplaýyn öwrenip, talyplara türkmen halkynyň şöhratly taryhynyň bolandygyny, döwletiň beýik soltanlarynyň, serkerdeleriniň, alymlarynyň atlarynyň Garaşsyzlyk eýýamynda dikeldilendigini görkezip we olaryň öz ata-babalarymyzyň mirasdüşerleri hökmünde halkymyzyň at-abraýyny XXI asyrdaky galdyrmaklyk paýy düşündigini düşündermekden ybarat.

Dersi öwrenmekligiň esasy meseleleri: Talyplara Köneürgenç türkmenleriniň döwletiniň esasynda halkymyzyň gahrymançylykly taryhyny, türkmeniň beýik sahsalarynyň il-ýurt we adamzat bähbitli eden zähmetlerini

görkezip, ýaşlarda öz halkynyň taryhyna buýsanyp, Garaşsyz baky Bitarap Türkmenistan – ata-Watanymyza, iline, bu taryhy hakykaty dikelden, halkyna Garaşsyzlyk ýoly bilen alyp barýan Türkmenistanyň hormatly Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedowa wepalylyk, hormat we söýgi duýgularyny ösdürmek;

Talyplaryň edebiýatlar we ylmy işler bilen özbaşdak işlemeklerini hem-de erkin pikir endiklerini gazanmak;

Türkmen halkynyň Köneürgenç türkmenleriniň döwletiniň beýik şahslaryň görkezen gahrymançylyklary, akyl-paýhaslary, nusgalyk häsiýetleri ýaşlara gündelik durmuşynda ýol-ýörelge bolup, görelde almak;

Talyplarda Köneürgenç türkmenleriniň döwletiniň taryhynda watançylyk duýgularyny terbiýelemek we berkitmek.

Dersiň öwrenilmeginiň netijesinde talyplar Köneürgenç türkmenleriniň döwletiniň taryhy bilen içgin tanyşarlar we bu ders bilen baglanyşykly referat taýýarlanylýar.

2. Türkmen taryhynyň döwürleri. Orta asyrlarda ata-babalarymyzyň guran döwletleri. Türkmenleriň ata-babalary dünýäniň dürli ýerlerine ýaýrap, uly-uly döwletleri, hanlyklary, beglikleri, atabeglikleri döredip, Aziýanyň, Ýewropanyň we Demirgazyk Afrikanyň dürli ýerlerinde döwlet gurluşynda, medeniýetde, ylymda uly işler bitirip, adamzat taryhynda öçmejek yz galdyrypdyrlar. Halkymyzyň gadymy geçmişiň anyk delilnamalar esasynda açylyp başlanmagy milli buýsanjymyzy artdyrdy, taryhymyza bolan garaýşymyzy has-da belende göterdi. Bir söz bilen aýdylanda, türkmen halky öz geçmiş taryhyna bolan teňneligini arkaýyn gandyryp, geçmişi baradaky her bir buýsançly täzeligi bilip başlady.

Türkmenler, dogrudan-da, öz gadymy ata watanynda ösüp-örňän we soňra dünýäniň dürli ýerlerine ýaýran halkdyr, türkmenler gadymyýetde we orta asyrlarda edermen hem merdana millet hökmünde taryhy sahna çykyp, geçmişde şöhratly yz galdyrypdyrlar.

Orta asyrlarda, has takygy X-XVI asyrlarda türkmenler tarapyndan döredilen Garahanly, Beýik oguz türkmen, Gaznaly, Seljukly, Köneürgenç (Horezmşalar), Osmanly, Memluk, Akgoýunly, Garagoýunly, Sefewi türkmenleriniň döwletleriniň, Hindistandaky türkmen soltanlyklarynyň, beglikleriň, atabeglikleriň has gülläp ösen wagtydyr. Şol döwrüň beýik soltanlary, şalary, hökümdarlary döwlet gurluşynda örän wajyp tejribe toplapdyrlar. Gündogarda “Döwlet gurjak bolsaň, türkmeni çagyr” diýen nakylyň dörändigi tötänden däl.

Gaznaly türkmen döwleti – paýtagty Owganystanyň Gazna şäheri bolup, şol bir wagtda döwletiň ady-da Gazna şäheri bilen baglydyr. Bu döwlet

Owganystanyň, Hindistanyň, Päkistanyň topragynda gurlan ilkinji türkmen döwletidir – imperiýasydyr.

Beýik Seljukly türkmenleriniň döwletiniň gurluşy barada aýdylanda, onda köp muşakgatlary gören Seljuk beg Türkmeniň nebereleriniň Horasana gelişleri nygtalýar. Olar Daňdanakan söweşiniň netijesinde türkmenleriň Gaznaly döwletini ýeňip, Horasanda Seljukly türkmenleriň döwletini esaslandyrýarlar. Soňra olar güýçlenip, Günbatara garşy hereket edip, Kiçi Aziýada, Eýranda türkmen döwletlerini döredýärler. Soltan Togrul beg, soltan Alp Arslan, soltan Mälikşa türkmenleriň beýik imperiýasyny döretmekde ukyplylyk görkezen beýik soltanlardyr. Şol bir wagtda olar Abbasy halyflygynyň goragyna çykyp, yslamy ýaýratmakda-da uly işleri bitiripdirler. Döwletiň çäklerini gitdigiçe giňeldip, döwlet gurluşyny güýçlendiripdirler. Soltan Mälikşanyň ölüminden soň, imperiýada durgunlylyk döwri başlanyp, şazadalaryň tagt üstündäki göreşleri bolup, imperiýa pese gaçypdyr. Sanjaryň ata Watanymyzda beýik Soltan bolan döwri imperiýanyň ikinji ösüş döwri hasaplanylýar. Bu döwürde Beýik Seljukly türkmenleriň imperiýasy synýar.

Seljuk türkmen imperiýasyndan soň Türkmenistanyň ýerinde Köneürgene türkmen döwleti özbaşdak döwlet bolup, gülläp ösüpdir.

Tükeniksiz wakalara, şanly senelere, söweşlere esaslanyp gelýän geçmiştaryhyň haýsy döwrüne ýa-da haýsy sahypasyna ser salyp göreninde hem gözbaşyny gadymýetiň çuňluklaryndan alyp gaýdýan beýik türkmen halkymyzyň ýaýran örän giň teretoriýasynda juda köp döwletler, 70-den gowrak imperiýa emele gelipdir we asyrlar boýy höküm sürüpdirler.

3. Dünýä ösüşine eden goşandy we döwletleriň arasynda Köneürgene türkmenleriniň döwletiniň tutýan orny. Gadymy Horezm döwleti hakynda käbir maglumatlar Eýrandaky dag gaýalaryndaky ýazgylarda, Zaratuştra dininiň esasy kitaby bolan Awestada, pählewî edebiýatynda, grek-latyn, we Hytaý ýazuw çeşmelerinde duş gelýär. Emma diňe bu maglumatlar Horezmiň şöhratly ozalky keşbini dikeltmek üçin asla ýeterlik däldir. Orta Aziýa, Ýakyn we Orta Gündogaryň Gadymky halklarynyň döreden döwletleriniň ykbalynda uly rol oýnan Horezmiň wakalara baý taryhynyň ençeme sahypalary nämälim bolany üçin, baryp 1937-nji 12ir. Emiriň köşgi köp sanly akyldarlaryň jemlenen merkezine öwrülipdir. Käbir awtorlar Mamun II köşgünde işläp alymlar toparyna «Akademiýa» hem atlandyrýar. Sebäbi döwrüň belli alymlarynyň köpüsi Horezmiň köşgünde jemlenipdirler. Horezmiň baýlygyna Gazna şäheriniň soltany Mahmudyň gözi gidip we güýç toplan, 1017-nji ýylda Ürgenji basyp alypdyr.

Şeýlelikde, Mamunlaryň dinastiýasy Horezmde uzak wagtlap hökümdarlyk etmeýär. 1017-nji ýylda Horezmi Mahmyt Gaznaly basyp alýar.¹

Şeýdip Ürgenç ilki Gaznewilere, soň bolsa olary taryh meýdanından gysyp çykaran Seljuklylara tabynlykda bolupdyr. Seljuk Mälikşa (1072-1092) asly Garçistanly bir adamdan Anuştegin atly Türk gulamyny satyn alýar. Ol özüniň akyl-paýhasy bilen beýleki gulamlardan tiz saýlanýar. Soltan Sanjaryň (1118-1157) höküm süren döwründe Anuştegin Horezme häkim edip bellenýär. Anuştegininiň agtygy Atsyz (1097-1127) döwründe Horezmiň özbaşdaklygy üçin ýenede hereket başlanýar. Ýöne tiz wagtdan Atsyz bilen Sanjaryň arasyna tow düşýär. Bu iki soltanyň arasynda birnäçe uruşlar bolup geçýär. Sol uruşlar hakynda giňräk maglumat Ibn al Asiriň «Kämil» taryhynda we Muhammet an-Nesewiniň «Soltan Jeleddin Meňburunyň ömür beýany» kitabynda aýdylýar. Atsyzynyň ogly Ilarslan 17 ýyl şalyk eden soň, 1172-nji ýylda aradan çykýar.

Köp ýerlerini basyp alyp uly imperiýa döreden Alaeddin Muhammet şa, ýurda mongollar çozanda aljyraňňylyga düşýär. Olardan gaçyp gutulmak islöp «beýik horezmşah» 1220-nji ýylda Kaspi deňiziniň Abeskun adasynda gözgyny ýagdaýda «amanadyny tabşyrýar», şonda hatta onuň jesedini dolamaga kepen hem tapylmansoň, nökerleriň biri köýnegini berýär. Muhammediň ogly Jeleddiniň mongollar bilen eden merdana söweşleri Ürgenç bilen gös-göni dahyly hem ýok diýmek bolar.

Mongollar çozmazdan sähel ön arap alymy Ýakut Ürgenje gelip görüpdir. «Men ony 1219-njy ýylda tatarlar (ýagny mongollar) almazdan ön görüpdim. Mundan baý we gowy şäheri ön görenim ýadyma düşenok. Ony tatarlar ýykandan soň bu sözlerimiň ýalan ýaly ýaňlanmagy mümkin, sebäbi meniň soň soňlar eşidişime görä, şäherden nam nyşan galmandyr. Şäherde ýaşan adamlaryň barysy öldürilipdir... Baýlykda, ulylykda, ilatynyň köplüğünde we mylakatlylygynda Horezmiň baş şäheri ýaly şäher älemde ýokmuka diýýärim» diýip, Ýakut ýazýar.

Sol ýyllarda Ürgenji suw basmak howpundan saklap duran bendiň bolandygyny Ýakut ýatlaýar. Şäheriň bir bölegi suwuň sag tarapynda, býlekisi çep tarapynda bolupdyr. Amyderýanyň suwyny belli bir derejede saklap duran bendi halk her ýylda abadanlaşdyryp durupdyr. Bendi mongolaryň ýykandygyny ýa-da gözegçiliksiz galansoň öz-özüniň ýykylandygyny kesgitlemek kyn. Taryhçy Ibn al-Asyr bendi mongollar weýran etdiler diýip tassyklaýar. Her halda Ürgenji suw basypdyr. Şäher sag, ýagny demirgazyk tarapy birazrak belendiräk bolany üçin, onda üç sany ymarat abat saklanyp galypdyr.

Ürgenjiň (Horezmiň) halykynyň käbir özboluşly aýratynlyklaryny taryhçylar belläpdirler. «Oturyşyp-turuşmany gowy görýän, çenden aşa myhmansöýer, batyr

---

¹ Kuwat Mätgeldiýew, Gadymy Horezmiň döreýşi we ösüş taryhy. // *Mugallymlar gazetini*.-2008.-Awgust aýynyň 15-i

we söweşde edermen adamlar» diýip al Mukaddesi olary taryplaýar. «Şäheriň ilaty söweşjeňlikde we ýaýdan ok atmaklykda meşhurdyr» diýip, awtory näbelli «Hudud el-älem» kitabynda bellenýär.

Özüniň örän zähmetsöýerligi bilen tanalýan Ürgenç ilaty mongollaryň eden weýrançylygyny ýüz ýyl geçip-geçmänkä düzeldipdir. Altyn Ordanyň tabynlygyna düşende bolsa, häkim Kutlug Temiriň we onuň aýaly Törebeg hanymyň döwründe şäherde binäçe kaşaň ymaratlar peýda bolýar.

Gadymy Ürgenje bagyşlanyp ýazylan ýörite kitap bolmasa-da aýry-aýry kitaplarda gysgajyk we üznä habarlar duş gelýär. Kitap düzüji Fasihi Hawari özüniň «Mujmali Fasihi» (Fasihiň ýygyndysy) atly eserinde her ýylda ýüze çykan hadysalary gysgajyk beläpdir. 707-nji hijri ýylynda (1307-1308-nji milady ýyly) Ürgençde bolup geçen wakalar hakda Fasihi Hawari şeýle ýazýar: «Horezmiň Jurjaniýesinde emir Toluk ibn Kuç-Temir öldü. Soltan Muhammed Hudabende Uljaýtu han Nejmeddin Kutlug Temiri horezmşah edip belledi we ony Horezme ýollady.».

Ülkäniň 17-nji asyra we ondan soňky döwürde degişli resmi hatlarynda «Horezm hanlygy» diýilen at diňe rus we günbatar Ýewropa edebiýatyna mahsusdyr. Öz resmi hatlarynda ülkäniň adynyň Horezm diýilip tutulandygy üçin 1920-nji ýylyň rewolýussiýasy netijesinde onuň territoriýasynda döran respublika Horezm Halk Sowet Respublikasy ady dakylpdyr.

Parahat söwda ýollary bilen üpjün edilen haryt alyş-çalyşygy arap halifatyna tabyn halklaryň ösüşiniň ähli taraplaryny öz akymyna girizipdir. «Ägirt uly möçberde baglaşylan söwda şertnamalary Uzak Gündogarda hem, Alys Gündogarda hem alynyp barylardy we şol şertnamalardan gelýän pul tölegleri girdeji hökmünde düşýän salgytlardan we haraçlardan has çalt köpelerdi» diýip, 10-njy asyryň bir ýazyjysy belläp geçipdir.

Ol döwüriň Horezm döwleti halkara söwdasynyň in uly merkezleriniň birine öwürlipdir. Gündogar Ýewropanyň, Orta Aziýanyň, Eýranyň we beýleki ýurtlaryň söwda satyk bähbitleri bu döwlet bilen ysnyşykly gatnaşyk etmek bilen bagly bolupdyr. Uly baýlyklaryň toplanmagyna getiren giň söwda ülkäniň şäherleriniň ulalmagyna, obalaryň giňelmegine, senetçiligiň we sungatyň ösmegine, feodal ahlagyň pugtalanmagyna getiripdir. Ürgenjiň bazarlary Gündogar Ýewropa bilen Gündogar Aziýada öndürülen harytlardan doldurylypdyr.

Şol wagtlarda üç sany halkara kerwen ýoly bolup, biri Mawaranahrdan gelse, ikinjisi Buharadan çykyp, Warahsa (Amyderýanyň sag tarap kenary bilen, Surahanyň üstünden geçip), Kät, Has, Nuzkat, Nukbag (Porsy), Mizdakhan aşyp Ürgenje gelipdir. Şu ýoluň Mara tarap gidýän şahasy-da bolupdyr. Ol Tahiriýadan Günortarakda ýerleşen Nuskary (Gabakly) rabatynda ýoluň ikä bölünmeginden emele gelipdir. Şahalaryň biri göni günorta - Amul şäherine gitse, beýlekisi gumuň

jümmüşinden Mara çykypdyr. Hywanyň 19-njy asyra degişli ýazgylarynda bu ýol «Taht ýoly» diýlip atlandyrylýar.

Üçünji ýol - Şähristan ýoly diýlip atlandyrylypdyr. Baryp Kuşanlar döwründe dörän Zamahşardan kerwenler Şähristana we Nusaýa gelipdirler. Bu ýol günbatar Horasandan başlanyp, Gyzylarbatdan Garagumyň içinden geçip, Uzboýdaky guýularyň ugry bilen Çermenýaba (Çermenýap) tarap uzapdyr. Ol Çermenýabyň kenary bilen Zamahşara ýetipdir we ol ýerden Arda-Husmitan şäherine baryp, Ürgenç we Kät şahalaryna bölünipdir. Zamahşardan Ürgenje gidýän ýoluň has gysgaragy hem bolupdyr. Bu ýoluň Ýedi weli atly ýerden geçip, bir topar rabatlaryň - kerwensaraýlaryň üsti bilen Zamahşara ýeten bolmagy mümkin. 10-njy asyrda al-Mukaddasy Kiçiürgenç atly şäheriň bolandygyny ýazan bolsa, 13-nji asyryň başynda Ýakut Kiçiürgenjiň uly Ürgençden üç parsah (parsah--6-7 kilometre deňdir) aralykda ýerleşýändigini kesgitleýär. Merhum Ý. Gulamow Ýedi welili Kiçiürgenç bilen bir hasap ederdi.

Ürgençden günbatara gidýän söwda ýoly Üstýurtdan Emba we Itil (Wolga) derýalaryna ýetipdir. Şol ýerde ýol birnäçe şahalar bölünipdir. Ürgençden gaýdan bu ýollaryň Itil derýasynyň kenarlaryndan gadymy Hazar we Bulgar döwletlerine gidýän şahalary bolupdyr. «Taryh al-Masudi» atly kitapda Horezmlileriň suw ýollaryndan hem peýdalanandyklary belleniýär. Wolga derýasynda Horezmiň dürli önümleri ýüklenen uly gämileri ýüzüpdür.

Uly kerwen ýollary bir görseň, çar tarapa dargaşyp, bir giden ulyly-kiçili gala we obalara degip geçip, ýene-de esasy şaýolda birigipdirler. Şeýle ýollaryň hut horezm wadisiniň (wadi-oasis) özünde birnäçesiniň bolandygyny al-Mukaddasi belläpdir. Ol üç sany ýerli ähmiýetli kerwen ýolunyň ugrunda ýerleşen şäherleriň, galalaryň özara näçeräk daşlykda ýerleşendiklerini ýazyp görkezipdir.

Ürgenjiň gös-göni gatnaşmagynda edilen söwdada haýsy harytlaryň ulanylandygyny bilmek hem gyzyklydyr. 10-njy asyryň başyna degişli şeýle maglumaty al-Itahri ýazyp galdyrypdyr: «Horezm - hasylly, iýmite we miwä baý şäher. Onda diňe hoz ýok. Bu ýerde uzak ýurtlarda satmak üçin pagtadan we ýününden köp zatlar öndürilýär. Şäherde ýaşaýanlaryň aýratynlygynyň biri hem baýlygyny we edermenligini aýan etmeklilige höwesliligidir. Horasanyň beýleki ilatyna garanyňda, bular özge ölkelerde köp duşýar, olar köp syýahat edýärler. Köp sanly Horezmlileriň ýaşamaýan uly şäheri Horasanda duşmaýar. Horezm ýurdynda altynyň, kümüşüň, gymmatbaha daşlaryň magdany ýok. Olaryň baýlygynyň abraýly bölegi mal saklamak we türkler bilen söwda etmekden öňýär. Slawýanlardan, hazarlardan we olaryň goňşy halklaryndan, şol sanda türklerden düşýän gullaryň aglabasy, şeýlede sähra tilkileriniň, senjabyň, gunduzuň derileri bularyň elinde jemlenýär».

Köneürgençden başlanyp Yzmyhşirde gutarýan gadymy kerwen ýoluny göz önüne getirjek bolup synanşalyň. Şonda şeýle marşruty çak edip bolar Köneürgrnç-Kiçiürgenç (Ýedi weli) 3 parsah, Kiçiürgenç-Sazakly öwliýä 3 parsah, Sazakly öwliýä-Tüýnükli öwliýä 1 parsah, Tüýnikli öwliýä-Ak depe 1 parsah, Ak depe-ikinci Sazakly öwliýä 2 parsah, Ikinji sazakly öwliýä-Yzmyhsir 1 menzil. Bu ýerde ikinji Sazaklydan Yzmyhsire çenli bolan bir menzillik, ýagny ýedi parsah aralyk, elbetde, «öwliýäsiz» bolan dälär. Su iki merkeziň arasyndaky gadymy gonamçylyklaryň astynda galapyn antik we orta asyra degişli arheologik ýadigärlikleriň ençemesi gömülip ýatyr.

Içeriki söwda degişli kerwen ýollarynyň başga ugurlarynyň hem bolan bolmagy mümkin. Mysal üçin, has soňraky asyrlarda Ürgençden gelyän ýol Ýedi welä barman geçen bolmagy mümkin, sebäbi Kiçiürgenç diýilen at köpçüligiň ýadyndan çykyp onuň ýerine gonamçylyk döränsoň kerwenler başga bir ýerde düşlemeli bolandyr. Şeýle ýerleriň biri hökmünde Mädeminhanyň galasyny görkezmek bolar. Hywadan ýörite Köneürgenji görmek üçin gaýdan Eýranly ilçisi we alym Rizakulihan Hidaýatyň 1851-nji ýylda geçen ýoly gyzyklydyr. Ol Hywadan çykyp Daşhowuza gaýdypdyr. Soň Hilaleýinde, ýagny Ýylanlyda bolup, Ak depä gelipdir. Ak depeden soň Mädemingalada hem bir gije ýatyp, Köneürgenje gelip ýetipdir. Bu agzalan ýerlerde ilçiniň atly hemralary gijelerine düşlemeli bolupdyrlar. Ol ýurdyna dolanansoň «Safar nama-ýi-Horezm» atly kitap ýazypdyr. Hidaýat Köneürgenje eden sapary wagtynda bu gadymy şäherde gören gadymy ymaratlaryny we ýaşap geçen meşhur adamlary hakda ýatlamalar galdyrypdyr.

Horezmiň paýtagty Hywa şäherine göçürilenden soň hem Köneürgenje geler durar ekenler. Täze paýtagtyň gözəl ymaratlary köp bolsada Köneürgençdäki gadymdan galan nusgalar köpçüligiň ünsünden düşmändir. Hywadan gaýdýan ýol Täzeürgenje, Şabada, Daşhowuza, Porsa degip geçip Köneürgenje gelipdir. Hywadan gaýdýan ýollaryň başga şahalary-da bolupdyr. Mysal üçin, Hywa, Gazawat, Tagtanyň üsti bilen ýene-de Daşhowuza ýa-da Ýylanla çykylýan ýollar bolupdyr. Biziň günlerimiziň asfalt ýollary hem gadymy kerwen ýollarynyň käte üstünden, käte golaýyndan geçip Köneürgenje ýetýär.

Tema №2: Köneürgenç türkmenleriniň döwletiniň taryhynyň çeşmeleri we taryhnamasy.

Meýilnama:

1. Taryhy çeşmelerde we ylmy kitaplarda Köneürgenç türkmenleriniň döwletiniň häsiýetlendirilişi.
2. Köneürgenç türkmenleriniň döwletiniň taryhyny, ykdysadyýetini, medeniýetini we ol döwür türkmen halkynyň ruhy durmuşyny beýan edýän ýazuw çeşmeler. Gadymy Köneürgenç taryhy çeşmelerde.
3. Köneürgenjiň orta asyrlar taryhnamasy. Köneürgenç türkmenleriniň döwletiniň taryhy Reşideddin Watwatyň eserlerinde. Ýakut al-Hamawy we Gürgenjiň gülläp ösen döwri. “Kämil taryh” Köneürgenç türkmenleriniň döwletiniň döreýşi barada. Mongol çözüşlaryna degişli esasy taryhy çeşmeler we ylmy işler.
4. Köneürgençde ýazylan türkmençe eserler.

1. Taryhy çeşmelerde we ylmy kitaplarda Köneürgenç türkmenleriniň döwletiniň häsiýetlendirilişi. Gadymy Horezm döwletiniň irki döwür merkezleriniň biri bolan Köneürgenjiň taryhy geçmişi bilen içgin gyzyklanan alymlaryň-taryhçylaryň, etnograflaryň, arheologlaryň, edebiýaty hem sungaty öwrenijileriň sany-sajagy ýok diýsek öte geçdigimiz däl. Ors taryhçylary Horezmi, şol sanda Köneürgenji çynlakaý öwrenmegiň sowet döwründe, hususan-da, 1920-nji ýyllardan soň başlanandygyny aýdýarlar. Biz şonuň ýaly pikirlere W. I. Pilýawskiniň, A. Ýakubowskiniň we beýlekileriň işlerinde häli-şindi gabat gelýäris. Elbetde, öňki alymlardan N. Weselowskiniň, S.P. Tolstowyň, A.A. Kunyň, W.W. Bartoldyň bu ugurdan netijeli hyzmat görkezendiklerini hiç kim inkär etmeýär. Ýöne welin, Horezmiň hem-de Köneürgenç galasynyň çynlakaý öwrenilişini diňe bir sowet döwri bilen baglanyşdyryp goýmak birtaraplydyr. Islendik döwletiň ýa-da taryhy hadysanyň öwrenilişi şol döwletiň ýa-da şol taryhy hadysanyň döräp, özüni tutup ugran mahalyndan saka alyp gaýdýar. Döremek – öwrenmegiň başlangyjydyr. Munuň şeýledigini arap geografiýaçylary Makdysanyň (X asyr), Ýakut ibn Abdallahyň (XIII asyr), arap halyfatynyň ilçisi ibn Fadlanyň (VIII asyr), taryhçy Täjetdin ibn Anjap ibn as-Saynyň (XI asyryň ortalary), syýahatçy ibn Batutyň (XIV asyr) ýazgylarydyr kitaplary hem tassyklaýar.²

Edebiýat, sungat, pelsepe, taryh, dil bilimi we gaýry ylym pudaklary bilen iş salyşýan şahsyýetler öz wagtynda Horezm şalygynyň özünde-de az bolmandyr. Bu

² A. Mämmedow “Gadymy Köneürgenjiň beýik şahsyýetleri (rowaýatlar we hakykatlar)”. *Baky Bitarap Türkmenistan-UNESKO*. –A., 2006. –sah. 199

hakda taryhçy alym, arapşynas Nazar Halymowyn rus dilinde neşir edilen “Памятники Ургенча” (1991) diýen kitabynda käbir maglumatlar berilýär. Ol orta asyr taryhçylarynyň, filosoflarynyň, şahyrlarynyň dürli musulman döwletlerinde bu ýere diňe bir işlemek, ýazmak, döretmek üçinem däl, eýsem, köp ugurlardan tejribe toplam, düşüňjelerini, gözüetimlerini ymykly artdyryp, soňra ýene-de beýleki musulman ýurtlaryna dargamagy-da maksat edinip gelendiklerini ýatlaýar. Alym Abu Bakr Muhammet al-Horezmi[(ni)-935-1002], Aly Ibn Arrak as-Sinnary [1143-nji ýylda aradan çykýar)], Abu-al-Hasan ibn Abu Aly ibn Muntajyp Aly ibn Muhammet ibn Arslany (1141-nji ýylda öldürilýär), Abu-l-Hasan Aly ibn Muhammet ibn Aly al-Umrany al-Horezmi[ni, Zamahşarynyň döwürdeşi we mugallymy], Abu Muhammet Mahmyt ibn Muhammet al-Abbasy al-Horezmi[ni], al-Kasym ibn al-Hüseýni, al Kasym ibn al-Hüseýn Ahmet al-Horezmi[(ni)-1160-njy ýylda doglan)] şeýle adamlaryň hatarynda goýýar.³ Munuň şeýledigini Orta asyrlarda türkmen şäherlerine syýahat edip, bu ýerde gören ajaýyp täsinliklerini ýazyp beýan eden syýahatçylaryň eserlerinde hem görmek mümkin.⁴

Çingiz hanyň çozmagyndan öň we şondan soň ýañadan täzeden döreýiş ýyllarynda Köneürgençde Biruny, Abu Aly ibn Sina, az-Zamahşary ýaly eýýäm şo zamanlarda ylmyň iňňän köp ugurlary boýunça dünýä tanalan meşhur şahsyýetleriň-de ýaşandyklaryny aýtmak gerek. Olaryň köp sanly eserleri hut şu mukaddes gadymy toprakda dünýä inipdir. Mysal üçin, Abu-l Kasym Jarallah Mahmyt ibn Omar az-Zamahşary (1075-1144) arap diliniň grammatikasyna, edebiýatyna we jemgyýeti öwrenişe degişli 50-ä golaý düýpli ylmy iş (kitap) ýazyp galdyrypdyr. Aýratyn-da onuň “Edebiýat ylmyna giriş” (“Mukaddimat al-adab”) diýen kitaby diňe bir arap dilli halklaryň däl, eýsem, türki halklaryň-da edebiýatynyň has gadymydygyny, ony öwreniş ylmynyň-da çeper pikirlenmäniň özi bilen bir wagtda diýen ýaly dörändigini açyk-aýan edýän möhüm taryhy ýadygärlikdir (Ýeri gelende aýtsak, Zamahşarynyň eserlerinden nusgalar birnäçe kitap görnüşinde Türkmenistanyň Milli medeniýet “Miras” merkezi tarapyndan ýaňy-ýakynda neşir edilip, türkmen jemgyýetçiligine ýetirildi.).⁵

Köneürgenç Mamun ibn Muhammediň döwründe Horezm şalygynyň paýtagty diýlip ygılan edilýär. Onuň we onuň ogullary Aly ibn Mamunyň we Mamun ibn Mamunyň (Mamun II) döwürlerinde bu ýerde ylym, edebiýat, sopuçylyk hakyky ösüş ýoluna düşýär. Muhammet ibn Tekeşin (1200-1220), Gutluk Timuryň we onuň aýaly Törebeg hanymyň (XII asyr), Soltan Alynyň (XIV

³ a. a. e., s. 199

⁴ Tahyr Aşyrow, Gurbangeldi Muhammedow. “Taryhy çeşmelere ser salyp...” //Edebiýat we sungat.-2011.-Fewral aýynyň 4-i

⁵ A. Mämmedow “Gadymy Köneürgenjiň beýik şahsyýetleri (rowaýatlar we hakykatlar)”. *Baky Bitarap Türkmenistan-UNESKO*. –A., 2006. –sah. 200

asyr) hökümdarlyk eden ýyllarynda hem şunuň ýaly ösüşleriň bolandygy taryhy çeşmelerde nygtalyp bellenilýär.⁶

Şeýle ösüşleriň göze görünmeginde Nejimeddin Kubra, Pirýar Weli, Majetdin Bagdadyky (lakamy Jemiljan), ibn Hajy Aly ar-ramytany al-Buhary (lakamy Ezizjan), Seýit Ahmet ýaly keramatly, sopuçylyk taglymatynda saýlanan şahsyýetleriň hyzmatynyň-da az bolmandygyny aýtmak gerek. Ýnha, şu hili taryhy şahsyýetler gadymy Köneürgenjiň älem-jahana dolan şöhratynyň eýeleri bolupdyrlar. Hut şonuň üçin-de halk arasynda olar barada örän gyzykly, täsirli, nusga alarlyk rowaýatlar döredilipdir. Olar her näçe hyýaly-mifik, dini-mistik düşüňjeleri öz mazmunyna siňdiren-de bolsalar, bir zatda hakykata şübhesiz tekrarlap görkezýärler: Türkmen topragynyň Köneürgenji-munuň özi biziň halkymyzyň dürli döwürde, dürli şertlerde bolsa-da, tutuş bir millete mynasyp ruhubelentlik we döredijilik ruhy bilen ýaşandyklaryna şaýatlyk edýär.⁷

Köneürgenç türkmen döwletiniň taryhyna degişli ýeterlik çeşme bar. Olardan Leningrad resminamalar ýygynyndysy: Köneürgenç şalary döwrüniň taryhy resminamalarynyň iň baý kolleksiyasydyr. Ýeke-täk nusga Leningraddadyr. Ol resminamalaryň 78 sanysy Reşideddin Watwatyň, 17 sanysy «Atabatul kataba» eseriniň awtory Muntajabeddin Bady Atabeg Jüweýniniň galamyndan çykypdyr. Olaryň 7 sanysy dürli hatdatlar tarapyndan göçürilipdir, 47 sanysynyň bolsa göçürijisi nämälim bolup galýar. Köneürgenç türkmen döwletine (78 resminama) we Beýik Seljukly döwletine (35 resminama), Kerman Seljuklaryna, Gaznalylara, Saffarlylara degişli 149 resminamanyň beýany Baron Wiktor Rosen tarapyndan ilkinji gezek neşir edilipdir. Soňky döwürde dosent doktor Mehmet Altaý Köýmen ýygynyndynyň doly fotonusgasyny gola salypdyr we resminamalary aýry-aýrylykda derňäp, beýleki nusgalary bilen deňeşdiripdir.

2. Köneürgenç türkmenleriniň döwletiniň taryhyny, ykdysadyýetini, medeniýetini we ol döwür türkmen halkynyň ruhy durmuşyny beýan edýän ýazuw çeşmeler. Gadymy Köneürgenç taryhy çeşmelerde. Köneürgenç türkmen döwleti döwrüne degişli ýazgylar, mongol goşunlarynyň eden weýrançylygy sebäpli örän az duş gelýär. Horezmiň uly we gadymy şäherleriniň biri – Köneürgenç barada maglumat has hem az. Araplar ýurdy basyp almazdan öňki Ürgenç (Gürgenç, Jurjaniýa) hakda hiç hili ýazgy ýok diýmek bolar. Dogry, Awesta kitabynda agzalýan Urwa şäherini käbir alymlar Ürgenç diýip düşündirýär. Soňra ol şäher Gürgenç diýlip atlandyrylypdyr. Gürgenç şäheriniň ady «Gorg» (möjek) we «an» köplük san alamaty hem-de «jird» (şäher) sözünüň gysgaldylan görnüşinden (Gorgan-Gürgenç) emele gelen bolmagy mümkin diýen çaklama bar.

---

⁶ a. a. e., s. 200

⁷ a. a. e., s. 200

Şu çaklamalardan ugur alyp Köneürgenjiň 2500 — 3000 ýyllyk taryhynyň bardygy käbir edebiýatlarda ýatlanylýar.

XIII asyryň başlary Gürgenjiň in gülläp ösen döwri hasaplanýar. 1219-1220-nji ýyllarda dünýä belli arap alymy we geografy Ýakut ibn Abdallah Gürgenje gelende henize çenli şunuň ýaly örän uly, baý we diýseň owadan şäheri görmändigini belleýär. Akademik W.W.Bartoldyň aýdyşy ýaly, Gürgenç ýylsaýyn däl-de, günsaýyn abadanlaşypdyr we ösükdir.

Et-Tewessül ilat-Teressül – Soltan Alaýeddin Tekeşiň Diwanhanasynyň başlygy Bahaweddin Muhammet ibn Muýeýýidil-Bagdadyň inşa nusgalarynyň ýygyndysydyr. Kätip tarapyndan jemlenen parsça in-şalar hakynda aýdylýar we eseriň girişinde gürrüň berilýär. Onuň soňunda ähli hat ýazyşma usullaryna nusgalar berilýär. Bulardan başgada:

a) Permanlar, kararlar, ähtnamalar we ýeňişnamalar.

b) Töwerekdäki hökümdarlara ýazylan hatlar.

ç) Awtoryň, öz döwrüniň tanyml adamlaryna we dostlaryna iberen hatlary ýaly üç bölümde şol döwrüň syýasy wakalaryny bir ýere jemläpdir. Bu ýygyndyda, ýokardaky Araisül Hawatyr ýaly soltan Alaýeddin Tekeş döwrüne, aýratynam, Köneürgenç şalarynyň Kaňly-Gypjak türk boýlary bilen eden gatnaşyklaryny öz içine alýan, original we örän gymmatly giňişleýin maglumatlar bar. Bular şol döwrüň taryhy wakalaryny, olaryň sebäp-lerini we akymyny yzarlamaga mümkinçilik berýär. Osmanly taryh ýazyjylarynyň eserlerinden asgyn gelmeýän «Et tewessül ilat-Teressül» dolulygyna neşir edildi.

Ýazuw çeşmelerinde X asyrdan başlap Horezm topragynda türkmenleriň uly toparynyň ýaşanlygy beýan edilýär. Abu Reýhan al -Biruniniň ylmy işlerinde Horezm ilaty hakynda gürrüň edilende alanlar ýatlanylýar. Alanlar bolsa belleýşimiz ýaly, türkmenleriň ata-babalarynyň bir köküdir. Gadymy Horezm taryhyny içgin öwrenen özbek arheology, akademik Ýa.G.Gulýamowyň ylmy işlerinde X asyrdaky Amyderýanyň aşaky akymlarynda türkmenleriň ýaşandygy nygtalýar. Ol şeýle ýazýar: “Biruniniň habar bermegine görä, Aral deňziniň gündogary we demirgazyk gündogary türkmenleriň ýurdydyr. Kaspi deňziniň kenarlarynda ýaşayan bu taýpalaryň (alanlaryň we aslaryň) dili bolsa Horezm hem-de peçenek (türki) dilleriniň garyndysydyr. Biruniniň, Ýakutyň berýän maglumatlaryny deňeşdirip türkmen taýpalarynyň Syrderýanyň aşak akymlaryndan Amyderýanyň aşaky akymlaryna aralaşandygy baradaky Ýakutyň sözlerini makullamak mümkin.”

Arap syýahatçysy Ibn Fadlan hem eýýäm X asyrdaky türkmen taýpalarynyň hem ol ýerlerde ýaşanlygyny öz işinde belläpdir. (Я.Г.Гулямов. История орошения Хорезма. Ташкент, 1957. 160 с.) Şeýlelikde görşümüz ýaly Ýa. G.

Gulýamow dürli çeşmelerdäki maglumatlary deňeşdirip Horezmiň ýerli ilatynyň esasy böleginiň türkmenlerdigini aýratyn nygtaýar.

3. Köneürgenjiň orta asyrlar taryhnamasy. Köneürgenç türkmenleriniň döwletiniň taryhy Reşideddin Watwatyň eserlerinde. Ýakut al-Hamawy we Gürgenjiň gülläp ösen döwri. “Kämil taryh” Köneürgenç türkmenleriniň döwletiniň döreyşi barada. Mongol çözüşlaryna degişli esasy taryhy çeşmeler we ylmy işler. Köneürgenç şasy Atsyzyň döwründen başlap, Alaeddin Tekeşiň şalyk döwrüniň başlananyňa çenli Köneürgenç şalarynyň İnşa Diwanyna (kätipler diwanyna) ýolbaşçylyk eden meşhur Reşideddin Watwata degişli ýygyny bar. Dört bölümden ybarat 40 sany arapça we parsça hat we kasydany öz içine alýan bu ýygynyň Stambul kitaphanalarynda birnäçe nusgasy bar. In doly we gowy saklanan nusgasy Stambul uniwersitetiniň kitaphanasynyň golýazmalar bölümünde saklanýar. Birnäçe öwgi şygýrlardan we hususy hatlardan başga-da «Jend Fethnamasy» (Jendiň basylyp alynmagy) ýaly syýasy resminamalar hem bar. Bu ýygyny entek neşir edilmändir.

Araisül-Hawatyr we Nefaisün-Newa – Reşideddin Watwatyň ýygynyň in doly nusgasy bolup, 25 sany arapça, 25 sany parsça hatdan başga-da dürli mazmunly hat bu ýygynyda bar. Resminamalaryň köpüsi töwerekdäki hökümdarlara ýazylan hatlaryň we gelen hatlara berilýän jogaplaryň nusgalary bolup, Köneürgenç türkmen döwletiniň syýasy taryhyny açyp görkezýän in esasy çeşmedir. Wakanamalarda ýatlanmaýan wakalary bu hatlaryň kömegi bilen çözmek mümkin. Araisül-Hawatyrýň doly we oňat saklanan nusgasy Fatyh kitaphanasynda bar. Dolulygyna neşir edilmändir.

Umdetül-Bulega we Uddetül-Fuseha: Reşideddin Watwatyň başga bir ýygyny üç bölümden ybarat bolup, onda arapça 25, parsça 5 hat, arapça 25 we parsça 25 kasyda jemlenipdir. Bu ýygynyda awtoryň beýleki golýazmalarynda gabat gelmeýän käbir syýasy ýazgylary bar. Esad Efendi we Aýasofýa nusgalary bar. Neşir edilmändir.

Münşeaty Reşideddin Watwat: Nury Osmaniýe kitaphanasynda saklanýan bu eseriň bir kysmy şol awtoryň beýleki resminamalaryndan toplanan hem bolsa, hut Atsyzyň döwrüne degişli birnäçe düzediş bolup, örän seýrek duş gelýän bahasyna ýetip bolmajak resminamadyr. Neşir edilmändir.

Agzalan eserlerden başga-da, Ýakut Hamawynyň (aradan çykan wagty 1229) örän meşhur «Mugjemul-Buldan» diýilýän geografiýa eseri durýar. Ol şol döwriň in görnükli syýahatçysydyr we mongol ýörişiniň yzysüre Köneürgenji we Mawerannahry syýahat edip, görüp-eşiden zatlaryny bu esere siňdiripdir. Bu eser biziň esasy çeşmelerimiziň biridir.

Ilkinji çeşmeleriň hataryndaky umumy senanamalaryň arasyndan birinji ýerde, gürrüňsiz, Ibn Esiriň «El-kämil fit taryh» («Kämil taryh») (ýazylan wagty,

1230) eseri hasap edilýär. Orta asyr taryhçylarynyň arasynda dogruçyllygy we bitaraplygy bilen meşhur we gürrüňi edilýän meselämiziň döwründe ýaşan Ibn Esir hadysalaryň esasy bölegini görenleriň agzyndan eşidip beýan edýär. Ol irki döwre degişli wakalary anyklamaga synanyşypdyr we özüne gümürtik bolan maglumatlary eserinde belläp geçýär. Ömrüniň agramly bölegini türkmen hökümdarlarynyň hemaýatkärliginde geçiren Ibn Esiriň türkmen serkerdeleriniň ýörişlerine, söweşlerine taryhçy hökmünde gatnaşandygy has-da gyzyklydyr. Ol birnäçe wagtlap Mosul atabegleri bilen halypanyň arasynda ilçi bolýar. Ol öz ýazgylarynda beýan edýän wakalarynyň köpüsine gözli şaýat bolan şahsdyr.

Bir tarapdan Yrak Seljukly döwletini ýykan, beýleki bir tarapdan garahytaýlar we mongollar ýaly gaýry musulman güýçler bilen aldym-berdimli söweşe giren we ahyrynda ýykylan bu döwlet barada, ýagny XIII asyryň birinji ýarymynda gündogarda galkynma döwrüne giren türkmen yslam medeniýetiniň Köneürgenç döwletiniň ýykylmagy bilen sönendigi barada birnäçe makaladan başga düýpli ylmy-derňew işi ýazylmandyr. Bu ägirt uly döwlet türkmenleriň taryhy nukdaýnazardan düýpli derňew edilmändir. D.Ohssonan we Howortdan başlap, häzirki döwürde R. Grossetiň Köneürgenç döwletine bagyşlap ýazan işleriniň ählisi bu meseläni diňe mongollar bilen baglanyşdyrýarlar. Bularyň arasynda çeşmeler hakynda gürrüň berýän we Köneürgenç şalarynyň Mawerannahrdaky gatnaşyklaryny, döwletiň soňky günlerini beýan edýän eser hökmünde Bartoldyň «Türküstan mongol basybalyşyna çenli» diýen kitabyny görkezmek bolar.

Çingiz hanyň döwletiniň gurluşyny beýan edýän, mongol taryhynyň esasy çeşmesi «Syrly taryhda» (ýazylan wagty, 1240) yslam ülkeleriniň basylyp alnyşy barada örän az maglumat bar: ýöne Köneürgenç döwleti babatda arap we pars çeşmeleri bilen deňeşdirip, käbir meseleleri çözmäge kömek etjek gymmatly maglumat bar. Mongol taryhynyň esasy çeşmesi hasap edilýän başga bir eser Reşideddin Fazlullanyň (aradan çykan wagty 1318) ýolbaşçylygyndaky topar tarapyndan ýazylan «Jamyg et Tawaryhynyň» I jildi käbir ýerlerinde «Jahan Guşa» eserine daýanýan hem bolsa, biziň pikirimizçe, ähmiýetli çeşmedir. Bulardan başga-da «Jahan Guşa» we «Jamyg et Tawaryha» esaslanyp ýazylan, ýöne öz döwrüniň käbir däplerini goşan Abulgazynyň «Türkileriň şejeresi» (ýazylan wagty 1663) eseri hem örän ähmiýetli çeşmedir.

Soltan Muhammetşanyň golastynda bolup, onuň bilen bile mongollaryň önünden gaçan edebiýat taryhçysy Şemseddin Muhammedi ibn Kaýsy Razy «El Mugjem fi Meaýyry Eşaryl Ajam» diýen eserinde käbir geň-taň wakalary gürrüň berýär. Bagdatly tebib Muwaffakeddin Abdyllyatyf (aradan çykan wagty 1231), Muhammetşanyň Müsür we Siriýa babatda alyp baran işleri barada möhüm habarlar berýär. Ol awtor mongollara degişli özüniň gözi bilen gören wakalary

barada, Çingiz hanyň we Köneürgenç şasynyň goşunlaryndaky strategik aýratynlyklary hakynda şahsy pikirini aýdýar.

Köneürgençde ýazylan türkmençe eserler. Köneürgenç şalarynyň taryhynyň iň ähmiýetli çeşmeleriniň biri hem Nusaýlynyň «Siratüs-Soltan Jelaleddin Meňburny» eseridir. Anuştegininiň ogullarynyň iň soňky wekili Jelaleddin Köneürgenç şasynyň Diwanhanasynyň ýolbaşçysy Nureddin Münşi diýlip tanalýan Nusaýly, ýaşlygynda watany Nusaýda we töweregindäki mälikhanalarda işleýärkä, Muhammetşanyň alyp barýan ähli işleriniň şaýady bolupdyr, onuň wezirlerini, döwletiň täsirli adamlarynyň köpüsini we harby serkerdebaşylaryň ählisini tanapdyr. Soltan Jelaleddiniň terjimehalyna bagyşlap ýazan uly eseriniň başynda Köneürgenç şalarynyň dolandyryş, harby ýagdaýlary, Muhammetşa, Türkan hatyn, şadöwletiň içerki ýagdaýy we beýleki ugurlarda berýän maglumatlary örän möhüm we gymmatlydyr. Awtor Soltanyň we Köneürgenç türkmen döwletiniň kuwwatyny, asgyn ýerlerini örän anyk, takyk we tankydy nukdaýzardan berip bilipdir. Nusaýlynyň kitabyndan soň Köneürgenç şalary hakynda monografiýa şekilinde we çeşme hökmünde ýazylan «Syratüs-Soltan Jelaleddin» ýaly ähmiýetli başga bir eser Ata Mälik Jüweýniniň³³ 1266-njy ýylda tamlanan meşhur «Taryhy Jahan Guşa» eseridir³⁴. Awtor Köneürgenç döwletinde okumyşlygy bilen meşhur, şol bir wagtyň özünde Soltan Tekeş döwründen bäri Köneürgenç şalarynyň ynamyna giren maşgalanyň agzasydy. Atasy Şemseddin Muhammet Muhammetşanyň we onuň ogly Jelaleddiniň Istifa Diwanynyň (maliýe diwanhanasy) ýolbaşçysy bolupdy. Mongol ýörişinden soň hem kakasynyň, hem özüniň ýokary döwlet wezipelerinde işländigini mälimdir. Şol sebäpli onuň mongollara we Köneürgenç şalaryna degişli berýän maglumatlarynda käbir çaprazlyklar duş gelse hem iň ynamly maglumatlardyr. Üç jildedən ybarat bolan «Jahan Guşanyň» ikinji jildi dolulygyna Köneürgenç türkmen şa döwletine degişlidir. Üçünji jildiniň Ysmaýylylardan gürrüň berýän kysymlarynda çäkli, mongollara bagyşlanan birinji jildinde Köneürgenç şalary hakynda ep-esli maglumatlar bar.

Köneürgenç ülkesiniň Seljuklaryň eline geçen döwrüne degişli iň esasy çeşmeleriň biri Abul Fazly Beýhakynyň (aradan çykan wagty 1077ý.) «Taryhy Beýhaky» kitabydyr. Anuştegin ogullarynyň hökümdarlygynyň irki döwrüne, degişli bir-iki hadysasyny aýdyňlaşdyrýan Şerefüz-Zaman Merweziniň «Tabaýýül-Haýawan» eseri hem ähmiýetlidir. Köneürgenç şalarynyň Beýik Seljukly döwletiniň synmagyndan we Soltan Sanjaryň ölüminden soňra Yrak Seljukly döwleti bilen gatnaşyklary hakyndaky peýdalanylan çeşmeleriň ilkinjisi Ymameddin Yspyhanynyň (aradan çykan wagty 1202ý.) Bunday (1226-njy ýylda, dirikä) tarapyndan «Zubdatun-Nusra we Nuhbatun-USra» diýlip at goýlan Seljukly taryhydyr. Beýik Seljuklylar, esasan hem Yrak Seljuklary hakynda ýokary derejede

ähmiýetli çeşme bolan bu eser 1194-nji ýylda Köneürgenç şasy Soltan Tekeş tarapyndan ýykylan Yrak Seljuklary barada örän baý maglumat berýär. Şeýle hem Yrak Seljuklaryna degişli esasy çeşmeleriň biri-de 1202-nji ýylda Anadoly Seljukly hökümdary Gyýaseddin Keý Hysrow ibn Gylyç Arslana bagyşlanyp ýazylan «Rahatus-Sudur we Aýatus-Surur» eseri bolup, ol örän gymmatly maglumatlary özünde jemleýär. Ony göçüren Rawendi Azerbaýjan atabegleri maşgalasynyň hökümdarlyk eden Yraky Ajamyň ýagdaýyny, bu nebere bilen Seljukly häkimiýetiniň agzalarynyň gatnaşyklaryny we Yraky Ajamyň Köneürgenç türkmen goşunlary tarapyndan basylyp alnyşy, olaryň gaýtawul berişini, Yrak emirleriniň we garamaýak halkyň ýagdaýyny öz dünýägaraýşyna görä birin-birin ýazga geçirip, bolup geçýän wakalaryň düýp mazmunyny açyp görkezmegi başarypdyr. Yrak Seljuk döwletiniň soňky ýyllary we ýykylyşy, Köneürgenç türkmen goşunlarynyň Yrakdaky hereketleri, Soltan Tekeşin alyp baran syýasaty bu eserde örän aýdyň we takyk berilipdir.

Köneürgenç şalarynyň taryhynyň in ähmiýetli çeşmeleriniň biri hem Nusaýlynyň «Siratüs-Soltan Jelaledin Meňbur-ny» eseridir.³² Anuşteginin ogullarynyň in soňky wekili Želaleddin Köneürgenç şasynyň Diwanhanasynyň ýolbaşçysy Nureddin Münşi diýlip tanalýan Nusaýly, ýaşlygynda watany Nusaýda we töweregindäki mälikhanalarda işleýärkä, Muhammetşanyň alyp barýan ähli işleriniň şaýady bolupdyr, onuň wezirlerini, döwletin täsirli adamlarynyň köpüsini we harby serkerdebaşylaryň ählisini tanapdyr. Soltan Jelaleddiniň terjimehalyna bagyşlap ýazan uly eseriniň başynda Köneürgenç şalarynyň dolandyryş, harby ýagdaýlary, Muhammetşa, Türkan hatyn, döwletin içerki ýagdaýy we beýleki ugurlarda berýän maglumatlary örän möhüm we gymmatlydyr. Awtor Soltanyň we Köneürgenç türkmen döwletiniň kuwwatyny, asgyn ýerlerini örän anyk, takyk we tankydy nukdaýzardan berip bilipdir.

Nusaýlynyň kitabyndan soň Köneürgenç şalary hakynda monografiýa şekilinde we çeşme hökmünde ýazylan «Syratüs-Soltan Jelaledin» ýaly ähmiýetli başga bir eser Ata Mälik Jüweýniniň 1266-njy ýylda tamlanan meşhur «Taryhy Jahan Guşa» eseridir. Awtor Köneürgenç döwletinde okumyşlygy bilen meşhur, şol bir wagtyň özünde Soltan Tekeş döwründen bari Köneürgenç şalarynyň ynamyna giren maşgalanyň agzasydy. Atasy Şemseddin Muhammet Muhammetşanyň we onuň ogly Jelaleddiniň Istifa Diwanynyň (maliýe diwanhanasy) ýolbaşçysy bolupdy. Mongol ýörişinden soň hem kakasynyň, hem özüniň ýokary döwlet wezipelerinde işländigini mälimdir. Şol sebäpli onuň mongollara we Köneürgenç şalaryna degişli berýän maglumatlarynda käbir çaprazlyklar duş gelse hem in ynamly maglumatlardyr. Üç jiltde ybarat bolan «Jahan Guşanyň» ikinji jildi dolulygyna Köneürgenç türkmen şa döwletine degişlidir. Üçünji jildiniň Ysmaýylylardan gürrüň berýän kysymlarynda çäkli,

mongollara bagyşlanan birinji jildinde Köneürgenç şalary hakynda ep-esli maglumatlar bar.

Tema №3: Gadymy Köneürgenç türkmenleriniň döwleti.

Meýilnama:

1. Horezm oazisi gadymy eýýamda. Kelteminar medeniýeti (b.e.öňki VI müňýyllyk), Täzebagýap medeniýeti. Guýsaý medeniýeti. Gadymy Köneürgenjiň ýadygärlikleri. Küýzeligyr, Galalygyr, Köne Was, Toprakhala we başgalar.
2. Demirgazyk Türkmenistan b.e.öňki IV – b.e I asyryna çenli. Tumar şa. Aleksandr Makedonly we Horezmiň şasy Farasman. Demirgazyk türkmen ýerleriniň Kaňly-arabaly döwletiniň düzümine girmegi.
3. Kuşan döwletiniň döremegi we Demirgazyk Türkmenistanyň Kuşan döwletiniň düzümine girmegi. Ilatyň syýasy-ykdysady, medeni durmuşynda bolup geçen özgerişlikler.

1. Horezm oazisi gadymy eýýamda. Kelteminar medeniýeti (b.e.öňki VI müňýyllyk), Täzebagýap medeniýeti. Guýsaý medeniýeti. Gadymy Köneürgenjiň ýadygärlikleri. Küýzeligyr, Galalygyr, Köne Was, Toprakhala we başgalar. Demirgazyk Türkmenistanyň Üňüz aňyrsyndaky çägelikden başga ýerleri Amyderýanyň gadymy gollarynyň çep kenarydyr. Has takygy, onuň Sarygamyş sebitlerindäki gollarydyr. Amyderýa şol düzlüğe garşy ugruny üýtgedip, birden bärlik sowlup, birden sag kenara – Aral deňzine tarap akýan goluna (Akjaderýa) sowlup, şol düzlüğe ýokary galdyrypdyr. Suwuň derejesinden ýokarda derýanyň ýylmap giden Ýasygyr, Mangyr, Şasenemgyr, Gäwürgyr (Amandag), Tärimgaýa, Düzgyr, Zeňnibaba, Gaňnagyr we beýlekiler ýaly has gadymy düzlükleriň galyndylary häzir hem oňat saýlanyp görünýär.

Şeýle düzlükler köp wagtlardan bäri adamlaryň ünsüni çekipdir. Olar ekerançylyk üçin örän amatly, topragy mes, suwy bol, ýeriniň düzlügi bolsa suwaryş desgalaryny gurmaýy ýenilleşdirýär. Ýöne Amyderýanyň aşak akymalarynda ekerançylyk has soň ýüze çykypdyr. Şol düzlükleri başda ilkidurmuş awçylarynyň köp sanly taýpalary, soň balykçylyk bilenem meşgullanyp başlan taýpalar özleşdirip başlapdyrlar.

Häzirki güne çenli saklanyp galan iň gadymy Horezm ýadygärligi bize neolit (täze daş asyry) taýpalary tarapyndan galdyrylypdyr. Alymlar olaryň medeniýetini **Kelteminar medeniýeti** diýip atlandyrdylar. Bu at şol medeniýeti döredenleriň ilkinji ýaşan ýerleriniň golaýyndaky Kelteminar obasy bilen baglanyşyklydyr. Kelteminar medeniýeti biziň eramyzdan öňki VI müňýyllyga degişlidir.

Alymlar Kelteminar medeniýeti bilen Gündogar Kaspi we Balkan etekleriniň neolit medeniýetiniň arasynda genetik baglanyşyk bardyr diýip çaklaýarlar. Soňky

agzalanlara degişli zatlar Jebel gowagynda, Uly Balkanyň birinji hem ikinji Damdamçeşme gowaklarynda gazuw işleri geçirilende ýüze çykaryldy.

Kelteminar medeniýetine degişli oturymly ýerleriň birentegi Amyderýanyň Sarygamyş golunyň aşak akymynda, Sarygamyş töwereklerinden, Uzboýuň kenarlaryndan tapyldy. Kelteminarlylar tutuşlygyna aw awlamak, tebigy ösümlikleri ýygnamak, ýagny diňe tebigatyň joşan zady bilen oňnut edýän adamlar bolupdyrlar. Olar ýekegapanlary, sugunlary, suw guşlaryny awlapdyrlar, balyk tutupdyrlar. Olaryň esasy iýmiti balyk bolupdyr. Lakga bilen çuýbalygyň süňkleri kelteminarlylaryň oturymly ýerlerinden örän köp tapyldy.

Kelteminarlylar şol döwürde palçykdan ýasalan gap-gaçlary öndürüp başlapdyrlar. Kelteminar gaplary ýörite gurallar bilen ýasalmandyr. Ýöne muňa garamazdan, olaryň hili gowy. Olaryň galyňlygy beýle galyň däl, gowy edip otda bişirilen. Palçykdan ýasalan jāj önümleri görnüşiniň dürli-dürlüligi, oňat nagyşlananlygy bilen tapawutlanýar. Düýbi inçelip gidýän, “ruh şekilli” gaplar köp gabat gelýär. Nagyşlar ýa-ha basma, ýa-da el bilen çekilipdir. Olar esasan, çylşyrymly geometrik şekili ýada salýar. Käbir gaplarda bişirilenden soň çalnan gyzyl reňkiň yzy bar.

Kelteminarlylaryň oturymly ýerleri, adatça, köle guýýan derýa gollarynyň, batgalyklaryň boýundaky tokaýlyklarda bolupdyr. Ýaşan öýleri uly agaç desga bolup, onuň üsti gamyş bilen örtülipdir. Üçek jaýyň içinden dikilen söýgetler bilen saklanylypdyr. Şeýle jaýlarda köplenç tutuş tire obşinasy ýaşapdyr.

Tümmekkiçijik (Daşlyburun) gonamçylygynda geçirilen gazuw-agtaryş işleri soňky kelteminarlylar hakynda köp täze maglumatlary berýär. Tümmekkiçijik Duzgyrdan 15 km günortadaky adybir belentlikdir. Mazarlyk belentligiň demirgazyk-gündogar burnunda, has beýigräk kert ýerde ýerleşipdir. Bu gonamçylykdan häzire saklanyp galan mazarlaryň belli bir bölegi has giçki Guýsaý medeniýetine (b.e.öňki VII-VI a.), galanlary bolsa biziň eramyzýň başlaryna çenli bolan soňky asyrlara we şu eranyň ilkinji asyrlaryna degişlidir. Şol ýerde jemi 28 sany neolit mazary tapyldy.

Tutuş Orta Aziýanyň demirgazyk bölegi üçin ýeke-täk bolan bu nekropol, b.e. öňki IV müňýyllyk bilen senelenýär.

Kelteminar medeniýetiniň kem-kemden, haýallyk bilen tebigy ösüşi tebigy heläkçilik zerarly kesilýär. Amyderýanyň ähli suwy kenara tarap akýar, täze taýpalar peýda bolýar. Alymlar olaryň medeniýetini **Täzebagýap medeniýeti** diýip atlandyryrlar.

Täze taýpalar ösüşiň täze sepgidine – бүрүнч асырына geçilýändigini jar edýärler. Täzebagýaplylar zähmet gurallaryny eýýäm бүрүнчден ýasamagy başarypdyrlar. Ýöne şol döwürlerde hem daş guraly köp ulanylypdyr. Täze ilat etniki babatda halklaryň hindi-ýewropa maşgalasynyň eýran şahasynyň giň

toparyna degişli bolan bolsa gerek. Muny has gysgaça aýtsak, olaryň srub-andronow diýlip atlandyrylýan taýpalara degişli bolmagy mümkin. Täzebagýaplylar srublylara we andronowo taýpalaryna meňzeş bolupdyrlar. Şolaryň hemmesi demirgazyk-günbatardan Horezme aralaşan ilkinji hindi-ýewropa taýpalarydyr diýen pikir bar.

Daşoguz welaýatynyň çäginde entek Täzebagýap ýadygärliginiň tapylmandygyny bellemek gerek. Muny Amyderýanyň suwunyň hemmesiniň sag tarapky hanasyna sowlandygy bilen düşündirmek bolar.

Sarygamyş sebitlerindäki Amyderýanyň gollarynyň ýaşamak üçin özleşdirilip başlanmagy eýýäm irki demir asyryna (b.e. öňki I müňýyllygyň başlary) gabat gelýär. Şu döwrüň in irki ýadygärligi **Gaňna-2** diýen gaçybatalga-galadyr. Ol gadymy Sarygamyşyň çagyllary bilen üsti örtülen Gaňnagyr belentliginiň gündogar burunlarynyň birinde ýerleşýär.

Irki demir asyryna degişli bolan bu ýeke-täk ýadygärlik nebsimiz agyrsa-da, häzirki zaman ýol gurluşygy üçin daş we ownuk çagyl gazylyp alnyp, bütinleý ýok edildi.

Guýsaý medeniýetiniň taýpalarynyň Sarygamyş sebitlerinde köpçülikleýin ornaşmagy biziň eramyzdan öňki VII asyra gabat gelýär. Olaryň gelip çykyşy doly anyklananok. Ýöne Guýsaý medeniýetiniň ata Watany Demirgazyk Eýranda ýerleşendir diýlip çaklanylýar.

Köneürgenjiň ýadygärlikleri. Küýzeligyr, Galalygyr, Köne Was, Toprakhala we başgalar. Tutuş Horezmde has gadymy şäher Daşoguz welaýatynda ýerleşýän **Küýzeligyr**dyr (Ýetimgyr). Onuň uzynlygy 1000 metr, ininiň uzynlygy 400 metr bolup, ol belentlige utgaşyp gider ýaly salnypdyr. Bu gala b.e. öňki VI-IV asyrlara degişlidir.

Galalygyr galasynyň gurluşynyň taraplary 1000-720 metr bolan gönüburçluk görnüşli bolupdyr. Ol b.e.öňki V-IV asyrlara degişlidir. “Ýaşayyş jaý diwarly gala” diýlip atlandyrylýan bu galanyň 4 tarapy öwrümli diwarlar bilen gurşalypdyr. Galanyň diwarlarynyň ugrunda gönüburçly diňler ýerleşdirilipdir, her diwarda ötlem-ötlem jaý görnüşli girilýän derwezeler gurlupdyr.

Horezmde salnan **Toprakhala** giçki Kuşan şäheriniň nusgasy hasaplanýar. Ol 12 gektara golaý meýdany tutýar. Onuň demirgazyk-günbatar burçunda içki gala bolup, onda hökümdaryň üç diňden ybarat köşgi ýerleşipdir.

Horezmiň medeni merkezleriniň biri bolan **Köne Was** şäheri häzirki Daşoguzdan 65 km günbatarda ýüze çykýar.

B.e. öňki II asyrda Horezmiň şäherleriniň köpüsi taşlanylyp, harabaçylyga öwrülýär. olaryň käbirleriniň ýurmulmagy uly ýangyn, ýagny heläkçilik bilen baglanyşyklydyr.

2. Demirgazyk Türkmenistan b.e.öňki IV – b.e I asyryna çenli. Tumar şa. Aleksandr Makedonly we Horezmiň şasy Farasman. Demirgazyk türkmen ýerleriniň Kaňly-arabaly döwletiniň düzümine girmegi. Taryhy çeşmeleriň berýän maglumatlaryna görä, Parfiýa we Grek-Baktriýa patyşalyklary bilen bir döwürde gadymy Horezm döwleti döräpdir. Bu döwlet b.e.öňki IV asyryň ahylaryndan b.e.öňki I asyrynda Amyderýanyň aşak akymlarynda giň ýerleri öz içine alan uly döwlet birleşmesine öwrülipdir.

Taryhçylaryň ýazmaklaryna görä, Aleksandr Makedonly tarapyndan Merkezi Aziýa basylyp alnan döwründe Horezm öz garaşsyzlygyny saklap bilipdir.

Taryhçy Arrianyň ýazmagyna görä, b.e.öňki 328-327-nji ýyllarda, Aleksandryň Baktriýada gyşlan döwründe **Horezm şasy Farasman** onuň ýanyna 1500 atlysy bilen gelip, eger Aleksandr Demirgazyk tarapa ýöriş etmekçi bolsa, horezmliler mňa azyk we ýola belet adamlary berip bilerler diýip aýdypdyr. Emma Aleksandr ýöriş etmekden ýüz dönderipdir we olar bilen hem-de sak taýpalary bilen dostluk ylalaşygyny baglaşypdyr.

B.e. öňki VI-V asyrlaryň sepgidinde gadymy grek syýahatçysy Gekateý Miletskiý özüniň eserlerinde horezmliler we “Horasmi şäheri” barada ilkinji maglumatlary gürrüň berýär. Ol şu döwre degişli gadymy Küýzeligyr şäheri barada hem aýdyp geçipdir. Şol döwrüň Galalygyr I, Goýungyrlan gala we başgalar ýaly köp sanly oturymly ýerleri Horezmiň durmuş-ykdysady gurluşy hakynda düşünje berýär. Horezm b.e.öňki I asyrdan b.e. I asyryna çenli Kaňly döwletiniň düzüminde bolan hem bolsa, Owganystanyň ýerinde emele gelen Kuşanlar döwleti b.e. I asyrynda Horezm ýerlerini hem basyp alypdyr.

Alymlaryň çaklamalaryna görä, b.e.öňki I we b.e I asyrlarynda Amyderýanyň aşak akymlarynda 1,3 mln gektar suwarymly ýerler bar eken. Gadymy horezmliler şol ýerlerden doly peýdalanypdylar.

Horezmdäki Ýanbaşgala, Bazargala şäherleri b.e. öňki IV-I asyrlara degişlidir. Bu döwürde ýaşaaýyş jaýlarynyň daşyna gala salnypdyr, emma bu şäherleriň içki galalary bolmandyr.

B.e.öňki III asyrdan Syrderýanyň orta akymlarynda selewkilere garşy göreşiň netijesinde ýarym oturymly **kaňlylaryň döwleti** emele gelýär. Bu döwlet b.e. V asyrynyň ortalaryna çenli ýaşap, Merkezi Aziýanyň, şol sanda türkmenleriň taryhynda uly orna eýe bolupdyr. Demirgazyk türkmen ýerleri b.e. öňki I asyrdan tä b.e. I asyryna çenli aralykda kaňlylaryň – arabaçylaryň döwletiniň çetki serhetýaka ýerleri hökmünde onuň düzümine giripdir.

Oguz türkmenleriniň bu gadymy döwletiniň ady bilen bagly getirilýän “Kangýuý” sözi gadymy hytaý diline degişli bolup, türkmen diline terjime edilende ol “arabaly” ýa-da “arabaçy” diýen manyny berýär. Häzirki wagtda arabaçylar Türkmenistanyň Daşoguz welaýatynda ýaşaaýlar.

Arabaçylar döwletinde ýaşululardan ybarat ýokary geňeş döredilipdir. Patyşa häkimiýeti aksakgallar geňeşi bilen iş ýöredipdir. Welaýatlar ýerli häkimler tarapyndan dolandyrylypdyr, olar merkezi häkimiýete salgyt töläpdirler. Arabaçylar döwletinde tire-taýpa ylalaşygyna görä, her maşgala ykjam ýaraglanan, söweş tälimi berlen bir atly nökeri döwletiň ýaragly güýçleriniň hataryna goşmaga borçly edilipdir. harby ýagdaý döwrän halatynda, arabaçylar döwleti birkemsiz ýaraglanan, örän ezber söweş tälimi berlen 120 müň atlyny jeň meýdanyna çykarmagyň hötdesinden gelipdirler.

Arabaçylar Amyderýanyň aşak akymynyň iki kenarynda hem çylşyrymly suwaryş desgalary – bentleri, gaçylary galdyrypdyrlar, ululy-kiçili kanallary, ýaplary çekipdirler. Derýanyň suwuny rejeli peýdalanypdyrlar. Welaýatyň ilaty arpa, hem-de mekgejöwen, şaly ýaly tehniki ekinleri ekipdir, üzüm, bakja ekinleriniň meýdanyny giňeldipdirler.

Arabaçylar döwletiniň agalygy döwründe demirgazyk türkmen ýerleriniň ykdysady durmuşynda maldarçylyga uly üns berlipdir. Dowarlary, gara mallary köpeltmek bilen ilat gylýalçylygy, düýedarçylygy ösdürmäge hem uly üns beripdir.

Demirgazyk Türkmenistandan b.e.öňki III-II asyrlara degişli ýazgylar tapyldy, bu ýazgylara “Arabaçylaryň haty” diýlip at berlipdir. Ol hat ýazylyşy boýunça kese bolup, dik ýazylýan Hytaý hatyndan tapawutlanýan elipbiýde ýazylýan eken. Bu hata “Arabaçylaryň haty” diýilmeginiň sebäbi onuň arabaçylar döwrüne degişli galadan tapylandygy üçindir.

3. Kuşan döwletiniň döremegi we Demirgazyk Türkmenistanyň Kuşan döwletiniň düzümine girmegi. Ilatyň syýasy-ykdysady, medeni durmuşynda bolup geçen özgerişlikler. Kuşan döwleti Owganystanyň territoriýasynda döräpdir. Kuşan döwleti b.e. I-IV asyrlarynda ýaşaýdyr. Onuň ilkinji merkezi Kabul bolupdyr. Soňra Kuşan döwletiniň merkezi demirgazyk Hindistana (häzir Päkistanda) Peşewara geçirilipdir. Kuşan döwletiniň dili baktriýa dili, dini budda bolupdyr. Gowşuan taýpalary ilki Hytaý sebitlerinde ýaşap, soňra Gazagystanyň we Orta Aziýanyň territoriýasy bilen Owganystana aralaşypdyrlar. Biziň eramyzyň başlarynda Amyderýa Gowşuan taýpanyň ady bilen baglanyşykda Gowşuý (Guwşuý) diýip atlandyrylypdyr. Hytaý ýazuw çeşmeleriniň berýän maglumatlaryna görä, Kuşan taýpasy Baktriýany boýun egdirip, hökümet başyna geçipdirler. Kuşan döwletiniň ilkinji patyşasy Kudzul Kadfiz (Kudfiz I) bolupdyr. Ýazuw çeşmeleri Kadfiz 85 ýaşynda aradan çykdy diýip habar berýär. Onuň edara eden döwrüne degişli ýazgylaryň biri 122-136-nji ýyllar bilen bellense-de, biziň eramyzdan öň-mi, soň-my belli däl. B.e. 122-nji ýylyna degişli ýazgyda Kadfiz I “ýaş patyşa” diýen lakamy bolupdyr. Eger-de şondan ugur alsaň, özem 85 ýaşda aradan çykan bolsa Kudfiz I 55-65 ýyl patyşalyk sürüpdir diýmäge esas bar. Kuşan patyşalygy Baktriýany, Hindistanyň demirgazyk etraplaryny, Orta Aziýanyň köp

bölegini, şol sanda Horezmi we Türkmenistanyň häzirki Lebap welaýatyny öz içine alypdyr. Kudfiz I döwründe döwletiň territoriýasy giňelenem bolsa onuň doly kemala gelmändiginiň hakda Kuşan döwletiniň özbaşdak pul nusgasynyň bolmandygy, rim, parfiýa we grek-baktriýa pul nusgalaryny peýdalanandygy şaýatlyk edýär. Beýleki döwletleriň pullarynyň ýüzüne öz möhürlerini basaýypdyrlar. Kudfiz I aradan çykandan soň Kudfiz I-niň ogly Wima Kadfiz (Kadfiz II) patyşa bolýar. Wima Kadfiz tagtda 30 ýyl töweregi oturdyr. Kadfiz II döwründe Kuşan döwletiniň territoriýasy has giňelipdir. Olar Hindistanyň jümüşine aralaşypdyrlar. Kadfiz II möhüm pul reformasyny geçiripdir. Onuň edara eden döwründe Kuşan döwletiniň öz puly zikge edilipdir. Altyn pul dinaryň hümmetinde (8 gram) bolup, olar 2 dinar, $\frac{1}{4}$ hem-de $\frac{1}{2}$ dinar birliginde goýberilipdir. Wima Kadfiz döwleti dolandyrmak üçin döwleti satraplara bölüpdir. Wima Kadfiz satrap başlyklara öz pullaryny zikge etmek hukugyny beripdir. Sebäbi döwleti diňe merkezden dolandyrmak kyn bolupdyr. Pullaryň ýüzünde hindi-grek, hindi-sak we hindi-parfiýa hatlary ýazylypdyr. Puluň düzüw ýüzünde grek, arka tarapynda bolsa Hindi rowaýaty bolupdyr. Kuşan döwletiniň gülläp ösen döwri Kanişkanyň edara eden döwründe (78-123 ý.) bolupdyr. Kuşan döwletiniň territoriýasy Hindistandan Aral deňzine çenli giňelipdir. Kanişka “şalaryň şasy” tituly alypdyr. Şol zamanda Kuşan döwletiniň paýtagty Peşewara geçirilipdir. Häzir dünýäniň muzeýlerinde Kanişkanyň adyndan zikge edilen altyn pullaryň 200 töweregi bar. Türkmenistanyň demirgazyk etraplary Kuşan döwletiniň düzümine giripdir. Onuň şeýledigine Horezmden tapylan Kuşan pullary şaýatlyk edýär. Patyşa Kanişka döwründe Türkmenistanyň günorta-gündogar raýonlary, Amyderýanyň ýokary we orta akymlary Kuşan döwletiniň düzümine giripdir. Kerki-Çärjew aralygyndaky arheologiki ýadygärliklerde Kuşan döwletiniň medeni gatlaklary, maddy we ruhy medeniýete degişli zatlar (keramika önümleri we heýkeller) we pullar tapyldy. Şol zamanda Amyderýanyň orta akymlarynda Beşir, Kerki, Mürzbek we Köýten gadymy ekerançylyk oazislere öleşdirilipdir. Beşir we Esenmeňli galalar Kuşan döwriň şäher tipli obalary bolupdyr. B.e. II-III asyrynda Orta Aziýaly dindarlar Gündogar Türküstana köpçülikleýin eňipdirler. Olar Buddany wagyz-nesihat edipdirler. Olardan ikisi An Şi-gao we An-Sýuan gelip çykyşlary boýunça parfiýaly bolupdyr. An Şi-gao Parfiýada gowy tanalyp, Parfiýa patyşasynyň mirasdüşeri bolupdyr. An Şi-gao gelip çykyşy boýunça Margianaly bolupdyr diýlip çaklanylýar. Ýazuw çeşmeleriniň berýän maglumatyna görä, An Şi-gao Gündogar (Hytaý) Türküstanda 148-170-nji ýyllar aralygynda buddizmi diňe wagyz etmän, eýsem köp eserleri Hytaý diline terjime edipdir. An Şi-gao astronomiýadan uly alym bolupdyr. An Sýuan belli täjir hem terjimeçi bolupdyr. Ol An Şigaonyň okuwçylarynyň biri bilen dini eserleriň birini hytaý diline terjime edipdir. Orta Aziýaly Hytaýda buddizmiň ýaýramagy üçin uly

işler edipdirler. Gadymy Merwiň Gäwürgalasynda Budda ybadatahanasy tapyldy. Ybadathana b.e. I-II asyrlaryna degişli bolupdyr. Bu ýerden Budda hudaýynyň ägirt uly (beýikligi 0,75 m ýetýän) kelle skulpturasy tapyldy. Kuşan patyşalygynyň gülläp ösen b.e. II asyry bolupdyr. Imperiýanyň ykdysady ýagdaýyny ýokary götermek üçin Kuşan döwleti suwaryş setlerini giňeltmäge aýratyn uly üns beripdir. Jemgyýet obşinaçylardan, gul eýelerinden we gullardan ybarat bolupdyr. III asyrda barly we garyp gatlaklar, gul eýeleri we gullar arasyndaky ykdysady gatnaşyklar ýitileşip başlapdyr. Parfiýa döwletini Eýranda dörän ýaş Sasanylar döwleti dargatdy. Baktriýany eýelemek bilen Sasanylar döwleti bütewi Kuşan döwletini dargadýar. III-IV asyrlarda Kuşan-Sasany döwlet diýip atlandyrylýar. Sebäbi ýurt özbaşdak ownuk patyşalyga dargap, olara Sasanylar tabyn bolanlar hökümdarlyk edipdirler. IV-V asyrlarda çarwa eftalit taýpalar Baktriýada peýda bolýar. Olar türk taýpa soýuzyny döredýärler. Kuşan döwletiniň öz hat-ýazuwy we edebiýaty bolupdyr. Owganystanyň territoriýasynda Surh Kotal gadymy şäher harabaçylygyndan ýol gurluşy pursatynda ýüzi hatly ýasy daş tapyldy. Hatyň esasy mazmuny Kuşan şasy Kanişka tarapyndan bina edilen şol ýerdäki ybadathanada geçirilen remont-timarlanýş işleri barada gürrüň gidýär. Şol haty öwrenmäge fransuz we nemis alymlary gatnaşypdyr. Kuşan hatlarynyň bölek-bücekleri Özbegistanyň Termez şäheriniň ýakynyndaky Garadepedäki budda monastirliğinden tapyldy. Şol hat Garadepedäki monastirlige gatnan adamlaryň spisogy. Kuşan döwletiniň taryhy ähmiýeti barada aşakdakylary aýtmak bolar:

Ol döwlet Orta Aziýanyň köp ýerlerini özüne birleşdirmek bilen şol ýerleri keseki basybalyjylardan gorapdyr. Orta Aziýa halklary bilen Hindistanyň gatnaşygyny ýakynlaşdyrmak bilen medeniýeti özara baýlaşdyrdy.

Kuşan döwründe ylym, aýratyn hem astrologiýa, mifologiýa, şekillendiriş sungaty ösüpdir. Hat ýazuwyň, pulýň bolmagy özbaşdak döwlet bolmagyň esasy şertleridir.

Tema №4: Köneürgenç türkmenleriň döwleti irki orta asyrlarda.

Meýilnama:

1. Köneürgençde Afriga hanedanlarynyň höküm sürmegi. Afriga hanedany. Olaryň patyşalyk döwri (III-IX asyrlar). Biruny Afriga hanedany barada. Kät şäheriň paýtagta öwrülmegi.
2. Araplaryň Köneürgenje aralaşmagy. Yslam dininiň ýaýramagy.
3. Köneürgenç Mamunlaryň dolandyran zamanynda gülläp ösmegi. Mamunlar hanedanynyň Köneürgenji dolandyrmagy. Iki merkezleriň (Kät we Ürgenç) birleşdirilmegi. Döwletiň ykdysady, syýasy we durmuş taýdan ösmegi. Alymlaryň mekany. Mamunlar hanedanynyň pese düşmegi. Mahmyt Gaznaly we Köneürgenç.

1. Köneürgençde Afriga hanedanlarynyň höküm sürmegi. Afriga hanedany. Olaryň patyşalyk döwri (III-IX asyrlar). Biruny Afriga hanedany barada. Kät şäheriň paýtagta öwrülmegi. Afrigiler döwletiniň ýadygärlikleri: Gabatgala, Pilgala, Köne Was, Maňnyrgala Galalygyr. Demirgazyk Türkmenistanda çarwa taýpalaryň gozgalaňlary sebäpli, I asyrdan başlap ýagdaý çylşyrymlaşypdyr. IV asyrda bolsa, taryhda «Halklaryň beýik göçüşi» ady bilen belli bolan çarwa taýpalaryň (hunlaryň) köpçülikleýin göçi başlapdyr. Hunlaryň çozup gelmegi şol zamanlarda Hytaýdan we Mongoliýadan başlap Merkezi Aziýa çenli bolan ägirt giň ýere ýaýrapdyr. Çarwa taýpalar (alanlar, hunlar) Amyderýanyň aşak akymlaryndaky oturymly, ekerançylyk bilen meşgullanan ilatyň ýaşaýyş durmuşyna uly täsir edipdirler. Bu ýagdaý Amyderýanyň aşak akymlaryndaky oturymly horezmlileriň çarwa taýpalaryň hereketine garşy syýasy taýdan birleşmegine getirýär. Netijede, b. e. 304-nji ýylynda bu ýerde Afrig diýen patyşanyň tagta geçmegi bilen täze Afrigiler nesilşalygy döreýär. Bu döwletiň başynda afrigiler neberesinden bolan Horezmşa durupdyr. Afrigiler döwletiniň paýtagty ilki başda Toprakgala, soňra bolsa Kät şäheri bolupdyr. Afrigiler döwletinde köşk-galalaryň 13-si bolupdyr. Horezmde Afrigiler nesilşalygy arap basybalyjylary gelýänçä, tä 712-nji ýyla çenli döwleti dolandyrypdyr. Afrigileriň agalygy döwründe öňki uly galalar berkidilip, täze geçirilen suwaryş ulgamlarynyň – kanallaryň ugurlarynda onlarça kiçi galalar hem gurlupdyr. Bu bolsa ilatyň oturymly durmuşa geçip, ekerançylyga aýratyn ähmiýet bermegine getiripdir. Ekerançylygyň giňemegi senetçiligiň ösmegine oňaly täsir edipdir, çünki bu sebitde senetçilik bilen meşgullanan adamlar hem ýeterlik bolupdyr. Gündogaryň belli alymy **Abu Reýhan al-Biruny** (XI asyr) «Horezmliler ýyl hasabyny Afrigden we onuň nesillerinden başlap ýöredipdirler» diýip ýazýar. Ol şeýle hem Afrigiler

döwletinde hökümdarlyk eden şalaryň 22-siniň atlaryny agzap geçipdir. Bu maglumatlar Afrigiler döwletiniň Merkezi Aziýada köp asyrlaryň dowamynda ýaşandyklaryny görkezýär. Gadymy Horezm oazisini ikä bölýän Amyderýanyň iki kenaryndada şäherler-galalar gurlupdyr. Şol eýýamyň has gadymy ýadygärliklerinden Gabatgala, Pilgala, Köne Was, Maňňyrgala, Galalygyr ýaly galalary ýatlap bolar. Şol galalar Horezm döwletiniň syýasy, me- deni, hojalyk merkezleri bolupdyr. Olaryň köpüsi orta asyrlarda-da saklanyp galypdyr. Gabatgala, Pilgala bolsa töweregi birnäçe diwar çe- kilen, ýokarsy diňli uly galalar bolupdyrlar. Galalygyr galanyň diwarlarynda ötle- ötle- jaý görnüşli girilýän derwezeler bolupdyr. Bu ýerde salnan Toprakgala giçki Kuşan şäheriniň nusgasy hasaplanýar. Ol 12 gektara golaý meýdany tutýar. Galanyň bir burçunda içki gala bolup, onda hö- kümdaryň köşgi ýerleşipdir. Bu galada ot ybadathanasy bolupdyr. Şäheriň ortarasyndan uly köçe geçip, onuň iki tarapynda hem ýaşayyş jaýlary ýerleşipdir. Afrigileriň galalary palçykdan hem çig kerpiçden salnyp, olar hakyky merkezlere öwürlipdir, olarda adamlar birnäçe jemagaty döredipdirler. Jemagaty halk tarapyndan saýlanýan tire ýaşululary dolandyrypdyrlar. Afrigiler zamanynda gul eýeçilik düzgüni pese düşüpdir we feodalçylyk gatnaşyklarynyň ilkinji alamatlary ýüze çykypdyr. III—IV asyrlarda Horezmde çarwa taýpalarynyň zor Halmagy netijesinde ekerançylyk meýdanlary azalypdyr, käbir ýerlerde ýaşayyş kesilip, şäherler weýran bolupdyr. Kerwen ýollary gözegçilikden galypdyr, şol sebäpli ykdysady we söwda gatnaşyklary bozulypdyr. VI asyrdan başlap Amyderýanyň sag kenaryndaky Toprakgala, Dumangala, Köne Was, Maňňyrgala, Galalygyr ýaly şäherler we galalar çarwa taýpalaryň çozuşlary netijesinde boşap galypdyr.

IV-V asyrlarda Orta Aziýada ykdysady krizisler bolup geçýär. Sebäbi bu döwür Parfiýa, Baktriýa, Sogda, Margiana we Horezmiň uly merkezi şäherleri ýykylýar, köp sanly halk köpçüliginiň gozgalaňlary, hereketleri bolup geçýär, oturymly ekerançylyk ilatyň etniki düzüminde düýpli özgerişler bolup geçýär. VI asyryň ahylarynda Amyderýanyň sag kenaryndaky Toprakgala, Eresgala we Dumangala ýaly şäherleriň taşlanmagy çarwalaryň çozuşlary bilen baglanyşykly bolupdyr. Afrigit urugyndan bolan hökümdar Kät şäherinde Horezm şalaryna degişli hem bolsa her bir iri ýer eýesi Rustak “syýasy özbaşdaklyga” dyrjaşyp, ýurdy baş-başdaklyga we dagynyk ýagdaýa salypdyr. Afrigitler zamanynda Horezmiň hojalygy esasan ekerançylyga esaslanypdyr. Eger-de V-VI asyrlarda ekerançylyk meýdanlary ep-esli kemelenem bolsa, VII-VIII asyrlarda onuň tersine, ekerançylyk giňelipdir. Ene ýaplar (kanallar) gulçulyk döwründäkilere garanynda has dar, emma çuň bolupdyr. Däneli ekinlerden arpa, bugdaý, gabykly ekinlerden mäs we noýba, bakja ekinlerden gawun, garpyz, kadi, käşir, hyýar ýaly ekinler ekilipdir. Pagta we künji ýaly tehnik ekinler hem-de erik, şetdaly, garaly, armyt,

üzüm we başga miweli ağaclar ösdürilip ýetişdirilipdir. Afrigitler döwründe Horezmiň ekerançylyk obalary Orta Aziýanyň döwürdeş obalaryndan tapawutlanypdyr. Ol ýerde bir-birine degşip oturan, hatar-hatar ýaşayyş jaýlary däl-de, bir-birinden aralary üzne aýry-aýry mellekde guralan berkitmeler bolupdyr. Şeýle mellekleriň başynda patriarhal maşgala durupdyr. Gazuw-agtaryş pursadynda Afrigitler döwrüniň ýadygärliklerinden el degirmenleri aýratyn köp duş gelmegi Afrigitler zamanynda hojalykda ekerançylygyň esasy orun tutandygyna şaýatlyk edýär. Amyderýanyň sag kenaryndaky Berkutgala oazisinde arheologik gazuw-agtaryşda tapytan süňkleriň 55%-61% ownuk mallara goýna, geçä; 15%-16% gara mallara degişli bolupdyr. Düýe, gylýaly we eşek esasan hojalykda işçi güýji üçin we transport serişdesi hökmünde peýdalanylýpdyr. Horezme eftametleriň aralaşmagy, soňra bolsa VIII asyrdan araplaryň gelmegi Afrigit döwletiniň dargamagynda uly rol oýnapdyr.

Afrigiler döwletinde köşk emeldarlary artykmaç hukuklardan peýdalanylýdylar. Köşk emeldarlary ýere-suwa eýelik etmäge hem gözegçilik edip- dirler. Şeýlelik bilen, Afrigiler döwletinde jemgyýetiň täze gatlaklary bolan iri ýer eýeleri emele gelipdir. V-VI asyrlarda Köne Was, Maňnyrgala, Gaňna-gyrgala ýaly ençeme şäherleriň boşap galmagyna, ekerançylyk meýdanlarynyň ep-esli kemelmegine gara- mazdan, VII-VIII asyrlarda ýene-de ekerançylyk ösüp başlapdyr. Suwaryş desgalary kämilleşipdir. Kanallar öňki döwre garanyňda has dar, emma çuň gazylypdyr. Suwaryş desgalary birnäçe şahalara bölünipdir. Geçirilen bu çäreler suwy tygşytlamaga şert döredipdir. Däneli ekinlerden arpa, bugdaý, gabykly ekinlerden mäs we noýba, bakja ekinlerinden gawun, Garpyz, käşir, hyýar ýaly ekinler ekilipdir. Şeýlelik bilen, bu döwürde ilatyň esasy köpçüligi ekerançylyk bilen meşgullanýan orta asyr şäherleri emele gelipdir. Afrigilerde küzegärçilik, gap-gaçlary ýasamak işi hem giň gerim alypdyr we täze hünärmenler gatlagynyňýüze çykmagyna getiripdir. Bu ýerlerde geçirilen gazuw-agtaryş işleri afrigiler döwrüne degişli köp sanly el degirmenlerini ýüze çykardy. Bu bolsa afrigileriň hojalygynda ekerançylygyň esasy orny eýeländigine güwä geçýär. Maldarçylyk hem ilatyň hojalygynda esasy orny tutupdyr. Afrigiler düýeleri, gylýallary, eşekleri ulag serişdesi hökmünde peýdalanylýdylar.

Afrigiler döwletinde oba hojalygy bilen birlikde senetçilik we hünärmentçilik hem ösüpdir. Ýöne III-IV asyrlarda gap-gaçlaryň öndürilişi has pes bolupdyr. Gaplaryň görnüşleri, olara çekilýän nagyşlar ýönekeý bolupdyr. Bu ýerlerdäki ýaşayyş jaýlaryndan dokmaçylygy häsiýetlendirýän ýün galyndylary – sapak, ikbaş, mata, geým we palas bölekleri ýaly zatlaryň tapylmagy hünärmentçiligiň dürli görnüşleriniň bolandygyna güwä geçýär. III- IV asyrlarda Horezm patyşalygynyň oturan ýeri Toprakgalada we gadymy Goýungyrlan galada gazuw-agtaryş işleri geçirilen mahaly deriniň we agajyň ýüzüne ýazylan hatlaryň

tapylmagy afrigilerde hat-ýazuwyň ýüze çykandygyny görkezýär. Tapylan tapyndylaryň arasynda zenan hudaýlaryň palçykdan ýasalan heýkeljikleri bilen birlikde irki antik döwre degişli küýzeler hem bar. Bu küýze gaplaryň ýüzünde rowaýatlardaky gahrymanlaryň görkezen edermenliklerini beýan edýän parçalar ýerleşdirilipdir. Olaryň içinde atyň şekili çekilen küýzeden riton (bulgur) ajaýyp sungat eseri bolupdyr. Toprakgaladan tapylan heýkellerde Horezmde hiç wagt bolmadyk, diňe hindilere mahsus bolan pilleriň, şahburunlaryň, maýmynlaryň şekilleri hem bar. Bu tapyndylar Horezmiň çeper sungatyna goňşy halklaryň sungatynyň, ilki bilen hem hindi halkynyň täsiriniň ýetendigini görkezýär. Demirgazyk Türkmenistanyň ýerleri VII asyryň ahylarynda VIII asyryň başlarynda içki gapma-garşylyklaryň ýitileşen ojaýyna öwürilipdir. Ýurtda salgytlaryň agyrlygyndan ejir çekýän şäherli garyp-pukaralaryň gozgalaňlary güýçlenipdir. Horezmdäki çylşyrymly hem dartgynly ýagdaýdan howatyr eden horezmşasy araplara kömek sorap ýüz tutupdyr. Mundan peýdalanan araplaryň Horasandaky serkerdesi ibn Kuteýba uly goşun bilen 712-nji ýylda Horezme gelip gozgalaňlary basyp ýatyryp, bu ýerde araplaryň agalygyny berkarar edipdir.

2. Araplaryň Köneürgenje aralaşmagy. Yslam dininiň ýaýramagy. VII asyrdan Arabystanda Arap halyfaty-döwleti döredilipdir. Arap halyfatynyň gola astyna Wizantiýa imperiýasynyň ep-esli bölegi giripdir. Soňra halyfatyň düzümine Eýran, Yrak, Siriýa, Palestina, Liwiýa, Alžir, Tunis, Marokko, Ispaniýa, Kawkazyň bir bölegi, Orta Aziýa, Owganystanyň köp bölegi, Hindistanyň demirgazyk-günbatar etraplary girýär. Şeýle hem Sisiliýa we Malta araplaryň gol astyna düşýär.

Araplaryň Horasana ilki gelen goşunlaryna Basra hökümdary Abdalla ibn Emir (649-655 ý.) ýolbaşçylyk edipdir. 651-nji ýylda araplar Türkmenistanyň günorta raýonlarynda peýda bolýar. 651-nji ýylda arap goşunlary Horasany tutuşlygyna eýeläpdirler.

Türkmenistanyň günorta we gündogar etraplarynyň tebigy baýlygy araplara gündogar we demirgazyk taraplara Mawerennahra (Amyderýanyň aňyrsyndaky ýerler) we Horezme hereket etmäge şert döredipdir. Türkmenistanyň demirgazyk welaýatlary – Horezm VIII asyryň başyna çenli özbaşdaklygyny saklapdyr. Ýurtda dinastiýa göreşi ýitileşeni sebäpli Horezmşah haraý isläp, araplara ýüz tutupdyr. Çagyryş bilen birlikde ýene Kuteýba Horezmiň paýtagty bolan Kät şäheriniň altyn açary iberilipdir. Kuteýbi ibn Musa 712-nji ýylda köp goşun bilen Merwden Horezme ugraýar. Horezmşanyň garşysyna turuzylan gozgalaň ýatyrlanda gozgalaň baştutanlaryň biri Hamjert söweşde ölýär. Beýlekisi bolsa şanyň kiçi dogany Hurzat şa tarapyndan öldürilýär. Ýesir alnanlaryň we gyrlan gozgalaňçylaryň sany 4000 adama ýetipdir. Kuteýbi Horezmden çykandan soň gozgalaňçylar Horezmiň şasy Çagany araplaryň peýdasyna öz ýurduna dönüklükde aýyplapdyrlar we öldürpdirler. Amyderýanyň sag kenaryndaky bölege öldürilen

şanyň ogly Akjamuk, oňa kömekçi edilip bolsa Kuteýbäniň öz ogly Abdallah bellenýär.

712-nji ýylda araplar tarapyndan Horezm basylyp alynýar. Bu sebit Hazarasp we welaýatyň mekrezi Kät (häzirki şyh Abbas weli obasy) şäheri alnandan soňra ähli ýerleri (sebitleri) doly boýun bolýar. Ondan demirgazykda araplar hiç hili garşylyk görmän diýen ýaly ýerleri basyp alýarlar. Araplar basyp alan ýerlerinde horezm şalarynyň ýerli döp-dessurlaryny saklaýarlar, emma şonuň bilen birlikde bu ýerde özleriniň dikmesini galdyryýarlar. Soňraklar bu ýagdaý Horezmiň iki özbaşdak häkimlige bölünmegine getirýär. Olaryň biri horezm şalarynyň ýerleri bolup, merkezi Kät we arap emirleriniň ýerleri esasy şäheri Jurjan(daşary ýurtlar üçin Gürgenç häzirki Köneürgenç şäheriniň ýanynda ýerleşýär) bolýar. Iki dinastiýanyň arasynda mydamalyk çaknyşyklar bolup durýar. 995-nji ýylda Gürgenjiň emirleri Horezmiň günorta bölegini basyp alýarlar.

3. Köneürgenç Mamunlaryň dolandyran zamanyn da gülläp ösmegi. Mamunlar hanedanynyň Köneürgenji dolandyrmagy. Iki merkezleriň (Kät we Ürgenç) birleşdirilmegi. Döwletiň ykdysady, syýasy we durmuş taýdan ösmegi. Alymlaryň mekany. Mamunlar hanedanynyň pese düşmegi. Mahmyt Gaznaly we Köneürgenç. VII asyryň ahyrynda ýurtda syýasy krizis bolup, Horezmşalaryň häkimliginiň güýji gaçypdyr. Ýurdy esasan, ýerli mazdakid dindarlary dolandyrypdyrlar. Horezmşanyň dogany Hurzad hem şoňa birigipdir.

W.W. Barteld araplaryň Horezmi basyp alşyny seljerip, ýurduň şol wagtky paýtagty Kät şäheriniň garşysyna duran Hangird – Hanjird şäherini agzaýar. Kät Gürgençden günortada, sag kenar Horezmde, häzirki Biruny şäheriniň töwereginde bolupdyr. IV asyrdan X asyra çenli paýtagt şol ýerde saklanýar.

996-njy ýylda Horezm Günorta we Demirgazyk Horezm diýlip, ikä bölünipdir. Günorta Horezmiň paýtagty – Kät, Demirgazyk Horezmiň paýtagty – Ürgenç şäheri bolupdyr. 996-njy ýylda Demirgazyk Horezmiň hökümdary Mamun ibn Muhammet döwleti bir ýere jemleýär. Ol “Horemzşa” diýen lakamy alyp, paýtagty Ürgenje geçirýär. Mamun ibn Muhammet 995-997-nji ýyllar aralygynda, onuň ogly Aly ibn Mamun 997-999-njy ýyllar aralygynda dolandyrypdyr. Olar Horezmiň harby babatda garaşsyzlygyny güýçlendirmek üçin söwda-ykdysady syýasatyny alyp barýarlar. Mamun ibn Mamun 999-1017-nji ýyllar aralygynda ýurdy dolandyrypdyr. Şol döwürden orta asyr Horezmiň gülläp ösen döwri başlanýar. Mamun döwründe Gürgençde öz zamandaşlaryny haýran galdyran örän owadan bir köşk saldyrýar. Al-Mukaddasiniň aýtmagyna görä, şol köşgüň derwezesine taý gelip biljek gözəl derweze bütin Horasanda bolmandyr. Ondan başga-da köp sanly arhitektura desgalary gurlupdyr. XI asyryň başyna çenli Gürgenç gözəl ymaratlary bilen iri medeni merkez şäherine öwürülýär. Ol şeýle bir gözelleşipdir welin, Orta Aziýanyň çäklerinde onuň bilen bäsleşip biljek diňe

Buhara bolupdyr. Ol döwleti dolandyran döwründe alymlaryň ylmy akademiýasyny gurdurýar. Bu akademiýa “Mamunyň akademiýasy” adyny alýar. Onda Abu Reýhan Biruny (973-1051), Abu Aly ibn Sina (980-1037), Abu Sahla Masihi, Abil Hasan Hammar ýaly uly alymlar işläpdirler.

Akademik W. Bartold Gürgenjiň sungat durmuşy baradaky orta asyr çeşmelerinde berilýän maglumatlary jemleýär. Ol bu barada: “XII asyrdä Köneürgenç şäheri Horezmşalaryň merkezi hökmünde täze statusa eýe bolýar. Şol döwürde bu dinastiýa musulman dünýäsinde hem iň bir täsirli, güýçli imperiýa hasaplanylýpdyr. Onuň paýtagty basyp alnan ýurtlaryň hazynalarynyň hasabyna baýlaşypdyr” diýip belleýär. Şunuň bilen hem Gürgenç şäherinde ylm dünýäsinde belli meşhur Bagdat we Merw kitaphanalaryndan pesde bolmadyk kitaphanalaryň bolandygy ýatlanylýar. Bu bolsa Gürgenç şäheriniň Merkezi Aziýanyň (Musulman Gündogarynyň) orta asyr alymlarynyň köpüsiniň “ymtylan ylmy merkeziniň” bolandygyny subut edýär.

Arapça —Dar al-Ylm (Dar al-Ylym) atly kitaphanalar, ýagny —Ylymlar öýi ýa-da —Akademiýa musulman dünýäsinde ilkinji gezek Abbasy halyflarynyň hökümdarlyk eden ýyllarynda Bagdat şäherinde döredilýär. Alym R. S. Makkenzi şular ýaly ylmy edaralaryň öň Gadymy Müsürde (Ýegipetde, Ptolomeýlileriň Aleksandriýadaky kitaphanasynyň) we greklerde (Muzeum kitaphanasynyň) bolandygyny belleýär.

Merkezi Aziýada “Dar al-Ylm” (Akademiýa) adyny alan ilkinji kitaphana Köneürgenç şäherinde XI asyryň başynda, öz döwriň iri hemaýatkäri hasaplanylýan Horezm şasy Abul-Abbas Mamun ibn Mamun (999-1017-nji ýyllarda hökümdarlyk eden) tarapyndan gurulýar. Bu kitaphana Kair şäherindäki fatimid halyfy al-Hekimiň “Akademiýasyndan” baş ýyl öň döredilýär. Ylmy edaralar we jemgyýetçilik binalary ilkinji gezek Köneürgençde döreýär (käbir çaklamalarda gadymy Merw şäherinde hem eýýäm IX we X asyrlarda uly kitaphanalar bolupdyr diýlip bellenilýär). Görnükli rus alymy S. P. Tolstow Horezm şasy Abu Said Ahmet ibn Muhammet (X asyr) döwründe Gürgençde matematikleriň we astronomlaryň ajaýyp mekdebi bolupdyr. Olar horezmlileriň Bagdat şäherinde, ilkinji “Akademiýasyny” açmaga görnükli täsir edýärler.

Köneürgenç X asyryň ahylarynda diňe bir birleşdirilen Horezm döwletiniň paýtagty bolman, eýsem iri halkara söwda merkezi hem bolupdyr. Bularyň ählisi musulman äleminde Gürgenjiň ylmyň we sungatyň esasy merkezine öwrülmeğine sebäp bolýar. Şol döwürlerde, musulman äleminde “Akademiýanyň” döredilmeginiň esasy sebäbi - gadymy Horezmde siwilizasiýanyň bolmagy, hem-de arap diliniň üsti bilen yslam ylmynyň we sungatynyň tebigy (organiki) birleşmesidir.

S. P. Tolstow (1907-1976 ýý.) XX asyryň 30 - 40-njy ýyllarynda gadymy Horezm döwletiniň territoriýasynda giň ýaýlymly we dowamly arheologik gazuw - agtaryş işlerini alyp barýar. Onuň galamyna, gadymy Horezm topragynyň taryhyny öwrenmek boýunça anyk ylmy barlaglar degişlidir. Alym bu barada: “Al-Mamunyň “Akademiýasynyň” döremegi tötänleýin däl. Horezm biraz öňräk hem Gündogar ylmynyň taryhynda görnükli orny eýeläpdir. Emma biz gadymy Horezmiň musulmançylygy kabul etmänkä aralykdaky ylmy barada az bilýäris. Bu sebitde bar bolan medeni ýadygärlikler Horezmde takyk we tebigy ylymlaryň ösändiginiň düýpli subutnamasydyr”.

Beýik akyldar Abu Reýhan al-Biruny Horezm kalendaryna we şu ýerlerde dörän astronomiki terminologiýa anyk düşündiriş beripdir. Toprak-galada alnyp barlan gazuw - agtaryş işleriniň netijesinde dürli görnüşli mineral boýaglar, ajaýyp aýnalar tapylýar. Bu bolsa geometriýa, trigonometriýa, astronomiýa, geodeziýa, himiýa, mineralogiýa we beýleki ylymlary ösdürmezden mümkin däl. Horezm we arap ylmynyň sintezi dogrusynda aýdanda, Horezm Arap halyfatynyň düzümine girende, onuň alymlary dessine —Arap ylymlarynyň döredijiler hökmünde – görnükli orunlary eýeleýärler, özboluşly gündogar latyny hasaplanylýar. Musa alHorezmi özüniň genial döredijilikleri bilen musulman we dünýä ylmynyň dürli pudaklaryna uly goşant goşýar, hatda olaryň käbirini esaslandyryjy hasaplanylýar. 818-nji ýyldan 850-nji ýyla çenli, ýagny özüniň ömrüniň ahyryna çenli aralykda, hiç ýere gitmezden Bagdat şäheriniň kitaphanasyndan çykmaýar we araplary horezm matematiki mekdebiniň ýeten sepgitlerini hindiler we grekler bilen sintezirmek bilen aýdyň tanyş edýär. Biraz soňrak onuň eserleriniň latyn diline terjime edilmegi bilen olar Ýewropa alymlaryna hem elýeterli bolýar. Ýokarda bellenenleriň subutnamasy hökmünde, biziň günlerimizde ulanylýan “algoritm” we “logarifm” matematiki adalgalary (terminleri) akyldaryň adynyň latynlaşdyrylan görnüşleri “ Algoritmiň we algebranyň” gelip çykyşy, onuň “Al-jebr” matematiki traktatynyň ady bilen baglanyşyklydyr. Bularyň ählisi dünýä ylmynda durnukly orny eýeleýär. Bu ýerde ýene-de bir zady, ýagny Musa al-Horezminiň 826-njy ýylda Bagdat şäherinde ýazan “Ýeriň surat kitaby (Kitab surat al-ard)” traktatynyň, arap geografiýa ylmynyň ilkinji başlangyjyny goýandygyny bellemek zerur.

Gürgenjiň “Akademiýasynda” ylym bilen baglanyşykly işler gaýnap joşýardy, edil “oňa meňzeş edaralar” arap halyfatynyň Bagdat we Kair şäherlerinde hem döredilipdi. Horezm şasy Mamun II öz döreden “Akademiýasyna” Merkezi Aziýanyň dürli künjeklerinden alymlary çagyryýar. Olar bilen birlikde Abu Reýhan al-Biruny hem çagyryýar. Horezm ýerlerini ýeke-täk döwlete birleşdirmek bilen baglanyşykly 995-nji ýylyň pajygaly wakasynda (bu ýerde Abu Reýhan al-Biruny (afigid dinastiýasynyň tarapynda çykyş edýär), Gürgenç emiri Mamun ibn

Muhammediň (995-997 ýý.) goşuny ýeňýär. Beýik akyldar öz ýurduny taşlap Hazar deňziniň günorta-gündogar kenarynda ýerleşen Jurjaniýa şäherine (häzirki Gürgen şäherine) gitmäge mejbur bolýar. Ol bu ýerde 1010-njy ýyla çenli, ýagny Mamun II özüniň ylmy merkezine çagyran döwrüne çenli işlemeli bolýar. Mamun II görnükli akyldar bilen bilelikde şol döwrüň akyldarlary Abu Nasr Ibn Yragy, Abu Aly ibn Sinany (980-1037) hem çagyryýar. Olar bilen bilelikde filosof Abu Sahl Masihi, alym we lukman Abul - Hasan Hammar we şol döwrüň beýleki ylmy işgärleri zähmet çekipdirler.

1017-1157-nji ýyllarda Horezm Gaznewileriň we Seljuklaryň häkimligi astynda bolýar. Horezmde täze dinastiýa XII asyryň ortalarynda Kutb ad-din Muhammet tarapyndan esaslandyrylýar.

Tema №5: Köneürgenç türkmenleriniň döwletiniň emele gelmegi, berkemegi we ýerleriniň giňelmegi.

Meýilnama:

1. Anuş hökümdar Köneürgenç türkmenleriniň döwletiniň soltanlarynyň nesilbaşysy.
2. Köneürgenç türkmenleriniň döwletiniň tagtyna Kutbeddin Muhammediň çykmagy.
3. Garaşsyz döwletiň düýbünü tutan Köneürgenç döwletiniň şasy Atsyz. Soltan Sanjaryň Köneürgenjiň hökümdaryna garşy ýörişleri. Atsyzyň öz döwletiniň çäklerini giňeltmegi we adalatly höküm sürmegi.

1. Anuş hökümdar Köneürgenç türkmenleriniň döwletiniň soltanlarynyň nesilbaşysy. Köneürgenç türkmen döwleti öz gözbaşyny Oguz nesillerinden alyp gaýdýar. Bu döwletiň düýbünü tutan şalar Anuş Teginiň ady bilen baglanyşyklydyr. Reşid-ed-Din Anuş Teginiň Oguzlaryň Begdili tiresindendigini öz işinde belleýär. Mahmyt Kaşgarlynyň, Reşid-ed-Diniň, Abul Jazynyň ýazan Oguz türkmen tireleriniň sanawlaryndan ugur alynsa Begdililer öz gözbaşyny Oguz hanyň üçinji ogly Ýyldyz handan alyp gaýdýar. Begdili Ýyldyz hanyň Owşardan we Gyrykdan soňky üçinji oglydyr.

Köneürgenç türkmenler döwjetiniň binýadyny başlamakda Seljuk soltanlarynyň tagallasynyň uludygyny ýatlasak, onda bu döwletiň türkmenlerden aýry başga dældigi hasam aýdyň bolar. Beýik Seljuk türkmenleriniň imperiýasyna tabyn edilen welaýatlar ýerli welaýatlar tarapyndan dolandyrylypdyr. Horezmi dolandyrmaklyk bolsa oguz seljuklarynyň wekili Anuş Tegin ynanlypdyr. Anuş Tegin oguzlaryň begdili tirelerine degişli türki gulam eken. Taryhy çeşmeleriniň şaýatlyk etmegine görä, ol XI asyrdan Hyratdan gündogarda Murgabyň ýokary akymy bilen Bathyzyň aralygynda ýerleşen, şol döwürde Garçystan diýilip atlandyrlan welaýatdan bolupdyr. Anuş tegin ýaş wagtynda Mälik şa mahalynda köşkdä ilki soltanyň hammam enjamlaryny saklaýjysy (taşar) bolýar, soňra köşkdäki şihne (komindant, naçalnik) wezipesine çenli ýetýär. Anuş tegin ölen soň onuň ogly Kutub et-Din Muhammet (1097-1128) Horezmiň hökümdary edilip bellenýär. Şeýlelikde, Anuş teginler nesliniň wekilleri (1097-1231) döp boýunça Horezm şalar lakamy bilen Horezmiň mirasdüşer häkimleri bolup galýar. Taryh ylmylarynyň doktary A.Begjanow ýazuw çeşmelerine esaslanyp asly begdili tiresinden bolan Anuş tegin we onuň nesilleri türkmenlerdir diýen pikiri öňe sürýär. Ol türkmenleriň Begdili tiresiniň häzirki wagtda hem Siriýada, Türkiýede, Yrakda, Eýranyň Mazenderan welaýatynyň Kelala, Garawul, Aranda obalarynda köpçülikleýin ýaşaýandygyny

delinlendirýär. Şolardan çen tutup, A.Begjanow: “Horezm şalar döwletini esaslandyran, belent derejelere ýetiren Anuş teginiň nesilleri türkmen şalarydyr” diýen netije çykarýar. Elbetde, bu mesele entek çintgäp öwrenilmelidir. Ýöne munuň üstüni Horezmşalar döwletini iň soňky mirasdüşer hökümdary Jelal ed-Din Meňburnyň hem ene tarapdan türkmen nesline degişlidigini goşsak, onda Horezmşalar döwletiniň türkmenler bilen dahyllydygyny mese-mälim görünip dur.

Köneürgenç şalarynyň milletiniň türkmenligine şübhe ýokdur. Köneürgenç şalary babatda «Taryhy Jahan Guşa» we ýene-de üç sany meşhur çeşme tarapyndan tassyklama bar. Ýöne mälim bolmaýan bir zat, olaryň türkmenleriň haýsy urugyna degişlidigidir. Berýän maglumatlarynda bir-iki sany söz tapawut edýän Ibn Esir bilen Jüweýnä görä, Anuş tegin Seljukly döwletiniň asylzadalaryndan biri bolan Bilge begiň (ýa-da Bilge teginiň) Garjystanly bir adamdan satyn alan guly eken, şol sebäpli Anuş tegin Garja ýa-da «Jamyg et-Tawaryh» eserindäki maglumatlara görä Anuşegin Garjaýy (ýagny Garjaly Anuş tegin) diýlip tanalypdyr. Jüweýni bu guluň türkmen asyllydygy barada ýörite durup geçýär. Reşideddin ony oguzlaryň begdili boýuna degişli diýip meseläni has anyklaşdyrýar. Ýöne Köneürgenç şalary hakyndaky beýanynda Jüweýnä daýanyan bolsa-da, Reşideddiniň berýän «Jahan Guşada» duş gelmeýän bu täze maglumatyny Bartold göz önünde tutmandyr. Reşideddiniň käbir ýagdaýda Köneürgenç şalaryny 24 oguz boýunyň içinden begdililere degişli etmeginiň sebäbiniň üstünde durup geçmek peýdaly bolar. Her näme-de bolsa, bu daýanç nokadyndan hereket eden Fuat Köprülü «Jamyg et-Tawaryhdaky» bu maglumaty kabul edýär. Ýöne häzirki döwürde Reşideddiniň bu pikiriniň dogrudygyny anyk delillendirýän çeşme ýokdur. Z.W. Togan bir eserinde «Jamyg et-Tawaryhyň» berýän maglumatlary-ny goldan bolsa hem, soňky makalalarynda bu pikirinden el çekip, täze çaklamany öňe sürýär: «Köneürgenç şalarynyň atasy bolan Anuşeginiň Grje (غشج) lakamyny Guzje diýip okan Reşideddin ony oguzlardan diýip hasap eden hem bolsa, onuň adynyň Enuşe (Nuşe, Nüç) we Tegin ýaly Týan-Şandaky türkmenleriň arasynda ulanylýan iki sözden ybarat goşma sözdüginini we nesilleriniň ýanyndakylaryň arasynda hiç bir wagtda oguz bolmandygyny öňe sürüp oguz däl bolsa gerek» diýýär. Z.W. Togan çaklamasyny şeýle dowam etdirýär: «Anuşte-giniň nesilleriniň töwregini elmydama ýemek, kaňly, gypjak we ýugur taýpalary gurşap alypdyr. Şems ibn Kaýs tarapyndan bularyň diline degişli ýazylan sözlükde bularyň diliniň (kaňly dili) ol dile degişli edilendigi sebäpli, Anuşeginogullary döwri (Kaňly Köneürgenç şalary döwri) diýip ýatlaýarys» diýýär we sözlerine şu aşakdakylary goşýar: «Anuşeginiň lakamyny Gerçe diýip okaýan rowaýatlaryň tersine, bu sözüň Gurje (kiçi Gur-Ugur) bolmagy mümkindir. Şeýle hem Köneürgenç şalary döwründe gypjak toparyna girýän türkmenlere Ýugurzadegan (Ýugurogullary) hem diýlipdir... kaňly, kun we kuman taýpalar

etniki gelip çykyşlary boýunça kän bir aratapawut etmeýän toparlaryň atlarydyr». Şol durky üýtgedilmän alnan bu jümleler örän ýönekeýýaly bolup görünseler-de, türkmen taryhynyň entek tümlükde ýatan sahypalaryny, has möhüm hasap edilýän jedelli mesele bolup örboýuna galyp duran Sibir sähralaryndaky we Uzak Gündogar türkmenleri meselelerini öz içine alýar.

2. Köneürgenç türkmenleriniň döwletiniň tagtyna Kutbeddin Muhammediň çykmagy. Anuş tegin ölenden soň, onuň ogly Kutbeddin Muhammet (1097-1128) Horezmiň hökümdary edilip belleniýär. Şeýlelikde, Anuş teginler nesliniň wekilleri (1097-1231) öňden gelen “Horezmşalar” lakamy bilen Horezmiň mirasdüşer häkimleri bolup galyberýär. Bu dereje oňa Seljuk soltany Bekýaryk tarapyndan berlipdir. Kutubeddin Muhammet Merwde gowy bilim alýar. Taryhçylaryň bellemegine görä, Kutbeddin Muhammet bilimli-sowatly adam bolany sebäpli, güýçli syýasatçy, döwlet dolandyryjy, ylmyň, medeniýetiň, diniň goragçysy bolupdyr. Ol özüniň ähli hereketlerinde akyly-paýhasly, saldamly hereket etmäge çalşypdyr. Horezmşa ýurdy adalatly dolandyryp, raýatlarynyň hormatyna mynasyp bolupdyr. Ol alymlara, dini işgärlere goldaw berýär we Seljuk imperiýasyny berkitmekde soltan Sanjara wepaly gulluk edýär. Şol sebäpli hem ol Soltan Sanjaryň ýörişlerine-de gatnaşypdyr. Merkezi döwlete tölemeli ýyllyk salgytdyr beýleki tölegleri ýylba-ýyl iberip ýa-da özi getirip, özüniň merkeze tabyndygyny ykrar edipdir.

XII asyryň başlarynda Muhammet şanyň goşunlary bilen Maňgýşlakda ýaşaýan türkmenleriň (olaryň ýazyrlar bolmagy ähtimal) arasynda birnäçe gezek harby çaknyşyk bolup geçýär. Maňgýşlaklylaryň howp salmagy Muhammedi soltan Sanjardan kömek soramaga mejbur edýär. Her niçik bolsa-da, oňa Maňgýşlagy elde saklamak başartmandyr.

Döwletiň pugtalanmagy we özara uruşlaryň wagtlaýynça ýatyrylmagy boýun egdirilen ýurtlaryň hasabyna Horezmiň ykdysadyýetine oňaly täsir edipdir. Mongollaryň çozuşynyň edil oň ýanynda häzirki Türkmenistanyň territoriýasynda ýaşan geogrof Ýakut Horezme tabyn edilen şäherleriň we oba ýerleriniň baýlyklaryny hem-de abadançylygyny örän aýdyň görkezýär.

Ýurduň iň baý bölegi, elbetde, Horezm bolupdyr. Ýakut şeýle ýazýar: Men “Mundan beter gülläp ösýän welaýaty hiç mahal görmändim” olaryň sähralarynda aýry-aýry öýler we köşkler köp.

XII-XIII asyrlaryň ahyrlarynda Horezmiň özünde uly kanallar geçirilip, şol kanallar ep-esli mukdarda mes toprakly ýerleri suwarmaga mümkinçilik beripdir. XII asyryň ahyrlarynda we XIII asyryň baslarynda şäheriň ösmegini dowam etdiripdir. Şäheristanda baý şäherliler tarapyndan gür ýaşaýyş jaýlary gurulýar, şol şäherlileriň guruplylygyny we olaryň otnositel ýokary medeni derejesiniň bolandygy görkezilýär.

Senetçilik we söwda ylaýtada uly üstünlikler gaznaypdyr. Nepis keramikanyň köp sanly fragmetleri, çüýşe önümleri, dürli metal şaýlaryň, gurallaryň köp sanlysy bularyň hemmesi senetçileriň ussatlygynyň ösüşiniň dowam edenligini hem olaryň önüminiň şäher we oba ilatynyň durmuşyna ýaýranlygyny görkezýär. Oba ýerlerinde käsipçiliginiň ösmegi (ýüpekçilik, tарачылык we. ş.m.), şonuň ýaly-da birentek obalarda bazarlaryň bolmagy haryt-pul aýlanşyklaryna oba ilatynyň barha giňden çekilendigini görkezýär. Muňa köp mukdarda çykarylan altyn dinarlardan başga-da, birnäçe şäherde bir wagtyň özünde çykarylan köp mis pul, ylaýta-da Horezm şasy Muhammet wagtynda köp çykarylan mis pul aýdyň şaýatlyk edýär. Senetçiligiň we içeri söwdanyň hut şeýle ösmegi Horezim şalarynyň döwletini mundan beýläk-de pugtalanmagy üçin şertler döredipdir. İçeri söwdadan başga-da, daşary söwda hem ösüpdür. Ozalkysy ýaly XII-XIII asyrlarda Horezimiň Gündogar Ýewropa bilen södasynyň, şol sanda rus knýazlyklary bilen bolan söwdasynyň möhüm ähmiýeti bolupdyr.

Horezm täjirleri Wolga boýunça ýokarlygyna tarap uzaga söwda ekspedisiýalaryny geçiripdirler. Beýleki tarapdan rus täjirleri Horezmiň paýtagty bolan Ürgenç şäherine ýygy-ýygydan gelip gidipdirler. Tarhçy Ibn al-Asiriň habar bermegine görä, Ürgençde ýaşan ruslar mongol basybalyjylaryna garşy Horezm ilaty bilen bilelikde söweşipdirler. Şonuň bilen bir hatarda oba- hojalygy ep-esli ösüpdür özüniň daä görnüşi boýunça бүтін kuwwatyna we ykdysady taýdan abadançylygyna garamazdan, Horezm şalarynyň imperiýasy içerki taýdan şeýle bir mäkäm bolmandyr.

3. Garaşsyz döwletiň düýbünü tutan Köneürgenç döwletiniň şasy Atsyz. Soltan Sanjaryň Köneürgenjiň hökümdaryna garşy ýörişleri. Atsyzyň öz döwletiniň çäklerini giňeltmegi we adalatly höküm sürmegi. Horezmşalar dinastiýasynyň kuwwatly we garaşsyz döwlet bolmagynyň hakyky aladasyny eden Muhammediň ogly Atsyz (1128-56) bolupdyr. Ol 1128-nji ýylda Kutbeddin Muhammediň aradan çykmagy sebäpli, Horezmşalar döwletiniň tagtyna 29 ýaşynda çykýar. Atsyz-da kakasy ýaly Maryda okap, bilimli-sowatly ýigit bolup ýetişýär. Atsyzyň hökümdarlyk eden ýyllaryny iki döwre bölmek bolýar. Onuň birinjisi 1128-1135-nji ýyllar bolup, bu döwürde Atsyz Soltan Sanjara tüýs ýürekden wepaly hyzmat edýär. Şol döwürde ol Soltan Sanjaryň uly ýörişleriniň hemmesine gatnaşýar. Gaýratlylyk görkezip, urşuň ykbalyny çözen wagty hem bolupdyr. Mysal üçin, seljukly goşuny 1130-njy ýylda Garahanly hanynyň garşysyna, 1132-nji ýylda bolsa, Yrak hökümdary soltan Masudyň üstüne ýöriş edenlerinde Atsyz batyrlyk görkezip, urşuň ykbalyny çözmäge uly ýardam edipdir.

Soltan Sanjar Garahanly hanynyň garşysyna 1130-njy ýylda ýöriş edende, Samarkandyň hany Muhammet Arslan soltany öldürtmek üçin, jansyz iberip, dildüwşük gurnaýar. Dildüwşüjileriň soltanyň üstüne hüjüm edip, howp abandyrp

duran wagtynda, Atsyz edermenlik görkezip, Soltan Sanjary ölümünden halas edýär. Atsyz özüniň görkezen edermenligi üçin Soltan Sanjaryň ýakyn adamlaryndan biri bolup, onuň gün-günden abraýy ýokarlanýar. Şol bir wagtyň özünde Atsyzýň duşmanlary-da köpelişdir. Bahylçylyk edýän emirler, serdarlar Atsyzý Soltan Sanjara ýamanlap başlapdyrlar. Olar Atsyzýň janyna kast etmäge-de synanyşypdyrlar. Emirleriň meçew bermekleri esasynda, Soltan Sanjaryň Atsyzý bolan garaýşy düýbünden üýtgeýär. 1135-nji ýylda gaznaly soltany Bahram şanyň garşysyna ýöriş geçirilende, Soltan Sanjaryň Atsyzý bolan sowuk-salalygy äşgär bolýar. Şondan bir ýyl geçenden soň, Soltan Sanjar goşuny bilen Balha gelýär. Şol ýerde Atsyz soltandan rugsat sorap, Horezme dolanýar.

Atsyz Horezme gelenden soň, Soltan Sanjara sala salmazdan, özbaşdak hereket edip başlaýar. Ol Müňgyşlak-Jent aralarynda sähralykda ýaşayan çarwa türkmenleriň üstlerine talaňçylykly ýörişler geçirip, olary gyrgyna berýär. Mal-mülklerini alýar. Soltanyň-da Horezmdäki adamlarynyň mal-mülklerini ellerinden alýar. Şol sebäpler hem Soltan Sanjaryň Horezme ýöriş etmegine sebäp bolýar. Soltan Sanjar 1138-nji ýylyň noýabrynda Horezmde Atsyzýň goşunynyň ýeňlişe sezewar edýär. Atsyzýň özi söweş meýdanyndan gaçyp gutulýar. Onuň ogly Atlyk tutulyp öldürilýär. Soltan Sanjar Horezmi tertipleşdirenden soň, ol ýeriň hökümdary edip, agasy Muhammet Taparyň ogly Süleýman şany belleýär. Emma ol ýagdaýy horezmli türkmenler goldamaýarlar. Soltan Horasandan dönen dessine, Atsyz Horezme gelip, Süleýman şany ülkeden çykaryp kowýar. Tazededen goşun ýygnap başlaýar. Ol 1140-njy ýylda Soltan Sanjaryň tabynlygyndaky Buharany basyp alýar. Öldürilen oglunyň öwezine Soltan Sanjaryň dikmelerini öldürýär. Şäheriň galalaryny ýykdyrýar. Şäher harabalyga öwrülýär.

1141-nji ýylyň maýynda Atsyz Soltan Sanjardan hat üsti bilen ötünç soraýar. Şol wagtlar Soltan Sanjar Mawerennahra we ondan gündogarlygyna garahytaýlylaryň üstüne gitmek üçin ägirt uly goşun ýygnapdy.

Atsyz 1141-nji ýylyň oktyabrynda Beýik Seljukly türkmenleriň imperiýasynyň paýtagty Mary şäherini eýeleýär we soltanyň döwlet hazynasyny alýar. Ol 1142-nji ýylyň maýynda Nişapury eýeleýär. Ol Nişapurda öz adyna hutba okatdyryp, zikge kakdyrýar.

Soltan Sanjar Katwan söweşinde ýeňlip, yzyna dolanýar. Beýik Soltan ähli bolan zatlary öwrenip, tazededen goşun ýygnaýar. Ol 1143-nji ýylda Horezme ikilenji gezek ýöriş edýär. Horezmde gazaply söweş giýän wagty Atsyz ýene-de soltana töwella edýär. Ol ýene-de tabynlygy kabul edýär. Soltan Marydan alnyp gaýdylan hazynalaryň hemmesini alyp, Atsyzý bagyşlap, yzyna dolanýar. Soltan Sanjar edip Sabyr atly şahyry Gürgençde ilçini goýup gidýär. İlçiniň kömegi bilen Atsyzýň Soltan Sanjary öldürtmek üçin hakyna tutan 2 sany jansyzy ýüze çykarylýar. Şol ganhorlar jezalandyrylýar. Atsyz olaryň ýüze çykmagynda ilçini

günäkärläp, ony Amyderýa taşladyp, gark edýär. Şol sebäpli hem soltan Sanjar 1147-nji ýylyň oktýabrynda üçünji sapa Horezme ýöriş edýär. Atsyz berk Hazarasp galasyna girýär. Atamälik Juweýniniň bellemegine görä, gala soltanyň goşuny tarapyndan gabaýar. Bu söweşde Atsyz ýeňlişe sezewar edilipdir. alymlaryň, akyldarlaryň, dini adamlaryň uly töwellalary netijesinde, soltan ýene-de Atsyz bagyşlaýar.

Ýaraşykdan soň Atsyz Soltan Sanjaryň garşysyna çykmaýar. Atsyznyň hem öz aladalary bardy. Ol Katwan söweşinden soň, garahytaýlylara paç tölemeli bolupdyr. Soltan Sanjar bilen ömrüniň ahyryna çenli dartgynly ýagdaý dowam eden hem bolsa, oňa garşy bolar ýaly hereket etmeýär. Ýyllyk salgydyny töläp, sowgat ibermek bilen çäklenýär.

Soltan Sanjar oguz türkmenlerine ýesir düşen wagty Atsyz akyly-paýhasly, adamärçilikli hereket edip başlaýar. Bir tarapdan oguzlara hat ýazyp, soltany bendilikden boşatmagy haýyş etse, beýleki tarapdan, olaryň talaňçylykly hereketlerini ýazgarýar we bes etmeklerini talap edýär. Üçünjiden bolsa, imperiýanyň hemme ýerlerine hatlar iberip, soltany bendilikden boşadyp, oguzlara garşy bilelikde hereket etmäge çagyryr. Diňe bir çagyrmak bilen çäklenmän, hereket edip başlaýar. Ol 1156-njy ýylda Horezmi ogly Hytaý hana goýup, beýleki ogly Ilarslany ýanyna alyp, ägirt uly goşun bilen Şähristana gelýär. Ol şol ýerde beýlki serdarlaryň, emirleriň goşun bilen gelmegine garaşýar. Ýöne 1156-njy ýylyň aprel aýynda Soltan Sanjar bendilikden gaçýar. Atsyz bolsa soltana hat iberip, ony bendilikden boşamagy bilen gutlaýar. Öňüniň tabynlygyny soltana bildirýär. Atsyznyň Soltan Sanjara täzedan ýakynlaşjak wagty gelýär. Emma 1156-njy ýylyň iýulynda ol 61 ýaşynda ysmaz keseli bilen keselläp aradan çykýar.

Onuň döwründe dyngysyz uruşlaram, başarnykly diplomatik gepleşiklerem dowam etdirilipdir. Ol Syrderýanyň boýundaky gypjaklar, türkmenler bilen harby çaknyşyklar geçirýär. Jendi, Maňgyşlagy basyp alýar. Atsyz hökümdarlyk edýän territoriýasyny barha giňeldip, ýazyr (garadaşly), gaýa (göklen), gaňly (arabaçy), baýat ýaly türkmen taýpalaryndan ybarat güýçli goşun düzýär we seljuklaryň soltany Sanjara garşy uruş hereketlerini alyp barýar. Şeýlelikde, ol seljuklaryň merkezi häkimiýetini ykrar etmän başlaýar we Horezmiň özbaşdaklygy ugrunda göreşýär. Soltan Sanjar Atsyznyň goşunyny birnäçe gezek derbi-dagyn eden hem bolsa, ony gutarnykly boýun egdirip bilmändir.

Tema №6: Köneürgenç türkmenleriniň döwletiniň imperiýa öwrülmeginde meşhur türkmen hökümdarlarynyň bitiren işleri

Meýilnama:

1. Il Arslanyň tagta çykmagy. Il Arslanyň döwleti berkitmek ugrunda alyp baran işleri.
2. Il Arslanyň daşary syýasaty. Goňşy halklar bilen gatnaşyklary. Köneürgenç türkmenleriniň döwleti Gündogaryň güýçli döwletine öwrülmegi.
3. Köneürgenç türkmenleriniň döwletiniň tagtyna Tekeşiň çykmagy. Tagt üstünde göreş. Soltan şanyň Merw we Sarahs ýerlerinde özbaşdak höküm sürmegi.
4. Tekeşiň daşary syýasaty we onuň netijeleri. Tekeşiň döwründe Köneürgenç türkmenleriniň döwletine goşulan ýerler. Döwletiň ykdysady taýdan kuwwatlanmagy. Medeniýetde – ylymda gazanylan üstünlikler.
5. Köneürgenç Tekeşiň orunbasarlary döwründe. Gur döwleti bilen uruşlar. Muhammet şanyň patyşa tagtyna çykmagy. Türkan hatynyň döwletde orny.
6. Muhammet şanyň döwründe döwletiň çäkleriniň giňemegi. Bagdat halyfyna garşy ýöriş. Döwletde geçirilen özgerişler.

1. Il Arslanyň tagta çykmagy. Il Arslanyň döwleti berkitmek ugrunda alyp baran işleri. Il Arslanyň daşary syýasaty. Goňşy halklar bilen gatnaşyklary. Köneürgenç türkmenleriniň döwleti Gündogaryň güýçli döwletine öwrülmegi. 1156-njy ýylda Atsyz Günorta Türkmenistana in soňky harby ýörişini geçirende, Nusaýyň golaýynda ölýär. Şondan soň Horezm tagtyna onuň ogly Il Arslan (1156-1172) çykýar.

Il Arslan hökümdarlygyny özüne howply bolaýjak bäsdeşlerinden dynmakdan başlaýar. Ol harby güýçlere aýratyn üns beripdir. Goşunyň esgerlerine berilýän ýer paýy we haky ep-esli artdyrypdyr. Ol Horezmi garaşsyz döwlet diýip resmi taýdan yglan edipdir. Il Arslan Gürgeni we Dehistany özüne boýun egdirýär. Dehistanda öz häkimini oturdypdyr. Şäherdäki juma namazy okalan metjidiň galyndylary biziň günlerimize çenli gelip ýeten ýeke-täk nyşandyr. Seljuklaryň döwletinden soň Horasanda syýasy häkimiýetiň dagynyklygy başlaýar. Bu bolsa ol ýerdäki türkmenleriň täsirini has güýçlendirýär. Il-Arslan öz täsirini Günorta Türkmenistana, Gürgene, Dehistana ýetirip başlaýar. 1060-nji ýylda Il-Arslanyň goşunlary Balkan daglarynyň sebitinde ýaşayan ýazyrlaryň üstüne çozýar. Ýazyrlaryň baştutany Ýagmyr (XI asyryň 20-30-nji ýyllarynda-da Balkanda türkmenleriň Ýagmyr atly serkerdesi bolan, bu belki şonuň neslidir, ady daklandyr) bolupdyr. Ýagmyr beýleki goňsulykda ýaşayan türkmenlere ýüz tutup,

Horezmşalaryň Etrek-Gürgende goýup giden dikmesi (ynak) Ygtyýar et-Dine garşy bile çykyş etmäge çagyryýar. Netijede, ýazyrlary goldan goňşy türkmenleriň birleşen güýji üstün çykýar. Olar Dehistany dargadyp, yzlaryna gaýdýarlar. Il Arslanyň Mawerannahrda alyp baran uruşlary oňa ilkibada üstünlik getirmändir. Şol uruşlarda Garaköl bilen Jendiň arasynda ýaşayan 10 müň atly türkmen Ilek diýen serkerdäniň baştutanlygynda Samarkandyň hökümdarynyň tarapynda söweşipdir.

2. Il Arslanyň daşary syýasaty. Goňşy halklar bilen gatnaşyklary. Köneürgenç türkmenleriniň döwleti Gündogaryň güýçli döwletine öwrülmeği. Il Arslanyň Daşoguz welaýatynyň Köneürgenç etrabynda aramgähi bar. Bu aramgäh henize çenli ýerli ilat tarapyndan Fahreneddin Razynyň ady bilen baglanyşdyrylyp geline hem bolsa, hakykatda Horezm şasy Ilarslanyňkydyr. Dogry, Fahreneddin Razy özüniň dini wagyz edijilik işi boýunça belli bir döwürlerde Ürgençde ýaşapdyr. Emma, horezmlileriň dini taglymatda hem, akyl we erk ýöretmekden ybarat pelsepeli akyma ýykgyň edendikleri üçin alym Fahreneddin Razy olar bilen tersleşip, Hyrat şäherine göçüp gidýär. Ol Hyratda 606-njy ýylda (1208-nji ýylda) aradan çykýar we şol ýerde hem jaýlanýar. Onuň, Owganystanyň Hyrat şäherindäki mazary giňden mälimdir.

Arhitektura maglumatlary aramgähi XII asyryň ahyry hat-da ortalary bilen senelemäge mejbur edýär. Desganyň dabarasy, binagärçilik bezegi we çeperçiligi ony şol wagtyň Ürgenjiniň haýsy-da bir inňän ähmiýetli hem mertebeli adamsynyň ady bilen baglanyşdyrmaga mümkinçilik döredýär. Şol döwürde şeýle adam bolsa, diňe hökümdar Tekeşin kakasy Horezmşa Il Arslan (1156-1172 ýyllar) bolup biler.

Aramgähiň kiçeňräk, emma, örän haşamlanyp bezelen girelgesi gündogara bakdyrylypdyr. Girelgäniň we onuň ýokarysyndaky iki penjiräniň töweregi oýma nagyşlar bilen „II” harpy görnüşindäki şekiller we dürli hatlar bilen bezelipdir. Arapça ýazgy „islami” diýilýän keşde bilen ýugrulyp, hatyň sözleri „kadi gül” we „burç gül” diýen nagyşlar bilen bezelipdir.

Aramgähiň gümmeziniň başlanýan ýeri on iki gyraňly edilip örülipdir. Gümmeziň daşy ýaşyl syrçaly kerpiçler bilen örtülipdir. Ýaşyl syrçaly kerpiçler sarymtyl kerpiçler bilen gezekleşip, göýä möwç urup, asmana atylýan deňiz tolkunlaryny ýatladýarlar. Gümmezi göterip duran on iki gyraňly guşak hem, syrçаланан kerpiçjikler bilen bezelipdir. Şol kerpiçjikleriň üsti we aşagy ýene-de ýaşyl we sarymtyl kerpiç bölejikleri bilen „alaça” keşbinde bezelipdir. On iki gyraňly guşakda çar tarapa bakdyrylan dört sany penjire ýerleşdirilipdir.

Bu ymaratyň aýratynlygy diňe bir gümmeziň we gümmez guşagynyň on iki gyraň edilip çykarylanynda bolman, eýsem nepis nagyşlar salnandygyndadyr. Gündogardaky diwar bu ymaratyň ýüz tarapydyr. Eger XII asyrdan soň bir

ymaratyň ýüzüni, ýagny esasy tarapyňy ýörite nygtamak üçin dört diwaryň birini has ýokary galdyryp, şol diwarda tagçaly girelge edip, beýle diwara hem „peştak” adyny goýan bolsalar, Il Arslanyň aramgähinde şol usul heniz peýdalanylmadyr. Gürrüňi edilýän binada onuň ýüz tarapy diňe bezegler bilen aýan edilýär. Şu aýratynlygy bilen Il Arslanyň mazary Orta Aziýa arhitekturasynyň taryhynda öz döwrüniň ýeke-täk nusgasy bolup, aýratyn bir orny eýeläp gelýär.

Il Arslan agyr keselläp, 1172-nji ýylda Gürgençde aradan çykýar. Ilarslan ýogalandan soň, onuň ogullary Tekeş bilen Soltanşanyň arasynda tagt ugrundaky göreş başlanýar.

3. Köneürgenç türkmenleriniň döwletiniň tagtyna Tekeşiň çykmagy. Tagt üstünde göreş. Soltan şanyň Merw we Sarahs ýerlerinde özbaşdak höküm sürmegi. Ilarslan ölendenden soň, onuň ogullary Tekeş bilen Soltanşanyň arasynda häkimiýet ugrunda göreşiň netijesinde Horezm tagtyna Tekeş (1172-1200) çykýar.

Tekeşiň tagta geçmegi bilen doganlaryň dawasy gutarmaýar. Soltanşa we onuň ejesi Türkan hatyn Nişapuryň häkimi Muýeýýed Aý Aba sygnypdyrlar. Oňa gymmatbahaly sowgatlar berip, Tekeşiň üstüne küşgürýärler. Netijede, Gürgenjiň ýolundaky Suwbirlik diýen ýerde söweş bolýar. Şol ýerde Aý Abanyň goşuny ýeňlişe sezewar edilip, özi-de öldürilýär.

Soltanşa bilen ejesi gaçyp, Dehistana gelýärler. Olar Tekeş tarapyndan yzarlanyp, şol ýerden Tekeş Türkan hatyny öldürýär. Soltanşa bolsa gaçyp, Nişapura gidýär. Soňra Gur sultanlaryndan hemaýat gözleýär.

Tekeşiň abraýy Horezmde güýçlenýär. Şol bir wagtda ol garahytaýlylara pa hem töleýär. Ýöne garahytaýlylaryň salgyt ýygnaýjysy hanyň garyndaşydy. Özünü edepsiz alyp barýardy. Soňabaka ol salgyt ýygnamagyny köpeldýär. Şol sebäpli hem Tekeşiň buýrugy bilen ol öldürilýär. Garahytaýlylar bilen Tekeşiň arasy bozulýar. Bu ýagdaýdan Soltanşa peýdalanmak isleýär. Ol garahytaýlylara sygnyp, olardan goşun getirýär. Tekeş olaryň ýoluna suw goýberip, Gürgenje golaýlaşdyрмаýar. Şondan soň Soltanşa Mara gidip, tä özi 1193-nji ýylda aradan çykýança, Mary, Sarahs, Tus, Jent, Nusaý, Abiwerd şäherlerinde öz hökümdarlygyny ýöredýär. Soltanşa ýogalandan soň, şol ýerler Köneürgenç türkmenleriniň döwletine birikdirilýär.

Tekeşiň hökümdarlyk eden ýyllary Köneürgenç türkmenleriniň döwletiniň çägi Syrderýanyň aşak akymalaryndan Yraga çenli giňeldilýär. 1174-nji ýylda Nişapur, 1196-njy ýylda Demirgazyk Eýran Köneürgenç türkmenleriniň döwletine birikdirilýär. Tekeş Bagdat halyfyna garşy söweşip, onuň goşunyny ýeňlişe sezewar edýär. Ol basyp alan ýerlerinde öz ogullaryny, garyndaşlaryny häkim belleýär. Şol wagtlar bu döwlet musulman äleminde iň güýçli döwlete öwürülýär. Şeýlelikde, Atsyzyň eden arzuwlary, tagallalary Ilarslanyň, Tekeşiň döwürlerinde

hasyl bolýar. Köneürgenç türkmenleriniň döwleti tabynlykdan çykyp, öz garamagyna bir topar döwletleri birikdirýär. Tekeş basyp alan welaýatlarynda köplenç ýerli dinastiýalardan bolan hökümdarlary ýok edip, olary ogullary ýa-da emirleri bilen çalyşýar eken. Şol döwürde Gäwürgala, Galalygyr, Zamahşar, Şasenem we beýleki köne galalarda ýaşaýyş gyzgalaňly häsiýete eýe bolýar. Senetçilik, söwda, ekerançylyk, maldarçylyk çalt ösüp başlaýar. Döwletara gatnaşyklar gowulaşýar. Ilçiler alşylýar.

Emma şeýle-de bolsa şol wagtlarda Tekeşin Bagdat halyfy bilen arasy bozulýar. Şonuň üçin hem ol goşun ýygnap, Bagdat halyfynyň üstüne ýöriş edýär. Hökümdar ýolda keselläp, 1200-nji ýylyň iýulynda Şähristanda demgysma keselinden aradan çykýar. Ol Gürgenje getirilip, özüniň gurduran aramgähinde jaýlanylýar. Orta asyr taryhçylarynyň galdyran taryhy çeşmelerinde beýan edilişine görä, Tekeş görnükli hökümdar bolmak bilen, onuň saz sungatyndan hem gowy başy çykyp, saz hem çalypondyr. Güýçli döwlet döredipdir. Mirasdarlaryna tertipdüzgünli, güýçli goşun bilen, garaşsyz döwlet galdyrypondyr. Onuň ikinji ogly Alaeddin Muhammet II (1200-1221) 3-nji awgustda şa tagtyna çykarylýar.

Köneürgenç türkmenleriniň döwleti Tekeşin döwründe ösüş basgançaklaryna aralaşyp, gülläp başlaýar.

4. Tekeşin daşary syýasaty we onuň netijeleri. Tekeşin döwründe Köneürgenç türkmenleriniň döwletine goşulan ýerler. Döwletiň ykdysady taýdan kuwwatlanmagy. Medeniýetde – ylymda gazanylan üstünlikler. Tekeş gypjak hany Jankişiniň gyzy Türkan hatyna öýlenen eken. Ol gelip çykyşy boýunça gypjaklaryň baýat (käbir maglumatlarda ýazyr) taýpasyndan bolup, şolaryň wekilleriniň birnäçesine Horezmde ýokary harby wezipeleriň irilmegini gazanypdyr. Şonuň üçin Tekeşin ogly Alaeddin Muhammet II-niň (1200-1220) döwletini dolandyrmakda Türkan hatynyň hem täsiri uly bolupdyr.

Tekeşin döwründe medeniýetde, ylymda, bilimde uly üstünlikler gazanylypondyr. Häzirki Daşoguz welaýatynyň Köneürgenç etrabynda Tekeşin aramgähi hem ýerleşýär.

Onuň aramgähi ýerli ilatyň arasynda Gök gümmez ýa-da Şyh Şerep baba diýlip atlandyrylýar. Onuň şeýle rowaýaty bar: „Binagär Törebeg hanym üçin owadan ymarat bina etse-de, hanym her hili bahana tapyp, onuň işini kabul etmändir. Ol binagäri çeperçiligi pes hünärment hökmünde aýyplap durka, Şyh Şerep baba bu ymaraty satyn almak meýliniň bardygyny hanyma aýdypdyr. Şonda Törebeg hanym: „Bolýar, ýöne siz bu ymaratyň içini altyn bilen dolduryp beriň”-diýipdir. Diwana Şyh Şerep gümmeziň üstüne çykyp, tüýnükden ýeňini goýberipdir we altyn pullary ýagdyryp başlapdyr. Diwananyň ýeňinden guýulýan pullar ymaraty dolduryp, gupbanyň içini hem dolduranda, gupba çişip, darka ýarylypondyr. Törebeg hanym diňe şonda: „Indi boldy, baba” – diýenmiş. Emma Şyh

Şerep baba gezip ýören diwana bolany üçin beýle haşamly ymaraty özüne mazar etmegi uslyp bilmän, ölenden soň diňe daşarda jaýlanmagyny wesýet edipdir.

Taryhçy el-Juzjaniniň (XIII asyr) mongollaryň bu şäherde Ahçak atly köşkten we soltan Tekeşiň mazaryndan başga ähli ymaratlary ýykandyklaryny habar berýän maglumaty giňden mälimdir. Taryhçy Ibn as-Saýy özüniň „Jamy al-Muhtasar” atly kitabynda soltan Tekeşiň ölümü hakynda şeýle maglumat berýär: „Soltan Tekeş Horezmde (Ürgençde) hanafi mezhepliler üçin uly medrese we kitaphana bina etdiripdi we şol ýerde özüne hem uly mazar saldyrypdy. Ol şähristana-da – wepat bolanda ogly Alaeddin Muhammet onuň jesedini getitip şol mazarda jaýlady. Bu ymaratlary Tekeş Seljuklar bilen ýaryşyp saldyrdy”.

Ymaratyň içi inedördül meýilnamada bolup, onuň bir tarapy 11,5 metre deň. Dört diwary sekize öwürüp, ondan guşaga geçmek üçin edilen tagçalar hem ussatlyk bilen çykarylan. Beýleki uly ymaratlara garanyňda, soltan Tekeşiň mazarynyň diwarlaryny sekiz gyraňa öwürýän bu kese tagçalar örän ýeňil görünýär. Ýedi penjireden düşýän ýagtylyk hem şol ýeňilligi güýçlendirýär.

Aramgähiň gümmezi Ilarslanyň mazaryndaky ýaly ýaşyl kerpiçlerden ýygňalan nagyşlar bilen başlanýar, soňra бүтінлеý ýaşyl kerpiçler bilen örtülip, asman bilen goşulyp gidýän ýaly bolýar. Örüp çykarmasy aňsat bolmadyk çadyr şekilindäki gümmeziň galyňlygy bir kerpijiň ininden, ýagny 27 santimetrden ybarat. Örmegi aňsatlaşdyrmak üçin gümmeziň içinden 12 sany gapyrga galdyrylypdyr. Bu gapyrgalaryň gümmez bilen özara seplesiği ýokdur. Çadyr şekilindäki gümmezleriň gupba şekilindäkilerden has berk bolýandygy üçin bu ymarat biziň günlerimize çenli saklanyp galypdyr.

Çadyr görnüşli gümmeziň aşagynda aýlaw boýunça güberçeklenip ýazylan arapça gurhan ýazgylary bilen (häzir olaryň diňe bölekleri galypdyr) tutuş mawy zolak guşalypdyr. Gümmeziň ýokarky üçden ikisi tutuşlaýyn „arça” şekilinde örülen mawy syrçaly kerpiç bilen ýüzlenipdir. Aramgähiň içki giňişligi hem onuň daşy ýaly sünnälenipdir.

Aramgähiň möçberi hem-de onuň bezeginiň baýlygy ony patyşalyk sürýän taryhy şahsyň guburynyň üstüne bina edilip bilinjek desgalaryň hataryna goşmaga mümkinçilik berýär. Hakykatdan-da gurluşyk inňän beýik we adaty bolmadyk arhitektura ussatlygy bilen ýerine ýetirilipdir.

Bu aramgähiň Horezm şasy Alaeddin Tekeş-ibn Ilarslanyň ady bilen baglaşdyrylmagy, onuň bina edilen wagtynyň XII asyryň ilkinji ýarymyna degişlidigini kesgitleýär.

5. Köneürgenç Tekeşiň orunbasarlary döwründe. Gur döwleti bilen uruşlar. Muhammet şanyň patyşa tagtyna çykmagy. Türkan hatynyň döwletde orny. Köneürgenç türkmenleriniň döwletiniň tagtyna çykandan soň, Kutbeddin Muhammet “Kutbeddin” adyny kakasynyň “Alaeddin” adyna öwürýär.

Alaeddin Muhammediň ejesi gypjak hany Jahankişiniň gyzy Türkan hatyn özdiýenli, höküm etmegi gowy görýän aýal bolupdyr. Şonuň üçin hem oglunyň döwlet dolandyrmagynda öz täsirini ýetirýär. Ol kähallatlarda özüni şadan hem ýokary goýupdyr.

Tekeşin ömrüniň soňky ýyllarynda, Demirgazyk Hindistanyň we Owganystanyň çäklerinde ýerleşýän Gur döwleti bilen 1165-nji ýylda başlan urşuny Muhammet şa dowam etdirýär. Gurlar Horezmi eýelemek üçin aýgytly hüjüme geçipdirler. Şyhabeddin Gur öz goşuny bilen Horasanyň ençeme şäherlerini eýeländen soň, Horezmşalaryň paýtagty Gürgenje (Köneürgenje) ýöriş edýär. Garasuw kanalynyň golaýynda iki goşun duşuşýar. Gandöküşikli söweşin netijesinde, Horezm şasy ýenlişe sezewar bolup, Şyhabeddin Gürgenji gabaýar. Ýöne Türkan hatyn şäher ilatyndan 70 mün meýletin urşujylary ýygnamagy başaryar. Şol bir wagtda onuň garahytaýlylardan haýyş eden goşuny hem gelip ýetişýär. Netijede, Şyhabeddin Gurnuň goşuny ýenlişe sezewar edilýär. Gurlardan köp emirler, goşun ýesir alnyp, 20 mün adam ýok edilýär. Şeýlelikde, 1205-nji ýylyň başynda Şyhabeddin Gur Muhammet şa bilen ýaraşyk baglaşmaga mejbur bolýar. Şyhabeddin 1206-njy ýylyň martynda öldürilenden soň, Gur döwleti örän pese gaçýar. Balh, Gazna welaýatlary Horezme birikdirilýär. Ol welaýatlar Muhammet şanyň uly ogly Jelaeddin Meňburnuň hökümdarlygyna berilýär.

Alaeddin Muhammet üstünliklerden gylawlanyp, 1207-nji ýylda Buharany eýeleýär. Ol garahytaýlylara ýesir düşüp, özüni tanatman ýesirlikden gaçmaga başaryar. 1208, 1210-njy ýyllarda bolan söweşlerde Horezm şasyna garahytaýlylary derbi-dagyn etmek başardýar. Onuň esasy arzuwy bolsa, Köneürgenç türkmenleriniň döwletiniň öbaşdak, garaşsyz döwlet bolup berkemegidi. Şol ýenişden soň, döwlet hiç kime paç tölemeýär. Bu döwlet köp döwletleriň ýerlerini özüne birikdirip, бүтін Merkezi Aziýany, Owganystany, Demirgazyk Hindistany, Eýrany, Yragy öz tabynlygynda saklaýar. Orta asyr taryhçylarynyň bellemegine görä, Köneürgenç türkmenleriniň döwletiniň garamagynda 400-den hem köpräk şäher bolupdyr. Ýurt basylyp alnan ýerleirň, ýurduň içki parahatçylykly döwlet dolanyşykdan giren girdejileriň hasabyna güýçlenýär, baýlaşýar. Ýurtda senetçilik, hünärmentçilik ösüpdür. Ýokary hünärli işçiler, hünärmentçiler Gürgençde toplanýar. Ylym, medeniýet ösüpdür. Ajaýyp şahyrlar, edebiýatçylar, taryhçylar, ylym adamlary Horezmde jemlenýär. Öz wagtynda Maryda iki ýyllap ýaşan arap geografiýaçysy Ýakut Horezm ýaly ösen ýurdy hiç ýerde görmändigini belleýär.

Şol döwürde ekerançylyk, maldarçylyk ösýär. Suwaryş kanallary çekilip, ekin meýdanlary giňeldilýär. Miweli agaçlaryň dürli görnüşleri ösdürilip ýetişdirilýär. Horezm Beýik Yüpek ýolunyň çatrygynda ýerleşendigi sebäpli,

Gürgenje dürli ýurtlardan täjirler, söwdagärler haryt getiripdirler. Olaryň getiren harytlary Horezmiň üsti bilen Aziýa, Ýewropa ýurtlaryna-da äkidilipdir.

Köneürgenç türkmen döwletiniň haryt-pul gatnaşyklary hem rowaçlanýar. Altyn dinardan başga-da mis pullar hem söwda dolanyşygynda ýörgünli bolupdyr. Täjirler Wolga derýasynyň ýokary akymyndaky halklar bilen söwda aragatnaşygyny ýola goýupdyrlar. Ol ýerden dürli haýwanlaryň derilerini getiripdirler. Rus söwdagärleriniň Gürgençde söwda merkezleri bolupdyr.

6. Muhammet şanyň döwründe döwletiň çäkleriniň giňemegi. Bagdat halyfyna garşy ýöriş. Döwletde geçirilen özgerişler. Alaeddin Muhammet öz ýeten üstünliklerine uçursyz buýsanýar. Özüne aşa baha beripdir. Özünü yslamýň diregi hasaplaýar. Hytaýy basyp almaga we dünýäde iň uly imperiýany döretmäge hyýallanyr.

Köneürgenç türkmenleriniň imperiýasynyň içindäki tabyn döwletler hem ýuwaş-ýuwaşdan merkezi döwlete boýun bolmajak bolupdyrlar. Muhammet şa Mawerennahrda ýeňiş gazanandan soň, Samarkandyň häkimi Osmana Han Soltan atly gyzyny berýär. Ýöne Samarkandyň ilaty Köneürgenç türkmenleriniň döwletiniň dikmesine garşy gozgalaň turuzýar. Alaeddin Muhammet 1212-nji ýylda gyssagara Samarkanda ýöriş edýär. Samarkandyň ilaty näçe garşylyk görkezse-de, güýçli goşunyň önünde durup bilmeýär. Gozgalaňçylar bilen bile hereket edeni üçin Muhammet şa Osmany öldürdýär.

Muhammet şa Bagdat halyfy an-Nasyrdan ähli yslam ýurtlarynyň soltany hökmünde özüni ykrar edip, Bagdatda-da Horezmşanyň ykrar edilmegini talap edýär. Beýle ýagdaý bilen halyf ylalaşmaýar. Şonuň üçin hem 1217-nji ýylda Horezmş 400 müňden 600 müňe çenli aralykda bolan goşun bilen Bagdada ýöriş edýär. Asadabat geçelgesine ýetende güýçli gar ýagyp, goşunyň bir bölegi heläk bolýar. Alaeddin Muhammet mejbury ýagdaýda yzyna dolanýar.

Horezmş Samarkantda bolýar, ejesi Türkan hatyn bolsa Gürgençde (Köneürgençde) hökümdarlyk edýär. Horezmş ejesiniň garşysyna gidip bilmeýär. Köp halatlarda Türkan hatyn öz gepini ýöredýär. Köneürgenç türkmenleriniň döwletiniň şeýle güýçli ösen ýagdaýynda, ýurduň içinde iki häkimiýetlilik ýaly dürli garşylyklar imperiýada agzalalyklary, dartgynly gapma-garşylyklary döredýär. Beýle ýagdaý bolsa, döwletiň içerki we daşarky syýasatynda nägilelik döredip, döwletiň gowşamagyna getirýär.

XII asyryň başynda Gündogarda Çingiz hany peýda bolýar. Ol Hytaýy basyp alýar. Netijede, Muhammet şanyň Hytaýa etjek ýörişi baradaky arzuwy-da puja çykýar. Ýagdaýy bilmek üçin Horezmş Bahaeddin ar-Rosina diýen adamy Çingiz hanyň ýanyna ilçini iberýär. Han ilçini gowy garşylaýar. İlçini dostlugy teklipe edip, iki döwletiň arasynda söwda edilse, gowy boljagyny aýdýar.

Iki tarapyň hem öz önlerinde goýan maksatlary bardy. Olar biri-birlerini öwrenýärdiler. Çingiz han “gara bulut” ýaly yslam älemine süýşýärdi. Onuň önünde durmaga akyly, parasatly, edermen, kyn ýagdaýda müzermän, ondan baş çykarýan, harby tälimli eserdeň serkerde gerekdi.

Muhammet şa 21 ýyllap hökümdarlyk edip, ýurduny ägirt imperiýa öwren hem bolsa Çingiz hanyň agyr leşgeriniň önünde durup bilmeýär. Oňa gaýduwsyz edermen, garadangaýtmaz Jeleddin Meňburun gerekdi. Ýöne henizler oňa orun ýokdy.

Tema №7: Köneürgenç türkmenleriniň döwletiniň harby we dolandyrys ulgamy.

Meýilnama:

1. Horezmşalar döwletiniň harby taýýarlygy. Döwletde goşuny dolandyrmagyň ýokary edarasy diwan al-ard (ýa-da diwan al-jaýş). Tutuş döwletiň goşunyny dolandyryň esasy edara diwan-i arz dar jumla-ýi mamalik.
2. Döwlet dolanşygy. Döwletiň jemgyýetçilik-syýasy gurluşy. Esasy döwlet we köşk wezipeleri.

1. Horezmşalar döwletiniň harby taýýarlygy. Döwletde goşuny dolandyrmagyň ýokary edarasy diwan al-ard (ýa-da diwan al-jaýş). Tutuş döwletiň goşunyny dolandyryň esasy edara diwan-i arz dar jumla-ýi mamalik. Seljuklardan garaşsyz ýaşayyş ugrundaky ilkinji söweşden başlap, tä döwlet ýykylýança Horezmşalaryň dowamly goşunlary bolupdyr. Olary doldurmak we täze ýaraglar bilen üpjün etmek, olaryň esasy maksatlary hasaplanýardy. Horezmşanyň goşuny örän gowy taýýarlykly bolupdyr. Dürli hilli ýaraglar bilen üpjün edilip, onuň serkerdebaşylary söweş hereketlerinde gaýduwsyzlygy we tejribeliligi yzygiderli görkezipdirler.

Horezmşalaryň döwletiniň döremegi döwründe ýygynalan goşuny söweşiji-türklerden, harby goşunlardan düzülipdir. Döwletiň gülläp ösen döwründe-de haçan beýleki taýpalaryň we halklaryň wekilleri hem goşunlara geçirilende türkler esasy we baş söweş güýjüni düzüpdirler.

Çeşmeleriň aýtmagyna görä: “Horezmşalar döwletde ýaşajylaryň hökmany umumy söweş bilimleri bolan okuw ulgamyny (sistemasyny) girizipdirler”

Zakariýa al- Kazwini döwletiň taýtagty Gürgenç barada şeýle ýazýar: “ Bu köp sanly ýaşajyly ägirt uly şäher, tikiñçiler, çörek bişirýänler, nanbaýlar, umuman, ýaşajylaryň hemmesi söweşiji bolupdyrlar. Soltan Muhammet ibn Tekeş haçanda garahytaýlylar onuň goşunyny derbi-dagyn edende şäherde gizlenipdir diýip aýdýarlar. Soltan olardan az sanly goşun bilen gaçypdyr. Şähäre ol gije giripdir. Irden bolsa olo şäherden 30 mün söweşiji bilen duşmanyň garşysyna b alypdyr”.

Başga bir ýazar Horezmiň has berk içki galasy bolan Hazarasp galasyny ýatlap: “onuň ýaşajylary söweş ýyldyzynyň astynda doglan we gylyç bilen galkanyň süýdi bilen iýmitlenen ” diýip belleýär.

Döwletiň goşunynyň san düzümi Horezmşanyň ýörişiniň ululygyna görä üýtgedipdir. Şeýdip, 1195-nji ýylda Horezmşanyň goşun diwanynyň düzümine

170 müň kellekeserleriň ady hasaba alnypdyr. Horezmşa Ala ed-Din döwleti dolandyryşynyň ilkinji ýyllarynda birnäçe günün içinde 70 müň atly goşuny çykaryp bilerdi. Haçanda Ala ad-Din Muhammet 1214-nji ýylda Pars Yraga giren Azerbaýjanyň we Pars atabegleri Özbegiň we Sa`dyň garşysyna çykyş edende ol “iň batyr ärleriden we iň gaýduwsyz batyrlardan 100 müň atly töweregi alypdyr”.

Atabeg Özbek özüni Horezmiň şasy Muhammede tabyndygyny ykrar edip, gruzinlere garşy durmak üçin özüne harby taýdan kömek berilmegini haýyş etdi. Muhammet “Saýlama goşunlardan elli müň sany atlynyň gruzinleriň üstüne çozmagy barada görkezme berdi”.

Horezm şasy Ala ad-Din Muhammediň hökümdarlyk eden döwründe döwletiň goşunlarynyň sany köpeldi hem-de “niredede beşlanyp niredede gutarýandygy belli bolmadyk köp sanly çäge dänelerine” meňzedilýärdi. 1217-nji ýylyň güýzünde Horezm şasy Bagdada ýörüş etmegi ýüregine düwende, “onuň ilki iberen goşunlarynyň sany örän köp bolupdy, bular sähralary we çölleri doldurypdy, hat-da şol giňişlikler hem bu goşunlara darlyk edýärdi”.

615/1218-nji ýylda Horezmiň şasy goşunlaryň ählumumy gözden geçirilişini gurady, oňa “pyýada goşunlardan başga atly goşunlaryň 150 müňe golaýy, pyýada goşunlaryň hem 100 müňe golaýy gatnaşdy”.

Dürli çeşmelerden alynan bu subutnamalar sene ýazgylaryny ýazanlaryň oýlap tapan zady bolup görünmegi mümkin. Ýöne olaryň aýdýan sanlary gulluk borçlary boýunça dogry maglumatlary bermeli adamlaryň aýdanlaryna laýyk gelýär. Meselem, Irbiliň hökümdary atabeg Muzaffar at-Din Gökbörüniň (1190-1233) ilçisi Horezmden dolanyp geleninden soňra, öz jenabyna “Horezm şasyna gös-göni tabyn bolýan esgerleriň sanynyň 350 müňe ýetýändigini” aýdýar. 1211-1212-nji ýyllarda gara hytaýlylar bilen uruş bolanda, Horezm şasy Ala ad-Din Muhammet pyýadalary hasap etmäniňde, atlylaryň sany 400 müňden ybarat bolan goşuny olaryň garşysyna çykardy. Munuň özi Horezm şasynyň goşun diwanynyň reýstleri arkaly tassyklanýar, bularda Bagdada ýörüşini atlylaryň we düýelileriň 400 müňisiniň gatnaşandygy bellendir.

Mongollaryň Orta Aziýa çozuşynyň önüsyndä Horezm şalarynyň döwletiniň goşunlary Türküstanda we Mawerannahrda atlylaryň takmynan 400 müňe golaý, Otrarda 20 müň, Benaket welaýatynda 10 müň we Samarkantda 110 müň adamdan ybarat bolupdyr. Galyberse-de Sijistanda, Balhda, Jentde, Huttalýanda, Gunduzda we Ýarkentde hem ep-esli goşun bolupdyr. Hat-da Hindistanda 90 müň atlysy bolupdyr, ýöne Kawkazdaky ýerlere ýöriş eden mahalynda onuň ýanyndaky atlylaryň sany 200 müňe ýetipdir, 1227-nji ýylda Ysphyhanyň eteginde Mongollar bilen söweşende 100 müňden gowrak atly we pyýada esgerleri bolupdyr.

Agyr, ýeňil we düýeli kawaleriýadan, şeýle şeýle hem pyýadalaradan meýletinlerden ybarat bolan şeýle uly we kuwwatly goşunlaryň şondan az bolmadyk goşmaça güýçleriň hem goşulandygyna söz ýok, bular hereket edýän goşunlary oklar, esbaplar, azyk, pul we ot-ıým bilen üpjın edýärdiler.

Regulýar bölümlerden başga-da, Horezm şalarynda şahsy gwardiýa (*haras*)hem bolupdyr, bular mamlýuklardan (gullardan-esgerlerden) ybarat bolupdyr. Ilki bilen, şonuň ýaly gwardiýany Horezm şasy Tekiş edinipdir. Ala ad-Din Muhammediň gwardiýasynyň düzümi 10 müň adamdan ybarat bolupdyr. *Haras* Horezm şasyny we onuň maşgalasyny goramakdan daşary, jeza beriş ekspedisiýalaryny geçirmek, söwda kerwenlerini goramak üçin ulanylypdyr.

Söweş hereketiniň başlanmagy bilen Horezm şalygy ilaty meýletin goşunlaryň hataryna çagyrypdyrlar, ýöne ýöriş mahalynda meýletinlere hak tölenmändir hem-de olar talaňçylyk we çozuş etmek arkaly eklenipdirler.

Döwletde goşuny dolandyrmagyň ýokary edarasy *diwan al-ard* (ýa-da *diwan al-jayş*) bolupdyr, şol diwana bolsa sahib diwan al-ard (ýa-da *sahib diwan al-jayş* ýa-da *ard al-jayş*) ýolbaşçylyk edipdir. Çeşmeleriň birinde tutuş döwletiň goşunyny dolandyryan esasy edara *diwan-i arz dar jumla-ýi mamalik* diýlip atlandyrylypdyr.

Diwan al-ard harby lenalar (*ikta*), ähli derejeli esgerlere aýlyklary we tölegleriň ähli görnüşlerini tölemek, şeýle hem goşunlary we onuň ýaragyna gözegçilik etmek we bellige almak bilen bagly işleri dolandyrypdyr. Diwan al-ard ähli esgerlere (*mutajannida*) bellenen haky (*mawajib, arzak*) bellenen wagtda töläpdir, olara ähli zerur zatlary (*hukuk*) beripdir hem-de harby serkerdäniň öz tabynlygyndakylara haklaryny dogry tölemegine gözegçilik edipdir.

Has uly welaýatlarda goşuny dolandyrmak boýunça ýerli edaralar hem bolupdyr.

Horezm şalarynyň goşunynda ähmiýeti boýunça goşun inspektorunyň (*nazir al-jayş*) wezipesi ikinji orunda durýan wezipe bolupdyr. Onuň hereketlerine goşun diwanynyň baştutany tarapynda gözegçilik edilipdir.

Horezm şalaryň goşunynyň serkerdebaşysy *ka'id* ýa-da *mukaddam* diýen ady göteripdir, bu wezipä has görnükli we ukyply wezirleriň biri belenipdir. Horezm şasy Il-Arslan “goşunlaryň serkerdebaşysy (*al-mukaddam ala-I-asakir*) hökmünde Şams al-Mulk ibn Husaýn Aýýar-begi-garlyk emirleriniň birini belläpdir. Il-Arslan oňa öz uýasyny durmuşa çykarypdyr we ähli goşunlaryň serkerdebaşysy (*ka'id jayşihi*) edip belläpdir. Ala ad-Din Muhammed I hökümdarlyk eden döwründe Reý welaýatynyň häkimi we goşunlaryň serkerdebaşysy hökmünde onuň ogly Abu-I-Fath Ýusuf bellenenipdir. Onuň *emir-işfahsalar* diýen harby ady bolupdyr. Şýle hem welaýatlaryň goşunlarynyň serkerdebaşylary *sahib al-jayş* diýen at goýulypdyr.

Horezm şalary täze welaýatlary ýa-da ýerleri eýelän mahalynda şol ýerleri *ikta* hökmünde emirlere paýlapdyrlar hem-de ýerli emirleriň ulysy hökmünde şolaryň arasyndan has tanymal adamy belläp oňa *amir al-umar* diýen derejäni beripdirler.

10 müň atlydan ybarat bolan goşun bölümlerine ýolbaşçylyk edenlere *mälik* diýen harby at goýulypdyr. Seýrek hatlarda bu at asly garamaýaklara degişli adamlara dakylpdyr. Meselem Horezm şasy Ala ad-Din Muhammediň döwründe soltanyň *taştdary* Aýaz *mälik* diýen derejä ýetipdir. Ýönekeý halky içinden çykan Mu aýid ad-Mulk Kawam ad-Din *mälik* diýen ada mynasyp bolupdyr. An-Nasawi muňa “ýeňil düşmedik iş” diýip baha beripdir.

Söweşlerde has-da tapawutlanan mäliklere han diýen derejeler berilipdir.

Horezm şalygyň goşunynda çaparlar çawuş diýlip atlandyrylypdyr, olara uly çawuşlar (*mukaddam çawuşıya*) ýolbaşçylyk edipdirler. Aňtowçylaryň (*jasusiya*) ýörite düzümi bolupdyr. *Jasuslar* “ duşmanyň ýagdaýyny we olaryň hereketlerini anyklapdyrlar. Bu bolsa möhüm iş diýilip hasaplanypdyr”.

Horezm şanyň goşunynda ruhany-goşun kazysy (*kazy-ýi haşam we laşkar-i hazrat ýa-da kadi al-asakir*) bolupdyr.

Adaty ýaragdan gylyçlardan, naýzalaryndan, peýkamlardan we oklardan, ýörite ýasalýan taýaklardan başga-da, Horezm şanyň goşunlarynyň ygtyýarynda katapultalar (*manjanyglar*), gabawda ulanylýan maşynlar (*dabbabat*), “pyşbagalar”, ýagny süýşýän minerallar (*mataris*), taranlar (*jamalukat*) we hüjüm edilende ulanylýan merdiwanlar (*salalim*) bolupdyr.

Horezm şalary içki galalaryň we berkitmeleriň gurulmagyna we pugtalandyrylmagyna uly üns beripdirler. An-Nasawiniň aýtmagyna görä, Istahar we Aşkanawan galalary-“öz mäkämliگی bilen dile düşdi”; Iial galasy-“has berk galalaryň biridir”; Hurandiz-“howadaky elýetmez bürgüt ýaly in oňat galalaryň biridir”; Kahira-“örän beýik bolandygy üçin ondaky garagullaryň ýakýan otlary ýyldyzlar ýa-da has dogrusy ýaldyrawuk tomzaklar bolup görünýär”; Ustunawand-“berk gala bolup, onuň ýokarsyna hat-da bürgütler hem ýetip bilmeýär şoňa görä-de, ol diwarada mätäç bolup durmaýar”; Ardahi-“ýer yüzündäki in berk galalaryň biri hat-da bürgütler hem öz ganatlaryny sowýarlar we bu ýerde ýaşaýanlar guşlara yokardan seredýärler”; Farrazin-“ýer yüzünde berkligi boýunça has giňden belli bolan galalaryň biridir”.

Galalardaky goşunlara *mustahfizler* ýolbaşçylyk edipdirler.

Horezm şanyň döwründe polisiýanyň we jeza berijileriň wezipeleri şyhnaýarlar öz toparlary bilen amala aşyrypdyrlar. Adatça, şihnanyň wezipesine türki harby serkerdeler-emirler bellenilipdir. Şihna häkimiýet üçin howoly bolup görünýän ähli işlere goşulypdyr hem-de ilaty häkimiýete garşy öjükdirip biljek adamlara gözegçilik edipdir.

Horezm şalary basyp alan welaýatlarynda, şäherlerde we ilat ýerlerinde öz *şihnalaryny* belläpdirlir. 1165-nji ýylda Horezm şasy II Arslanyň goşunlary Dehistany basyp alanda, ol bu ýerde dessine öz şihnasy belläpdir. 1193-nji ýylda Horezm şasy Tekiş öz dogany we bäsdeşi Soltan şanyň ölendigini eşiden badyna Sarahs we Merw şäherlerini basyp alypdyr hem-de bularda öz şihnalaryny belläpdir⁴⁹. Soltan Jelaletdin Meňburny Horasanyň şihnasy hökmünde emir Kuly hany, soňra emir Ligan Sunkury, Yspyhanyň şihnasy edip Nusrat ad-Din Muhammedi, Azerbeýjanyň şihnasy hökmünde emir Badr ad-Din Tutagy, Hemedanyň şihnasy hökmünde emir Sarir-Mäligi belläpdir.

Harby hereketler amala aşyrylan mahalynda Horezm şalarynyň hüjüm edýän we goranýan goşunlary şeýle görnüşde bolupdyr: awangard - sag ganat merkez – çep ganat – arýergard hem-de buky (*mukaddama ýa-da ýazak – maýmyna – kalb – maýsara – muahhara we hafiýa*). Her bir 10 müňlük goşunyň yzyndan esgerleriň maşgalalary ýöräpdirlir, galyberse-de köplenç halatda söweşlere ýaraglanan zenanlar hem gatnaşypdyrlar.

Harby hereketleriň başlanmagynyň ýa-da urşuň yglan edilmeginiň önüsrasynda Horezm şalary geçiriljek çäreleri ara alyp maslahatlaşmak üçin harby geňeşi geçiripdirler, oňa uly harby serkerdeler, ulemler, fakihler we astrologlar çagyrylypdyr. Ýöne bu harby geňeşler dogrudygyna ýa-da nädogrudygynagaramazdan elmydama Horezm şanyň çözgüdi kabul etmegi bilen jemlenipdir.

2. Döwlet dolanşygy. Döwletiň jemgyýetçilik-syýasy gurluşy. Esasy döwlet we köşk wezipeleri. Horezmşalaryň döwlet gurluşynyň (al-mejlis al-ali al-fahri at-taji) merkezi başy bolup wezir diýlip atlandyrylýan ýokary derejeli döwlet işgäridir. Wezir döwlet baştutanynyň birinji maslahatçysy bolupdyr we diňe onuň önünde öz hereketlerine jogap bermeli bolýar. Wezir resmi duşuşyklarda, döwletara gatnaşyklarda, ýerlerdäki horezmşalaryň wekilleriniň arasyndaky gepleşiklerde Soltanyň adyndan çykyş edipdir, döwlet baştutany bilen onuň nökörleriniň arasynda aradurar bolupdyr. Umumy tertip-düzgüne seredipdir. Wezire döwletiň ýerlerdäki ähli wekilleri we goşunbaşylary (serkerdeleri) boýun bolupdyrlar. Wezir diwanyň (ashab ad-dawawin) döwlet işgärleriniň başy bolupdyr. Döwlet işgärlerini wezipä belläpdir we aýyrypdyr, pensiýalaryň tölegini (arzak) goýupdyr, gazna we pul meselelerini göz astyna alypdyr. Wezir elmydama Soltanyň ýanynda bolupdyr. Ol onuň ýörişlerde we gezelençlerde ýanynda bolupdyr, goşunlary ugradyp, oňa baştutanlyk edip bilipdir.

Döwletde wezirlik wezipesi uly hormata eýe bolupdyr. Bu barada Sanjaryň hatynyň bir bölegi şaýatlyk edýär: “Wezirýet döwletde iň uly kesgitleme bolupdyr. Onuň bilen jemgyýetiň ähli işleri we adamzadyň işleriniň dogry akymy bagly bolupdyr. Bu zatlaryň netijesinde ýurduň owadanlygy we gözelligi, döwletde

düzgün we kanunalaýyklyk ýokary derejede bolupdyr. Biziň soltanlygymyzyň we häkimiýetimiziň gelen wagtyndan bäri biziň häkimiýetimiziň gü neşi ýeriň ýurtlarynyň üstünden öz nuruny saçdy, biziň pikirlerimiz döwlete- Goý, Alla, onyberkitsin!- mynasyp ynançly, pähimli, parasatly, salykatly dolandyryşyň kanunlaryny bilýän, döwletiň geljegini bilýän, durmuş tejribesi bilen arassalanan, bizi oňyn işlere iterip bilýän, dogry ýoly görkezip bilýän, musulmanlaryň işleri barada bize ýetirmek, onuň sözüne biziň ynanyp bilýändigimizi görkezýän weziri (dastur) bermekdir ...”

Wezirleriň sadr, dastur, hoja-ýi buzurg ýaly titullary bolupdyr. Wezir bir ýere çykjak bolanda onuň önünde 4 sany naýza göterilipdir, olaryň sapy bolsa altýndan ýasalypdyr.

Horezmşalaryň wezirleri kada bolşy ýaly, arap-pars döwlet işgärleriniň gurşawyna (Horezmşanyň wezirleriniň sanawynda biz türk atlaryny tapmaýarys, ýagny olar ýok) degişli bolupdyrlar. Weziriň sanawynda belli bir nesli, degişlilik alamaty däl-de, arap we pars dilleriniň bilimi, administratiw başarnyklar, köşk edim-gylymynyň (etiketiniň) kadalarynyň bilimi, alamatlary kesgitleýji bolupdyr.

Kabul ediş wagtynda Horezmşalar wezirleri özüniň sag tarapynda oturdypdyrlar. Diwanyň jaýynda wezir gara oturgyçda oturyr. Nyzam al-Mülk lakamyny alan wezir geleni , hat-da ol gelen tagtyň mirasdüşeri bolsa-da garşylamak üçin öz oturgyjyndan turmandyr.

Horezmşalar döwletinde wezir wezipesi ilkinji gezek Atsyzyn dolandyran döwründe ýüze çykýar. Bize onuň wezirleriniň 4 ady gelip ýetdi:

Şams ad-Din Abu-l-Fath Muhammet ibn Ali ibn Musa. Ol 550/1155-nji ýylda din üçin ejir çekip dünýäden ötyär (şehit bolýar). Köşk ahyry Fahr al-Afadil Abu Hafs Omar ibn Muhammet ibn Omar al-Horezmi al-Kuda oňa bagyşlap, şeýle gynançly şygrylary ýazýar:

Şams ad-Din seni ýitirip, güneş garaňkyrady,

Seniň şuglaňdan gabyr ýagtyldy.

Dünýäde sen hakdaky ýatlama täze we ol uzak ýaşar

Baş wagt namaz seniň bedeniňi hezzetlär.

Biziň onuň ölümi üçin gynanýanlygymyz üçin bizi ýazgarman

Onuň ölümüne jynlar we adamlar gynanýar

Entäk Gündogarda we Günbatarda onuň işlerini ýatlarlar

Oňa araplar, türkler, parslar buýsanarlar

Olara wagt geň galar

Zeminiň şirleri seniň pikirleriňe ýetmäge çalyşarlar.

Abu-l Muzaffar Sa'id ibn Muhammet ibn Abdallah al Falaki an-Nişapuri.
“Ol Horezmiň soltanynyň weziri bolupdyr, ýöne soňunda ondan gorkup, 533/1138-

nji ýylda Horezmi taşlap gidipdir. 1165-nji ýylyň awgustynda (560-njy ýylyň şawwalsynda) Damaskda aradan çykypdyr.

Baha ad-Din al-Isfahany meşhur Imad ad-Din al-Isfahanynyň daýysy.

Ymam Mäjid ad-Din Abu Muhammet Sahib ibn Muhammet al-Buhary.

Horezmşa II Arslanyň wezirleri Kawam ad-Din Abu-i-Najm Suhaýl ibn Abd al-Aziz ibn Abd al-Gany al-Horezmi; 560/1165-nji ýylda dünýäden öten Abu-l-Muzaffar Sa'id ibn Sahl al-Amki an-Nişapuri bolupdyr. Ýene-de bir weziri Raşid ad-Din Watwat tarapyndan ýatlanylýar. Emma onuň adynyň nämedigi we onuň haýsy Horezmşa (Atsyza ýa-da II Arslana) gulluk edendigi belli däl.

Çeşmeleriniň aýtmagyna görä, tanymal şahs hökmünde özüni tanadan horezmşa Tekeşiniň weziri Nyzam al-Mülk Şems ad-Din Masud ibn Aly al-Harawi bolupdyr. Şeýdip ol Merwde ajaýyp metjidi, ägirt uly medresäni we Gürgençe golýazmalaryň saklanylýan ýerlerini gurdurypdyr. Bu wezir hijri hasaby boýunça 596-njy ýylyň II jumasynda ysmaýilitleriň elinden wepat bolýar.

Bu weziriniň yzynda onuň kiçi ýaşly ogly galypdyr. Tekeş ony atasynyň deregine wezir edip belläpdir, emma bu oglanjyk bu wezipeden ýüz dönderse-de, oňa weziriniň ähli hukuklaryny beripdir. Ýöne Horezmşa onuň ýanyna tä ýetginjeklik ýaşyna ýetýänçä kömekçileri berkidipdir. Onuň başyna ynanylan işleri ýerine ýetirmek düşüpdür. Daş-tñweregindäkiler bolsa onuň işine uly baha beripdirler. Ýaş wezir Tekeşiniň ölümünüň ön ýanynda aradan çykypdyr.

Horezmşa Tekeşiniň wezirleri imad al-Mülk as-Sawi we Kawam al-Mülk Al-Amid Abu-l-Fath Ali ibn Abd al-Mälik al-Balhy (Mu`aýýid al-Mulk Kawam ad-Daula wa-d-Din Täj al-Islam wa-l-muslimin iftihar akabir Horezm wa Horasan) bolupdyrlar.

Horezmşa Ala ad-Din Muhammediň weziri Nyzam al-Mülk Muhammet ibn Nyzam al-Mülk Baha ad-Din Mae`udal-Harawi bolupdyr. Emma Horemşa ony wezipesinden boşadyp, onuň ýerine ejesiniň maslahaty boýunça parahor we dereksiz adam bolup çykan Nyazm al-Mülk Nasyr ad-Din Muhammet ibn Salyhy belläpdir. Horezmşa öz ejesinden we administratiw gurluşda ýokary wezipeleri eýeleýän döwlet işgärlerinden howatyrlanyp, oňa tutuş 7 ýyl çydap gezipdir, emma ahyrsoňunda bu weziri hem wezipesinden boşadypdyr.

Wezipesinden boşadylan wezir arkasyndan Horezmşanyň ejesiniň goldawyny duýup, şol önki edýän hereketlerini dowam etdiripdir. Ata ad-Din Muhammet munuň siňuna çykmak isläpdir, emma ol ony jezalandyrman: “Öz arkaňda duran adamyň derwezesine, Horezme git” diýip, Gürgenje ugradypdyr. Türkmen hatyn wezipesinden aýrylan weziri dabaraly garşylamak hakynda ähli ýaşajylara buýruk beripdir. Ol ony öz weziri edip belläpdir we ol Türkmen hatynyň işleri bilen meşgullanyp, onuň emläklerine we ýerlerine eýe çykypdyr. Nasyr ad-Diniň buýruklary Türkmen hatynyň eýeleýän ähli ýerlerinde Horezmde,

Horasanda we Mazendaranda amala aşyrylypdyr. Eger Horezmşanyň döwründe weziriň önünde 4 sany naýza saklanan bolsa, Türkmen hatynyň döwründe bolsa, onuň önünde 8 sany naýza görilipdir, bu bolsa onuň abraýyny has hem artdyrypdyr.

An-Nasawy bu barada: “Ýeňiji, beýik döwletleri boýun egdiren, Hysrow neslinden bolan adamlary kemsiden Soltan öz hyzmatkärleriniň biriniň önünde öz gaharyny gandyryp bilmedi” diýip ýazýar.

Horezmşa Ata ad-Din Muhammediň ýene bir weziri bolupdyr. Ol özüniň bilimi, sowady bilen tanymla, ol arap we pars dillerinde goşgy ýazan Ala al-Mülk al-Alawydyr. Haçanda mongollar tarapyndan derbi-dagyn edilen Horezmşa ýurtdan gaçanda, Ala al-Mülk al-Alawy Çingiz hanyň ýanyna barypdyr, ol bolsa ony hormatlap, ýakyn adamlarynyň hataryna goşupdyr”.

Horezmşa Ala ad-Din Muhammet mongol basybalyjylarynyň çozuşynyň önüsyrasynda wezirleriň hyzmatyndan düýbünden ýüz öwürdi we wezirligi aýyrdy hem-de: “wezirleriň çözmeli wezipelerini alty sany wekiliň çözmegini buýurdy”. Bu horezmşalar döwründe olara çözüdi diňe ähli alty adam (elbetde, horezmşanyň özi hem) biragyzdan tassyklanyndan soň ygylan etmäge borçlandyrylan özboluşly döwlet geňeşidi. Bu geňeşe kätib al-inşa Nyzam ad-Din, Mudjir al-Mülk Täç ad-Din abu-l-Kasym Omar al-Bistamy, emir Diýa ad-Din al-Baýabanki, Şams ad-Din al-Kalabady, Täç ad-Din ibn Karim aş-Şark an-Nişapury we aş-Şarif Mädişid ad-Din Muhammet an-Nasawy girýärdiler.

Emma horezmşanyň bu täzeligi şowsuz boldy, wekildarlaryň geňeşi hiç bir çözüme hem çykarmady.

Döwletiň ýokary administratiw döwlet işgärleriniň sanyna etraplaryň we welaýatlaryň wezirleri hem degişli bolupdyrlar. Bu wezipe diňe Horezmşalar döwletinde bolupdyr. Bu wezipelere ýokary derejeli döwlet işgärleriniň goýçulýandygyndan ugur alynsa, onda bu wezirler horezmşalaryň şahsy ýerlerini dolandyrypdyrlar ýa-da soltanlar tarapyndan syýasy taýdan has wajyp şäherlere we welaýatlaraa ugradylypdyrlar hem-de bu ýagdaýda olar aýratyn hukuklara eýe bolupdyrlar.

Tema №8: Köneürgenç türkmenleriniň döwletiniň ykdysady ýagdaýy.

Meýilnama:

1. Türkmenleriň ekerançylyk hojalygy. Suwaryş desgalary. Türkmenlerde ýer-suw eýeçiligi. Maldarçylyk hojalygy.
2. Horezmşalar döwletinde şäherler we obalar. Horezmşalar döwletinde teňňeleriň zikgelenişi we pul dolanyşygy.
3. Hünärmentçilik we senetçilik. Söwda. Zergärçilik. Halyçylyk we mata dokalmagy.

1. Türkmenleriň ekerançylyk hojalygy. Suwaryş desgalary. Türkmenlerde ýer-suw eýeçiligi. Maldarçylyk hojalygy. Mongol çozuşlary döwründe şäherli we oturymly ekerançy taýpalaryň köpçülikleýin gyrylmagy, Türkmenistanyň territoriýasyna köp sanly türk-mongol çarwalaryň göçüp gelmegi hojalykda maldarçylygyň roluny ýokarlandyrýar. Ýurdyň syýasy durmuşynda ýolbaşçylyk roly harby-çarwa han-begleriň eline geçýar. Täjirleriň yzygiderli talanmagy netijesinde gadymy Yýpek yolunyň täsiri pese gaçýar. Munuň özi ekerançylygyň, şäherleriň, senetçiligiň, söwdanyň soňky birnäçe asyrlaryň dowamynda pese gaçmagyna getiripdir. Mongol basyp alyşlarynyň yz ýanyndaky döwür türkmen halkymyzyň taryhynda aýratyn üns berilmegine mynasypdyr. Şu döwürde Türkmenistanyň ilatynyň häzirkî zaman etnik düzümi döreýär. Şol bir wagtda mongol hanlarynyň we olara gulluga geçen ýerli han begleriň rehimsiz eden etdiliği ilatyň garyp bölegini, harby taýdan gowşak, ownukrak taýpa toparlarynyň gaçyp gutulmak ýoluny gözlemäge mejbur edipdir. Türkmen taýpalaryny aglabasy Merkezi Aziýanyň, Eýranyň territoriýasy terk edip, Kiçi Aziýa atlanypdyr. Taryh çeşmeleriň habar bermegine görä, gaýy taýpasy Ankaranyň golaýyndaky Garadagyň sebitlerine göçüpdir. Horasandaky, Balhdaky taýpa-tireniň käbiri Azerbaýjana we Ruma gidipdir. Umuman mongol zulumyndan dynmak üçin türkmenleriň bir toparyň oturymly ýerlerini mydamalyk taşlap, Anadola (Türkiýä), Owganystana, Päkistana göçüp gitmäge mejbur bolandygyny aýtmalydyrys.

2. Horezmşalar döwletinde şäherler we obalar. Horezmşalar döwletinde teňňeleriň zikgelenişi we pul dolanyşygy. Horezmşalar döwletiniň düzümine giren birnäçe şäherleriň taryhy we taryhy topografiýasy ýazuw çeşmeleriniň hem-de arheologiki we etnografiki gözegçilikleriň (mysal üçin, Buhara, Samarkant, Merw we beýl.) görkezijileriniň deňeşdirme derňewiniň kömegi bilen öwrenildi. Arheologlar dürli senetçilik ussahanalaryny, şäher kwartallaryny, aýratyn

gurnawlary, şäher diwarlaryny we başga-da birnäçe obýektleri gazyp tapdylar, bu bolsa şäherleri we şäher senetlerini öwrenmegiň bazasyny has hem giňeltdi.

Ähli bu maglumatlary bir bölümde jemläp, olaryň derňewini geçirmek mümkin däl. Okyjyny bu ýörite edebiyata iterip, awtor öz önünde başga bir wezipäni goýdy: XIII-XIV asyrlaryň pars we arap çeşmelerinden (an-Nesewi, Jüweýni, Ibn al-Asyr we beýl.) Horezmşa döwletine giren birnäçe şäherler baradaky maglumatlary almak we olary ulgamlaşdyrmak.

Şol döwrüň şäheri nähilidi? Zakaryýa al-Kazwynynyň beýan edişine görä, şäher – “bu iki şäherdir: biri beýlekisiniň ortarasynda (ihdahuma fi wasat al-uhra). Kiçi şäher (al-medine as-sugra) şähristan diýlip atlandyrylýar. Onuň diwarlary we birnäçe derwezeleri (abwab) bar, uly şäher (al-medine al-kubra) bolsa kiçi şäheri gurşap alýar we onuň hem diwarlary we derwezeleri bar. Uly şäheri bolsa üzüm agaçlary we baglar gurşap alýar, olary bolsa öz gezeginde sürlen ýerler gurşap alypdyr”.

Ýakut al-Hamawy *kahandaz(kuhandiz)* adalgasyňa düşündiriş berende şeýle ýazýar: “bu adalganyň esasy manysy – şäheriň ortarasyndaky sitadeldir. Ol Horasanyň we Maweranhryň ýaşajylarynyň dilinde şeýle eşidilýär, emma gürrüň berijileriň köpüsi bu sözi *kuhunduz* hökmünde geçirýärler. Bu “gadymy gala” diýmegi aňladýar, ýagny *kuhun* – “gadymy”, *duz* bolsa “gala” diýen manylary berýär. Soňra bu adalga şäherleriň sitadellerini aňladyp başlapdyr, emma şäherleriň daşynda duran galalary aňlatmandyr. Şolara mysal hökmünde *Samarkandyň kuhundizini*, *Buharanyň kuhundizini*, *Balhyň kuhundizini*, *Merwiň kuhundizini* we ş. m. getirmek bolar”. Diýmek, *kuhundiz (kuhandiz)* kiçi(içki) şäheriň, ýagny *şähristanyň*, ýa-da, as-Samanyň atlandyryşy ýaly, *medinäniň* merkezinde beýgelip durupdyr.

Horezmşalar döwletiniň baş şäheri Gürgenç bolupdyr. Zakaryýa al-Kazwyny “Gürgenç – Jeýhunynyň kenarynda ýerleşýän köpsanly ilatly äpet şäherdir” diýip habar berýär.

616/1219 ýyllarda mongollaryň şähre aralaşmagynyň we ony derbi-dagyn etmeginiň önüsyndasynda Gürgençde bolup gören Ýakut al-Hamawy şeýle diýip ýazýar: “Men Gürgençden has beýik, has baý we ýerleşşi boýunça has ajaýyp şäheri görmändim”. Al-Kazwyny bolsa “Gürgenç – öýlenýän ýigidiň öýünde gelin nähili göz önüne getirilýän bolsa, jennetde hem şäheri şeýle göz önüne getirýän perişdeleriň ünsi bilen gurşalyp alnan örän owadan şäherdir” diýip belleýär.

Horezmiň hökümdarlarynyň paýtagtyna öwürülen şäheriň gülläp ösüşi olaryň döwletiniň ýokary galmagy bilen baglanyşyklydyr. Gürgenç Tekeş we Ala ad-Din Muhammet soltanlaryň höküm süren döwürlerinde has hem pajarlap ösüpdir.

Horezmşalar öz döwletiniň birinji paýtagtyna uly üns beripdirler. Ala ad-Din Muhammet horezmşanyň aýdyşy ýaly: “Horezmiň ýaşajylarynyň babatynda

bizde, biziň ata-babalarymyzda hem bolşy ýaly, hemişelik hukuklar we borçlar öňki-öňküligine galýar we biziň günlerimizde peýda bolýanlar hem şolara goşulýar.

Paýtagtda öwrenilýän döwrüň ähli senetçilik görnüşleri bolupdyr. XIII asyryň awtorlarynyň biri bu döwrüň orta asyrlar şäherlerinde takmynan 50 sany esasy senetçilik hünärlerini atlandyrýar. Zakaryýa al-Kazwyny Gürgenjiň ýaşajylarynyň örän çeper senetçilerdigini, esasan hem demir, agaç ussalarýnyň we beýl. öz senetlerinde örän ýokary derejä ýetendiklerini belleýär. Gürgenjiň zenanlary örän ökde keşdeçilerdi. Şäherde ýüpek matasyny taýýarlaýan ussahanalar hem işleýärdi¹². Gurluşykda leýlisaç agajynyň tagtasyndan edilen materiallar giňden ulanylýardy. Şeýle agaçdan ýasalan gurnawlar ýenildi we daş binalaryndan tapawutlylykda bu ýerde köplenç bolýan ýertitremelere çydamlydy¹³. Ýollaryň we kerwenleriň oňat derejede gurnalan goragy içki we daşky söwdany has-da ösdürýärdi. Zakaryýa al-Kazwyny şeýle mysaly getirýär: “Gürgençden ägirt söwda kerweni ýola çykdy. Haçan-da biz birnäçe gün geçensoň Gürgençden daşlaşanymyzda, biziň memlüklerimiz – oalryň bolsa sany täjirlerden köpdi – boýun egmekden ýüz döndürdiler. Olar dil döwüşdiler we bize ok atyp başladylar. Biz: “Siz näme ýüregiňe düwdüňiz?” diýip soradyk. Olar: “Biz siziň hemmähizi öldürip, şu harytlary ele salmak isleýäris. Girdeji pula bolsa at we ýarag satyn alyp, Ala ad-Din Muhammet soltana gulluga gideris” diýip jogap berdiler. Şol wagt täjirler olara: “Siz bu matalary amatly edip satyp bilmersiniz. Olary bize galdyryň, biz bolsa size at we ýarag alyp bereris. Soňra bolsa siziň içiňizden biri emir bolsun we siz soltana gulluga gidersiňiz” diýip jogap berdiler. Mekirlik başa bardy we biz Gürgenje özümiziňkilerden birini ugratdyk, ol bolsa şäheriň şyhnaşyna bolan wakany gürrüň berdi. Birnäçe gün geçensoň şyhna bize geldi we memlükleri tussag etdi. Kerwen Gürgenje dolanyp geldi, bu ýerde memlükleri çüýläp öldürdiler”.

Gürgenjiň täjirleri öz harytlaryny Bagdada we hatda uzak al-Andalusa ýetirýärdiler. Muny tassyklaýan bir resminama saklanyp galypdyr. Onda Reşit ad-Din Watwat horezmşanyňYrakdaky wekiline ýüzlenýär. Bu ýüzlenmede olOsman ibn Ysmaýyl al-Horezmi diýen täjiriň aladasyny etmegini haýyş edýär. Samarkantda ýaşan täjirleriň biri Abu-l-Fath Nasr al-Hasan aş-Şamy “Al-Andalusda söwda maksatlary bilen bolup görüpdür”.

Amyderýanyň iki kenarynda hem ýerleşen Gürgenç derýanyň suwlaryndan bent bilen goranylandygy aýdyňdyr. Bu bent mongollar tarapyndan derbi-dagyn edilipdir we şäheri sil alypdyr, emma mundan öň hem bentköp aýlara çeken gabagyň netijesindeýumrulypdyr. Çeşmelere laýyklykda, Gürgençde diňe Nejmeddin Kubranyň, soltan Tekeşiň we Ala ad-Din Muhammet soltanyň gyzynyň kümmetleri, şeýle-de Köşk-i-Ahjuk köşgi abat saklanyp galypdyr.

Gürgenç mongollaryň ony basyp almagyndan öň örän güri gurluşykly şäherdi. Çeşmelerde bellenişi ýaly, “Gürgençde adamlaryň çakdanaşa köplügi zerarly darlyk we başagaýlyk” bolupdyr. Çeşmelerden bize Gürgenjiň diňe iki sany kwartalynyň (*mähelläniň*) ady bellidir, olar Tanura we Maýdan, hem-de bir derwezäniň ady mälimdir, ol hem Kabilan derwezesi.

Şäherde köpsanly bazarlar bolupdyr. Bazaryň gözegçisine *muhtasib* diýlipdir. Ol harytlaryň hilini, gap-çanaklaryň arassalygyny, ir-iýmişleriň tazeligini barlaýardy, ölçegleriň we terezileriň dogry berjaý edilmegine we tertip-düzgünine gözegçilik edýärdi, kezzaplygy we ýalançylygy jezalandyrýardy. Muhtasib wezipesi sowatly şahslara berilýärdi. Köplenç muhtasibleriň *ymam* derejesi hem bardy²⁴.

Gürgenjiň we tutuş Horezmiň iň soňky muhtasibi Abu Aly Ala ad-Din Sadyt ibn Muhammet ibn Abu Sadyk Tahyr al-Haýýaty al-Horezmi bolupdyr. Oňa soltan Ala ad-Din Muhammet “ylymda we işde kämilligi üçin” hormat goýupdyr.

Horezm welaýatynyň birnäçe okruglary (*nahyyalary*) mälimdir: Tahyryýa, Kardar we Maragard.

Horezm welaýatynyň şäherleri barada maglumat çeşmelerde has köpdür: Ardahuşmisan (ýa-da Huşmisan) – “gowy gurnalan bazarly we ruhobelent ilatly” uly şäherdir. Ýakut al-Hamawy bu şäherde 616-njy ýyllaryň şawalynda (1219-njy ýylyň dekabry – 1220-nji ylyň ýanwary), ýagny mongollaryň Horezma aralaşmagyndan bir ýyl öň, haçan-da ýowuz aýazlar bolanda we onuň gämisiniň Jeýhuny gandalan buzlarynyň içinde doňup galanda bolupdyr.

Hywak (ýa-da Hywa) – Gürgençden 15 farsah uzaklykda ýerleşen şähergala. Ol şafeyit ilatly ýeketäk şäher bolupdyr, Horezmiň galan ilaty bolsa yslamýň hanafyt düşündirilişine eýeripdir.

Dargan – beýik baýyrda edil çölün ýanynda ýerleşen şäher. Ýakut al-Hamawy Darganda 616-njy ýylyň remezan (1219-njy ýylyň noýabry) aýynda bolupdyr, ol şol wagt Merwden Gürgenje gelýän eken.

Sawakan – Hazarasp bilen Humşysanň aralygynda ýerleşen kiçiräk şäher. Onuň uly bazary we sobor metjidi bolupdyr. Ýakut al-Hamawy Sawakanda 617/1220-nji ýyllarda bolupdyr.

Gawşfinj – Gürgençden 20 farsah uzaklykda ýerleşen owadan, güri ilatly şäher. Ýakut bu ýere 616/1219-njy ýyllarda gelip görüpdir.

Kas (Kýas) – Gürgençden 20 farsah uzaklykda ýerleşen uly şäher.

Nuskýas (Nuzkýat) – “Horezmiň Gürgenjiniň golaýyndaky kiçiräk şäher”.

Hazarasp – köpsanly bazarly we söwda hatarly “alyp bolmaýan gala we owadan şäher”. Ýakut al-Hamawy bu ýerde 616/1219-njy ýyllarda bolupdyr.

3. Hünärmentçilik we senetçilik. Söwda. Zergärçilik. Halyçylyk we mata dokalmagy. Horezm şalar döwletiniň pugtalandyrylmagy, özara uruşlaryň

ýatyrylmagy, boýun egdirilen ýurtlarynyň hasabyna Horezm döwleti ykdysady taýdan ösükdir.

Horezm şalar döwründe (Tekeşiň, Muhammediň döwürlerinde) senetçiligiň 50 görnüşi bolupdyr. Döwlet tarapyndan söwda ýollarynyň goragçylar tarapyndan onat goralmagy, ýurtda içerki we daşarky söwdanyň ösmegine uly ýardam edipdir. Garakçylar ele düşse, olara erbet jeza berilipdir. Şonuň üçin söwdägäriň öz harytlaryny ýurduna içersine hem-de daşarsyna arkaýyn çykarypdyrlar. Horezm şäherinde uly bazarlar bolup olary Muhtaziben (serenjamçylar) dolandyrypdyrlar. Muhtaziben bazara getirilen harytlarynyň hilini, gaplarynyň arassalygyny, gök önümleriň terligini barlapdyrlar. Olar bazarlardaky tertip-düzgüne, ölçeg enjamlarynyň dogry işleýşine gözegçilik edipdir. Galplyga, aldawlyga ýol bermändirler. Şonä görä bu wezipe sowatly, pähimli, adamkärçilikli, hatda ymamlarada tabşyrylypdyr.

Horezm şalaryň döwründe söwda, senetçilik, uly ösüşe eýe bolupdyr. Owadan keramika, demirden ýasalan durmuň üçin zerur bolan önümleri öndüripdirler.

Oba ýerlerinde ýüpekçilik, taraçylyk sungaty ösükdir. Ýüpekden her hili matalar dokalypdyr. Obalarda bazarlaryň bolmagy, haryt gatnaşyklaryna, oba ilatynyň çekilendigini subut edýär. Muňa köp mukdarda çykarylýan altyn dinarlar hem-de mis pullar şaýatlyk edýär.

Horezm şalar döwründe içerki söwda bilen birlikde daşarky söwda hem ösükdir. Horezm döwleti Gündogar Ýewropa, ylaýta-da rus knýazlyklary bilen, Kaspi deňzi boýunça, Wolga derýasy boýunça alnyp barylýpdyr.

Taryhy çeşmeleriň berýän habaryna görä Ürgençde rus täjirleriň kerwensaraýlary bolupdyr. Bu şäherde ýaşayan ruslar mongol basybalyjylara garşy söweşde ýerli ilat bilen birlikde olara garşy göreşipdirler.

Horezm şalar eýeçilik edýän ýerleriniň, araçäkleriniň ginelmegi bu döwletiň üsti bilen geçýän söwda we kerwen ýollarynyň ösmegi, şäherleriň obalaryň ähmiýetiniň ösmegi, bularyň hemmesi döwletiniň pugtalanmagyna, ylymyň, medeniýetiň, uly medeni, ylmy merkezleriň döremegine mümkinçilik döredipdir. Şeýle medeni, ylmy merkezleriň hataryna Ürgenji, Merwi, Nusaýy, Samarkandy, Buharany we beýlekileri görkezmek bolýar.

Tema №9: Köneürgenç türkmenleriniň döwletinde medeniýetiň we ylmyň ösüşi.

Meýilnama:

1. Döwletde bilimiň, ylmyň we medeniýetiň ösüşi. Köneürgenç türkmenleriň döwletinde ylm merkezleri. Mamunyň akademiýasy.
2. Köneürgenjiň kitaphanalary.
3. Köneürgenç türkmenleriniň döwletinde sungat ýadygärlikleri
4. Dünýä belli alymlar toparynyň emele gelmegi. Köneürgenjiň görnükli alymlary: Abu Tahyr Saman Fakyh, Muwaffak ibn Ahmet, Abulfazl Muhammet, Ibn Sina.
5. Köneürgenç türkmenleriniň döwletiniň dilçi we edebiýatçy alymlary: Reşiteddin Watwat, Mahmyt Zamahşary, Nejmeddin Kubra.
6. Taryhçy Muhammet an-Nesewi we başgalar.

1. Döwletde bilimiň, ylmyň we medeniýetiň ösüşi. Köneürgenç türkmenleriň döwletinde ylm merkezleri. Mamunyň akademiýasy.

Horezmşalar döwleti ençeme alymlary, akyldarlary, şahyrdyr, ýazyjylary, hünärment senetçileri dünýä beren ýurtlaryň biridir. Ylaýta-da Tekeşiň hem-de Muhammediň ýurdy dolandyran döwründe bu ýerde ylm we edebiýat uly ösüşe eýe bolupdyr.

Alymlaryň köpüsi musulman dünýäsinde ilkinji “Akademiýany” apbasy nesilşalygynyň ýedinji halyfy al-Mamun ibn ar-Reşit (813-833) özüniň paýtagtyny 817-nji ýylda Merwden Bagdada geçireninden biraz wagt soň döredipdir diýip hasap edýärler. Emma bu şäherde halyf al-Mamundan öň, onuň kakasy Harun ar-Reşidiň (768-809) döwründe hem, baý hususy kitaphanalar bolupdyr. Hususan-da, terjimeçileriň toplumyny özünde jemleýän “Bilimler öýi” ýa-da “Paýhaslar öýi” (“Hizanat al-hikma” ýa-da “Beýt al-hikma”) atly kitaphanany ar-Reşidiň özi döredipdir. Bu halypanyň döwürdeşi, arap taryhçysy Omar al-Wakidiniň (736-811) şeýle kysymly hususy kitaphanasynda 120 sany düýe ýüklük kitaplar bolupdyr.

S.K.Padowe halypa al-Mamun özüniň “Akademiýasyny” 813-nji ýylyň yz ýany, Merwde halyflyk derejesini alandan soň döredipdir diýip ýazypdyr. Emma şeýle pikir bilen yalalaşmak mümkin däl. IX asyryň başynda döwletiň tagty we täji bilen bagly möhüm we pajygaly syýasy wakalar bu meşhur halyf heniz medeni meseleler bilen doly meşgullanmaga mümkinçilik bermändir. Şonuň üçin bu “Akademiýanyň” döredilen wagtyny onuň halyflygynyň Bagdat döwri bilen baglanyşdyrmak dogry bolar. Megerem, ol IX asyryň 20-nji ýyllarynyň ortasyna degişli bolsa gerek.

Türkmenistanly beýik alymlar Abu Japar Muhammet ibn Musa al-Horezminiň (850-nji ýylda ýogalypdyr) ylmy döredijilik işiniň turuwbaşdan halyf al-Mamunyň “Akademiýasy” bilen aýrylmaz baglanyşykly bolandygyny bellemek möhümdir. Abu-l-Faraj Muhammet ibn Ishak an-Nedimiň (997-nji ýylda ýogalypdyr) berýän maglumatlaryna görä, al-Mamun özüniň täze paýtagtyna gelenden soň, ony özüniň “Akademiýasynyň” ýolbaşçysy edip belläpdir. An-Nedimiň “Fihristini” iňlis diline terjime edip neşir eden B.Dož bu ylmy ojakda saklanýan eserler baradaky maglumatda halyfyň deslap toplan kitaplarynyň toplumy baradaky habary görüpdür. Megerem, olary heniz Merwde hökümdarlyk eden döwründe ýygnap başlan bolsa gerek. Bu “Akademiýada” Musa al-Horezmi ömrüniň ahyryna çenli işläpdir.

Horezm şalar eýeçýilik edýän ýerleriniň, araçäkleriniň ginelmegi bu döwletiň üsti bilen geçýän söwda we kerwenýollarynyň ösmegi, şäherleriň obalaryň ähmiýetiniň ösmegi, bularyň hemmesi döwletiniň pugtalanmagyna, ylmyň, medeniýetiň, uly medeni, ylmy merkezleriň döremegine mümkinçilik döredipdir. Şeýle medeni, ylmy merkezleriň hataryna Ürgenji, Merwi, Nusaýy, Samarkandy, Buharany we beýlekileri görkezmek bolýar.

2. Köneürgenjiň kitaphanalary. Horezmşah Atsyz ylmy-bilimi ünsden düşürmändir. Z.M.Buniýatow orta asyrlar döwrüniň awtorlarynyň (Beýhakynyň, Ibn al-Esiriň, Juweýniniň, Ibn Haldunyň) bu baradaky maglumatlary getiripdir. Atsyz alymlara we ruhanylara penakärlik edýän, sungata we ylma ýokary derejede sarpa goýýan, pars dilinde goşgy ýazýan, arap dilini suwara bilýän, döwrüniň ylymly-bilimli hökümdary bolupdyr.⁸ Ol öz permany bilen medreseleriň mugallymlaryny belläpdir we ýerlerde şeýle işleriň berjaý edilmegini özüniň welaýatlardaky emirlerinden talap edipdir. Atsyz alymlar bilen gatnaşygy hem-de olara penakärlik edişi barada käbir maglumatlar bar. Horezmşah Atsyz meşhur pelsepeçi Behaetdin al-Haraka bolan gatnaşygy barada Ibn al-Esir şeýle diýip ýazypdyr: “Ol Merwiň akyldarlarynyň biri bolupdyr. Onuň älemşynaslygya we logikia degişli eserleri bar. Al-Harakynyň ylmyndan peýdalanmak üçin dünýäniň adyl soltany Atsyz ony Horezme alyp gidipdir. Onuň taryha degişli eserleri hem bar”. 1141-nji ýylyň oktýabr aýynyň 21-i güni Atsyz Merwi eýelän mahaly, ol özüne garşy çykan alymlaryň bir toparyny jezalandyrypdyr, galanlaryny Ürgenje ýollapdyr”. Alymlaryň Horezme (Ürgenje) alnyp gidilmegi Atsyz ylmy merkez hökmünde öz paýtagtynyň derejesini ýokarlandyrmak barada dalaş edendigine şaýatlyk edýär” diýip, bu wakany teswirläp Z.M.Buniýatow belläpdir.

Horezmşah Atsyz kitaphanasy barada hem käbir maglumatlary getirsek, Atsyz döwürdeşi meşhur alym Mahmyt Zamahşary (1075-1144) özüniň

---

⁸МИТТ, т.1, с.384.

“Mukaddimet-ul-adab” (“ Dilşynaslyk ylmyna giriş “) atly eserinde şeýle nygtapdyr: “Allatagalla horezmşa Atsyzyň ýüregine arap diline bolan söýgüni guýupdyr. Ol menden özüniň kitaphanasy üçin dilşynaslyga degişli bir kitap ýazmagymy haýyş etdi. Onuň tabşyrygyny hormatlap , bu işimi ýazdym we ony sowgat hökmünde gowşurdym. Meniň öňümde goýan maksadym bu kitabyň ähli ýurtlarda kabul edilmeginden we ähli döwürlerde ähli ýerlerde we ähli dillerde Atsyzyň beýik adynyň ýatlamagyndan ybaratdy”.

Il-Arslan hem ylma, bilime, medeniýete howandarlyk edipdir, özüne döwürdeş bolan tanymal alymlar bilen gyzyklanypdyr. Soltan Sanjar dünýäden ötenden soň, 1158-nji ýylyň tomsunda Horasana harby ýöriş bilen gelen Il-Arslany Mäne şäherçesiniň eyeginde Abu Seýit Abul Haýr Mehneýiniň (967-1049) nebereleri uly hormat bilen garşylapdyrlar we oňa bu meşhur pelsepeçiniň we sopynyň durmuşy alyp baran geň-enaýy işleri barada gürrüň beripdirler. Il – Arslanyň döwründe Köneürgenç türkmenleriniň döwleti eýýäm uly imperiýa öwrülipdir. Onuň paýtagty Ürgençde ylmy durmuş joş urupdyr, ajaýyp kitaphanalar işläpdir. Üç sany türkmen horezmşalarynyň (Atsyzyň , Il-Arslanyň we Tekeşiň) köşk kätibi (munşisi) bolup işlän meşhur şahyr Reşideddin Watwatyň (1114-1182) şaýatlyk etmegine görä, Horezm ýagny (Ürgenç) “ähli döwürlerde ylym adamlary ýaşan we akyldarlaryň kerwenleriniň saklanyp geçen ýeri bolupdyr”.⁹

Horezmşa Tekeşiň şahsyýeti we onuň ylym we medeniýet babatlarynda alyp baran işleri barada dürli çeşmelerde maglumatlar berilipdir. Ol üýtgeşik ukyply hökümdar , tanymal syýasatçy we juda başaraň goşun serkerdesi bolupdyr. Ibn al-Esir Tekeş barada şeýle diýip ýazypdyr: “Ol juda bilimli we ylmyň dürli pudaklaryndan oňat baş çykarýan hökümdar bolupdyr, musulman dininiň hanefi¹⁰mezhebine uýupdyr we onuň düzgünlerini ýokary derejede bilipdir.”

Tekeşiň kitaphanasy barada taryhçy Täjetdin ibn Anjab ibn as-Sa’i (1275-nji ýylda ýogalypdyr) “Jami al –muhtasar” (“Çeşmeleriň gysgaça ýygyndysy”) atly eserinde şeýle maglumatlary beripdir: “Alaetdin diýip atlandyrylýan soltan horezmşa Tekeş Horezmde (Ürgençde) medrese gurupdyr. Seljuk soltanlary bilen bäsleşip, ol ony hanefiler üçin neýetläpdir we onuň ýanynda kitaphanany hem esaslandyrypdyr. Şol döwürde Tekeş Horezme, Horasanyň bir bölegine, Reýe we al-Jabalanyň ýurtlaryna hökümdarlyk edipdir. Ol öz raýatlaryna adyllyk bilen garapdyr, hanefi mezhebiniň esasy we hukukşynaslyk pudaklaryny bilipdir. Tekeş 596-njy ýylyň remezan aýynyň 20-sinde (1200-nji ýylyň iýul aýynyň 3-

⁹Буниятов З.М.Гасударство Хорезмшахов Ануштегинов., с.124.

¹⁰Hanefiler-yslamyňsünnimezhebiniňdini-hukukmekdebiniňbirineuýujylar.Onyrapdintaglymatçysyan-Numan ibn Sabit Abu Hanifa (699-767) esaslandyrypdyr.Irki orta asyrlarda bäri Orta Aziýanyň halklarynyň aglaba köpüsi bu mezhebe uýup gelyärler.

nde) Şähristanda dünýäden ýtüpdür. Onuň ogly Kutubetdin Muhammet kakasynyň jesedini Horezme (Ürgenje) äkidip „[Tekeşin] hanefi kanunçylaryna wakf görnüşinde bagyş eden medresesiniň beýik binasynyň gapdalynda özi üçin gurduran aramgähinde jaýlapdyr”.¹¹ Bu aramgäh biziň günlerimize çenli oňat saklanyp galypdyr.

Horezmşa Tekeş, özünden öňki we öz neberesinden bolan oguz horezmşalary (Muhammet ibn Anuşegin, II –Arslan , Atsyz) ýaly beýik Seljuk imperiýasynyň paýtagty Merwiň ajaýyp kitaphanalary bilen tanyş bolupdyr we olara kybapdaş ylmy we medeni merkezleri öz paýtagty Ürgençde döretmek isläpdir. Tekeşin Ürgençdäki kitaphanasy şäherdäki şeýle edaralarynyň in ulularynyň biri bolupdyr. Tekeşin kitaphanasynyň döredilen wagtyny takyk bolmasa-da, takmynan kesgitlemekbolar. Ol XII asyryň 80-nji ýyllarynyň birinji ýarymyndan giç bolmadyk döwürde esaslandyrylypdyr. Juweýniniň belleýşine görä , bu kitaphananyň hazynahanasyndan peýdalanylýp, meşhur alym Fahretdin Abu Abdylly Muhammet ibn Omar ar-Razy (1212-nji ýylda ýogalypdyr) horezmşa Tekeş üçin “Jami al- ulum” (“Bilimleriň ýygındysy”) atly ensiklopedik eserini ýazypdyr. Onda ylmyň 57 pudagy boýunça maglumatlar berlipdir. XX asyryň 80-nji ýyllarynda köne Ürgençde geçirilen arheologiki gazuw agtaryş işleri geçirilen döwürde näbelli binalaryň düýbünüň üsti açyldy. Olaryň horezmşa Tekeşin gurduran medresesiniň wekitaphanasynyň galyndylary bolmagy mümkin diýip, alymlar hasap edýärler. Horezmşa Tekeşin kitaphanasy özüni esaslandyryjydan soň , çäryek asyryň dowamynda işläpdir we Ürgenji mongollar basyp alan döwründe ýok edilipdir. Tekeş , şeýle-de, yslamynyň hanefi mezhebine uýýan Merwiň ýaşajylary üçin hem juda ulymetjit gurdurypdyr. Onuň ýanynda kitaphananyň bolmagy hem mümkin.

3. Köneürgenç türkmenleriniň döwletinde sungat ýadygärlikleri.

- XIII asyryň birinji çäryeginde mongollara çenli döwürde Ürgenjiň gülläp ösendigi barada Ýakut ibn Abdylly şeýle ýazypdy: „Men ol ýerde (Ürgençde) 1219/20nji ýylda, ony tatarlaryň basyp alyp, weýran etmezinden ozal boldum. Şondan uly, baý hem-de owadan şäheri görmändim, tatarlaryň weýrançylyklaryndan soň hemme zat üýtgedi”.

Şol ýyllarda Ürgenji suw basmak howpundan saklap duran bendiň bolandygyny Ýakut ýatlaýar. Şäheriň bir bölegi suwuň sag tarapynda, beýlekisi çep tarapda bolupdyr. Amyderýanyň suwuny belli bir derejede saklap duran bendi halk her ýylda abadanlaşdyryp durupdyr. Bendi mongollaryň ýykandygyny ýa-da gözegçiliksiz galansoň, onuň öz-özünden ýykylandygyny kesgitlemek kyn. Taryhçy Ibn al-Asyr bendi mongollar weýran etdiler diýip tassyklaýar. Her halda

---

¹¹Халимов Н. Памятники Ургенча.-А.,1991,с.29.

Ürgenji suw basypdyr. Şäheriň sag, ýagny demirgazyk tarapy birneme belendiräk bolany üçin, onda üç sany ymarat abat saklanyp galypdyr. Özüniň örän zähmetsöýerligi bilen tanalýan Ürgenç ilaty mongollaryň eden weýrançylygyny ýüz ýyl geçip-geçmän düzedipdir. Altyn Ordanyň tabynlygyna düşende bolsa, häkim Kutlug Temiriň we onuň aýaly Törebeg hanymyň döwründe şäherde birnäçe kaşaň ymaratlar peýda bolýar.

Ürgenji 1333-nji ýylda gören Marokkoly syýahatçy Ibn Battuta şeýle ýatlaýar: „Ol ilatyň gürlüğinden ýaňa tolkun atýan deňzi ýada salýar. Bir gezek men bazaryň Şur atly merkezine atly girdim. Märekäniň şeýle gür ýerine ýetdim weli, yzyna dolanyp bilmän, köp eglendim. Birnäçe wagtdan soň zordan yzyna öwrüldim. Şäheriň çetinden uçmahdan baş alyp gaýdýan dört derýanyň biri – Jeýhun derýasy akýar. Ol Itil (Wolga) ýaly doňýar. Adamlar buzuň üsti bilen baş aýlap iki ýana geçýärler”.

Ibn Battutadan ýedi ýyl soň, ýagny 1340-njy ýylda bu ýere gelen Florensiýa söwda şereketiniň wekili Balduççi Pegoleti şäheriň ähmiýetini şeýle kesgitleýär: „Aziýanyň çuň alyslyklaryna aralaşyp ýörmegiň hiç hajaty ýok, sebäbi Horezmiň paýtagty Ürgençde Ýewropa bazarlary üçin zerur bolan ähli harydy satyn almak mümkin”.

Şunuň bilen birlikde, XIII asyrdan başlap, Ürgenç tiz wagtda dikelip, XIV asyryň birinji ýarymyna çenli öňküsindenem möhüm, giden sähralyk zolagynyň söwda we medeni merkezine öwrülýär. Şol wagtda Ürgenç Altyn Orda diňe bir ykdysady kuwwaty däl, eýsem, medeni güýçleriň çeşmesi hökmünde-de bähbitlidi.

1321-1336-nji ýyllarda, Gutluk Teýmiriň höküm süren döwründe, Ürgenç öz gülläp ösmeginiň çür depesine çykýar. Şäher mongollardan öňki ululygyndan hem geçýär, uly we iri binalar onuň görkünü artdyrýar. XIV asyryň 60-njy ýyllarynda Ürgenç Altyn Orda garaşsyz döwlet bolýar. Edil şol taryhy döwürde Mawerannahrda Samarkandy paýtagt edinen Teýmirleňiň täze döwleti peýda bolýar. 1372-nji ýyldan başlap, Teýmirleňiň Ürgenjiň üstüne eden baş ýörişinden soň, Ürgenç doly weýran edilýär. Ürgenjiň taryhynyň şu döwründen biziň günlerimize oňat ýagdaýda birnäçe ýadygärlik gelip ýetip, olaryň her biri binaçylygyň iň seýrek nusgalaryndandyr.

Nejmeddin Kubranyň we soltan Alynyň aramgähleri musulman gonamçylygynyň merkezinde, biri-birine bakdyrylyp, bir okda gurlupdyr.

Nejmeddin al-Kubra Abyljennab Ahmet ibn Omar al-Hiwaki al-Horezmi 540-njy (1145-46-njy) ýylda Hywada doglupdyr. Müsüriň, Yragyň we Eýranyň uly şäherlerinde okap, Horezme dolanandan soň, paýtagt bolan Ürgençde mesgen tutupdyr. Ol sufizm taglymatynyň wekilleriniň görnüklisidir we bir topar pirleriň ussadydyr. Özüniň 7-8 kitaby we 24 sany saklanyp galan rubaýylary bilen tanalýar.

Nejmeddin al-Kubranyň terjimehalyny ýazan alymlar, şahyrlar we syýahatçylar onuň mongollar Ürgenje çozanda, eli ýaragly urşup, 1221-nji ýylyň Gorkut aýynyň 3-ne wepat bolandygyny biragyzdan tekrarlaýarlar. Türkmen şahyry Nurmuhammet Andalyp hem bir goşgusynda: „Ol şih Kubra etdi şahadat meýin noş”- diýmek bilen, onuň şehit bolandygyny ýene bir gezek tassyklaýar.

Aramgähiň gurluşygy barada şeýle rowaýat saklanyp galypdyr: „Mongollara ýesir düşüp, gaýry ýurtlara alnyp gidilen bir ýigit piriň şehit bolan ýerinde ymarat bina etmegi ýüregine düwükdir. Ol ýesirlikden gaçyp, ýolda uka gidende, düşünde piriň özüni görükdir. Pir onuň bilen gürleşip, maksadyny anyklap, özüniň öldürilen ýerini salgy berenmiş. Ol bir gyrpyz çigidini ýigidiň eline berip, salgy beren ýerinde ekmegi buýrupdyr. Köp horluklardan soň, ol ýigit Ürgenje gelipdir. Aýdylan ýerde garpyz tohumyny ekipdir. Garpyz tiz hasyl getiripdir. Garpyzlaryň diňe biriniň içi gyzyly çykypmyş. Şol ýerde piriň mazaryny gurupdyrlar”.

Hakykatda bolsa piriň öldürilen ýerinde bina bolan ymarat gyrgynçylykly uruşdan bir asyra golaý wagtdan soň, has takyk aýdylanda, diňe Kutlyg-Temir Ürgenje häkim edilip bellenenden soň döräpdir. Ymarat dört sany otagdan ybarat bolup, ýüz tarapy demirgazyga bakdyrylyp gurlan. Onuň peştagynyň ýüzünde „II” harpy görnüşindäki ýazgylarda gymmatly maglumatlar saklanyp galypdyr. Emma, şol ýazgylaryň diňe: „Şalaryň medetkäri we diniň ýyldyzy Kutlyg Temur ben Toýdy aganyň wagtynda gurlandygy görnüp dur”-diýen sözleri kitapdan kitaba düşüp gelýär. Ymaratyň uly ähmiýete eýe bolan ýazgylarynda şeýle diýilýär:

„Ülemalaryň in gowusynyň we hudaýyň öwlüýäleriniň in oňadynyň maksady bolan bu mazaryň bina edilmegine barça bendeleri düzgüne salan, duşmançylykly elleriň ýurtda eden harabalaryny dikläň, bagta kowalaşmakda birinjiligi eýelän, hojaýynlaryň seresi we şalaryň eýesi, dünýäniň we diniň ýalyny bolan Kutlug-Temir ibn Nejmeddin ibn Toýdy aga gatnaşdy; oňa bu tarykatyň ýardamy degsin”.

Peştagyň beýleki ýazgylary we merkezi gapynyň golaýyndaky ýazgylar hiç taryhy maglumat bermän, diňe piriň kitaplaryndan alynan sözlerdir. “Suls” haty bilen syrçaly kerpiçjiklere ýazylan hatlardan piriň terkidünýä pelsepesiniň äheňi gelip dur. Peştagdaky gapydan inedördül dälize girilýär. Bu otagda ýene üç sany gapy bar, olaryň öňdäkisinde horezmli agaç nakgaş-ussalarynyň ökdeliginiň ýokary derejesini görkezýän nusgasy bar. Gapyda aýry-aýry agaç bölekliklerinden gurnalan, geometrik şekilleri emele getirýän haşamly bezeg bar. Şu görnüşli bezeg bütün Horezmde seýrek bolup, beýleki ymaratlarda duş gelmeýär. Öňdäki gapydan Nejmeddin Kubranyň guburhanasyna girilýär.

Aramgähiň gümmezi 1950-nji ýyllarda opurylyp, ortadaky iki sany gabyrüsti nyşany zaýalapdyr. Gabyrüsti nyşanlar nepis we ýokary hilli syrçaly

kerpiçjiklerden ýasalypdyr. Rowaýata görä bir nyşan piriň jesediniň üstünde we beýlekisi hem piriň kellesiniň gylyç bilen alnan ýerinde dikeldilipdir.

Soltan Alynyň aramgähiniň içiniň-de, daşynyň-da bezegi we ýazgysy ýok. Onuň möçberiniň ululygy (içerki alty burçlugaň her gyraňy 5 metr töweregi, gümmeziň diametri 9,5 metr töweregi), Ürgenjiň gülläp ösen döwründäki gurlan Törebeghanymyň aramgähiniň keşbini gaýtadan döretmek isleginiň gurluşykçylarda şübhesiz bolandygy, ymaratyň möhüm ýerde–Nejim-ed-din Kubranyň inňän hormatlanylýan guburhanasynyň golaý-garşysynda we onuň bilen baglanşyklylykda ýerleşdirilendigi we galyberse-de gurluşygyň soltan Aly bilen baglanşygy bu desganyň ähmiýetini aýdyňlaşdyrýar.

Soltan Alynyň XIV asyryň ortasynda „han neberesiniň ähli wekillerinden has köp täsirli” han bolandygy, onuň hususan, Ürgenje hem eýelik edendigi Türkmenistanyň taryhyndan mälimdir. 1565-nji ýylda soltan Aly ölenden soň, onuň ornuna gelen we oňa çenli Ürgenjiň demirgazyk günbatarynda, Wezir şäherinde (häzirki Döwkesengala harabaçylygy) ýaşan Hajymuhammethan özüniň wekilhanasyny Ürgenje geçirýär. Hut şol wagtlarda hem soltan Alynyň guburhanasynyň gurluşygynyň başlanan bolmagy mümkindir.

Birnäçe wagt geçenden soň, özara uruşlaryň netijesinde Hajymuhammet han Ürgenji taşlap, Eýrana gaçyp gitmäge mejbur bolýar. 1580-nji ýyllarda bolsa, Buhara hany Abdyllanyň goşunlary Horezmiň üstüne çozýar. Bularyň hemmesi soltan Aly aramgähiniň tamamlanylman galdyrylmagyna sebäp bolupdyr. Ol 1560-njy ýyllaryň ahylarynda – 1570-nji ýyllaryň başlarynda gurlupdyr, ol arhitektura-gurluşyk işleriniň pese düşüp ugrandygyny hem görkezýär.

Soltan Alynyň aramgähiniň meýilnamasy Törebeghanymyň aramgähiniňkä örän çalymdaş bolup, desganyň daşky keşbi hem oňa nusga bolup hyzmat edipdir. Bu desga kerpiçden (23x23x4,5 santimetr) sünnälenmän örülipdir, ýöne munuň gyzykly aýratynlygy-da bar, bu jaýyň diwarlary ýeriň derejesinden azajyk ýokarrakda düşelen gamyş düşegiň üstünde örülipdir, ol gamyşlaryň iç ýüzünde uly pürseler-de goýlupdyr. Megerem, munuň özi zeýlemeklige garşy ýa-da ýer titremesine çydamly bolmagy üçin edilendir.

4. Dünýä belli alymlar toparynyň emele gelmegi. Köneürgenjiň görnükli alymlary: Abu Tahyr Saman Fakyh, Muwaffak ibn Ahmet, Abulfazl Muhammet, Ibn Sina. Adamzat hakydasynda ýokary derejede ösen ylmyň ýurdy hökmünde-de Horezm – Gürgenç (Köneürgenç) belli şäherdir. Bu ugurda Horezmiň gazananlary häzirki zaman ylmynyň köp pudaklarynyň soňky ösüş ugurlary üçin binýat bolup hyzmat etdi. IX asyrdaky häzirki zaman matematikasynyňdüybünü tutan, hindi algebrasynyň we grek geometriýasynyň sintezine amal eden Muhammet ibn Musa al-Horezmi beýik horezmlileriň biridir. “Algebra” adalgasynyň özi-de al-Horezminiň “Al-Jebr” diýen işi bilen

baglanyşyklydyr. Ol algoritmler teoriýasynyň gözbaşynda durupdyr. Al-Horezminiň ady Ýewropada “Al-Goritmi” diýlip bulaşdyrylýar. Bolsa-da, “algorifm” termininde onuň ady ebedileşdirildi.

Asly horezmli genial alym Abureýhan Birunynyň ady бүтін дүнýäde meşurdyr. 973-1048-nji ýyllarda ýaşap geçen bu alym astronomiýa, geologiýa, geografiýa, gidrostatika, taryha degişli işleriň 150-den gowragyny döretdi. Ol astronomiýa babatda Nikolaý Kopernik, Leonardo-da Winçi ýaly alymlaryň дүнýä belli açyşlaryndan gaty öňürdip öz pikirini aýdypdy hem mineralogiýa ýaly täze ylmyň дүýbünü tutupdy. Onuň “Öten nesilleriň ýadygärlikleri”, “Hindistan”, “Mineralogiýa” diýen ylmy işleri indi mün ýyl bäri ylmy dolanyşykdan düşmän, ylma, ynsan paýhasynyň ösüşine hyzmat edip gelýär.

Abu Aly ibn-Sina (980-1037) belli döwür içinde Horezmiň paýtagty Gürgençde ýaşady we medisina ylmyna uly açyşlar girizdi. Ibn Sinanyň “Kitab al-kanun fi-t-tib” (“Tebipçilik ylymlarynyň kanuny”) diýen klassyk işi medisina taryhynda deňsiz-taýsyz hasaplanýar. Onuň XV asyrdan Ýewropanyň dürli ýurtlarynda 16 gezek, XVI asyrdan 20 gezek neşir edilendigi, häzirem дүнýäniň köp dillerinde neşir edilýändigini ýatlamak ýeterlikdir. Tä XVII asyrdan çenli ýewropa medisinasynyň ibn Sinanyň işiniň gönüden-göni täsiri esasynda ösendigini ýatlamak gerek.

XII asyrdan ibn-Sinanyň ideýalaryny horezmli meşhur hekim Zaýnuddin Abu Ibrahim al-Jurjany ösdürdi. Ol ymy we praktiki ähmiýeti boýunça örän seýrek duşýan medisina ensiklopediýasynyň awtorydyr.

Meşhur Fahretdin Razy hem XII asyrdan Horezmde, Tekeş soltanyň köşgünde işledi. Ol 1178/9-njy ýyllarda göwrümi hem çuň manylylygy babatda deňi-taýy bolmadyk “Ylymlar ýygýndysy” diýen ensiklopedik işini tamamlady. Ol ylymlaryň dürli görnüşleri – gumanitar bilim, tebigaty öwreniş, tehnika-mehanika we dini ugurlaryň 57 görnüşini aýry-aýrylykda häsiýetlendirdi.

Horezm şalar döwletiniň şäherlerinde ýaşan, işläp alymlar barada taryhy çeşmeler bize habar berýär. Mysal üçin, XII asyryň görnükli alymlarynyň biri, tebib Zeýn ed-din Abu-Ybrahym Jurjanynyň adyny görkezmek bolar. Ol Horezmde tebibçilik ensiklopediýasyny döredipdir. Ürgençde Tekeşiň köşgünde görnükli alym Tahted-din ar Razy işläpdir. Ol 1178-1179-njy ýyllarda “Ylymlar ýygýndysy” diýen ensiklopedik eserini ýazyp gutarypdyr. Onuň bu eseri bilimleriň dürli ugurlaryny – ynsanperwerlik, tebigat, tehniki, dini taglymat ylymlarynyň we beýleki ylymlaryň 57 görnüşini öz içine alypdyr.

Horezm şalar döwletinde jurafiýa ylymy hem ösüpdir. XIII asyryň başynda jurafiýaçy Muhammet ibn Haýyp Bekran “Dünýä kartasyny” we şonuň ýany bilen “Dünýä hakyndaky kitabyň” ýazgysyny düzýär. Emma munuň düzen kartasy biziň günlerimize çenli saklanyp galmandyr.

XII asyryň ahyrynda XIII asyryň başlarynda Horezmli görnükli älemşynas Muhammet ibn Muhammet al-jagmyny al-Horezmi, “Astronomiýa barada saýlanan eserler” diýen işini ýazypdyr.

5. Köneürgenç türkmenleriniň döwletiniň dilçi we edebiýatçy alymlary: Reşiteddin Watwat, Mahmyt Zamahşary, Nejmeddin Kubra. Atsyzyň dolandyran döwründe (1128-1156) Ürgençde uly sözlükleriň we grammatikalaryň ýazary bolup işlän meşhur dilçi we edebiýatçy, köp sanly ylmy bilimlerden baş çykarýan Abulkasym Zamahşary işläpdir. Ol 48 sany kitabyň ýazary bolup, olaryň 25 sanysy biziň günlerimize gelip ýetdi. Ol öz döwründe, ”Horezmiň guwanjy” diýen ada mynasyp bolupdyr.

Görşümüz ýaly, halkymyzyň taryhynda ylmyň, medeniýetiň ösmegine ömrüni bagyş eden şahsyýetler az bolmandyr. Garaşsyzlyk eýýamynda şeýle şahsyýetleriň halk önünde bitiren işlerine mynasyp baha berilýär.

Türkmenistanyň Prezidenti hormatly Gurbanguly Berdimuhammedowyň karary bilen, 2007-nji ýylyň maý aýynyň 23-25-de Aşgabatda we Daşoguzda geçirilen “Mahmyt Zamahşary we gündogaryň ylmy we edebi galkynyňy atly halkara ylmy maslahat XI-XII asyrlaryň aralygynda ýaşan, dünýä meşhurlygyny gazanan turkmen alymyna bagyşlanan maslahat muňa şaýatlyk edýär.

Bulardan başga-da Horezm şalar döwleti älemşynaslyk, matematika boýunça ylymda uly yz galdyran beýik alym Abu Sapar Muhammet ibn Musa Horezmini, ylmyň dürli ugurlaryndan baş çykarýan akyldar Abu Reýhan Biruni, Pelsepaçi Abu Muhammet ibn Tähran al Farabini, lukman tebib Abu Ali Ibn Sinany we beýleki beýik ynsanlary dünýä beren ýurtur.

L.M.Buniýatow ”Gosudarstwo Horezm şahow –Anuşteginow (1097-1231)” diýen işinde Türkmenleriň Horezm şalar döwründe ýaşap geçen alymlaryň, pähimdarlaryň 46 sanysynyň sanawyny getirýär.

Horezm şahyrana mekdebiniň ähli wekilleri horezmşalaryň köşk şahyrlary bolupdyr. Olardan iň görnüklisi – şahyr we kyssaçy Reşideddin Muhammet al-Omary (1114-16 ýý doglan, 1182-83 ýý aradan çykan), ol Reşideddin Watwat (“ýerganat”) ady bilen has meşhurdyr (ol kiçi boýly, betnyşan sypatly boludyr).

Ol ilkinji bilimini öz watany bolan Balhda, soňra bolsa Horezmde alyp, horezmşalar Atsyzyň, Il-Arslanyň we Tekeşiň köşklerinde epistolýar žanrynyň iň zehinli ussady bolýar. Ol arap we pars dillerinde resmi ýazyşmagyň ähli inçe syrlyny bilipdir we şu mynasybetli soltanlaryň söýgüsine mynasyp bolupdyr.

Reşideddin Watwat ritoriki figuralaryň we troplaryň ussady bolmak bilen, öz hatlarynda bulardan kapyýalaşdyrylan kyssa görnüşinde giňden peýdalanyldy. Ol şygryýetde onuň birinji orunda durandygyny ykrar eden şahyrlara howandarlyk edýärdi. Şeýlelikde, onuň Hakany bilen özara gatnaşyklary tä ol Watwatyň üstünden onuň horezmşanyň köşgüne “çokunýandygy” üçin gülen pursatyna hem-

hoşniýetlidi. Soltan Sanjar Adyb Sabyry horezmşa Atsyzyň ýanyna ilçi hökmünde iberende, Watwatyň de Watwatyň döredijiligini “beýik soltan” Sanjaryň köşgündäki panegirist-şahyr Adyb Sabyr at-Termeziniň döredijiliginden pes goýýandygyny aýdýança örän Atsyza Adyb Sabyryň ilçi däl-de, horezmşanyň soltan Sanjary öldürmek üçin biçen meýli barada maglumat tapan içalydygy baradaky pikiri berendigi hem örän ahmaldyr. Adyb Sabyr hem Amyderýada gark edilipdir.

Watwat özüniň Hadaýyk as-sihr fi dakaýyk aş-şiir (“Şygryýetiň inçe syrlarynda jadyly baglar”) atly eserini horezmşa Atsyza bagyş edipdir³. Watwat Tabarystanyň yspahbady Nusrat ad-Din Abu-l-Fath Rüsteme köpsanly kasydalaryny bagyşlapdyr, ol bolsa şahyra her ýylda 500 dinar, jubba we baý bezelen at iberipdir⁴.

Watwatyň ar-Rassail atly eseri örän gymmatlydyr, ol iki bölümden ybarat: birinjisi – halyflara, soltanlara, wezirlere, emirlere, welilere, kazylara we müftilere nesihatlar, ikinji bölüm bolsa alymlara, ýokary derejeli gullukçylara, tanymal adamlara, şahyrlara, dostlara niýetlendirilen hatlar

NEJMEDDIN KUBRA (1141–1221). Doly ady Nejmeddin Kubra Abuljennap Ahmet ibn Omar Hywaky Horezmi. Meşhur alym, sopuçylykda kubrawy mekdebini döreden uly pir. Onuň bir lakamy Şyhywelitaraşdyr (Welileri ýetişdiren şyh). Nejmeddiniň şagirtleri we bu akyma eýeren Ferideddin Attar, Mejdeddin Bagdady, Sagdeddin Hamawy, Nejmeddin Razy, Seýit Aly Hemedany ýaly onlarça şahsyýetler weli lakamyny alypdyrlar. Nejmeddin Kubranyň «Sünnetiň we hak ýolunda ýöremegiň beýany», «Alla barýan ýollar hakda risala», «On usul», «Sopuçylygyň üç görnüşi hakda risala», «Gözel ýeňişler we şirin nagmalar», «Bakara süresiniň düşündirişi», «Durmuş çeşmesi» atly eserleri we meşhur rubagylary mälim. Beýik alym mongollar bilen bolan söweşde Watany gorap wepat bolýar..

6. Taryhçy Muhammet an-Nesewi we başgalar. Asly Nusaýly Muhammet An-Nesewi. Orta Aziýanyň belli alymy bolupdyr. Doglan ýyly belli däl, ýöne 1249-njy ýylda aradan çykýar. Nesewi Nusaýyň etegindäki Harandiz galasyndan bolupdyr. Harandiz diýilýän gala Pöwrize jülgesinde diýip çaklanylýar. Doly ady Şihap ad-din Muhammet ibn an-Nesewi. Arap, pars dillerini gowy bilipdir. Gurhany ýatdan bilipdir. 1220-1221-nji ýyllarda Harandiziň hökümdary bolýar. Mongollar Harandize çozanlarynda, alyp bilmejegine göz ýetirip 10 000 tirsek mata talap edipdirler. 1221-1224-nji ýylda Nusratdin Henezä gulluk edýär. Onuň serkerdesi Ynanç han bilen mongollara garşy uruşýar. 1224-1231-nji ýyllarda Jelaleddiniň gullugynda bolýar. Ol Jelaleddin bilen ähli söweşlere gatnaşýar we ol onuň şahsy kätibi bolupdyr. Jelaleddiniň aradan çykmagyna 10 ýyl geçensoň

“Jeleleddin soltanyň ömür beýany”(1241) kitabyňy ýazýar. 2001-nji ýylda bu kitaby Kakamyrat Ballyýew terjime edýär.

Ol Mongol çozuşyna pajygaly wakalaryny giňişleýin beýan eden awtorlaryň biridir. Muhammet An-Nesewi Jelaletdiniň şahsy kätibi bolupdyr. Onuň ýyl ýazgylaryny beýän edipdir. “Jelaletdin Soltanyň ömür beýany” diýen eserinde Mongol taýpalarynyň durmuşy olaryň halklarynyň başyna indiren betbagtçylyklary baradaky maglumatlary berýär. Ol mongollar barada döwlet işgärleriniň ilçeleriniň berýän maglumatlaryny hem ýazga geçiripdir. An-Nesewi Jelaletdin bilen ähli söweşlere gatnaşypdyr.

Özüniň gören wakalaryny ýazypdyr. Onda Jelaletdiniň yslam dinine sarpasy, batyrlygy, watana söýgüsi Hindistanda Zakawkazda geçiren döwri beýan edilýär.

Tema №10: Köneürgenjiň taryhy we binagärlik ýadygärlikleri.

Meýilnama:

1. Köneürgenjiň taryhy-medeni ýadygärlikleri. Köneürgenjiň binagärçilik sungaty.
2. Ilarslanyň, Tekeşiň, Nejmeddin Kubranyň kümmetleri. Gutlug Teýmiriň minarasy. Törebeg hanymyň kümmeti.
3. Seýit Ahmediň aramgähi. Soltan Alynynyň kümmeti. Pirýar Weliniň kümmeti. Mätkerim işanyň aramgähi. Daş metjit.

1. Köneürgenjiň taryhy-medeni ýadygärlikleri. Köneürgenjiň binagärçilik sungaty. B.e.ö. IV asyr bilen b.e. III asyry aralygy gadymy Horezm patyşalygynyň irki gülläp ösen döwri hasaplanýar. Şol wagt gadymy Horezmiň çäkleri – Amyderýanyň aşak akymy suwarymly ekerançylygyň möhüm ojaklarynyň birine, onuň şäherleri bolsa senediň we söwdanyň möhüm merkezlerine öwrülipdir. Horezm hünärmentleri bürünç, kümüş we demir öndüripdirler hem olardan zähmet gurallardyr nepis şaý-sepleri ýasamaklyga ýöriteleşipdirler. Jaý gurluşyk sungaty ýokary derejä ýetip, Horezm ussalary pagsadan we çig kerpiçden pugta gala diwarlaryny, owadan köşkleri, enaýy ybadathanalary we beýleki jemgyýetçilik ymaratlaryny ezberlik bilen salmaklygyň hötdesinden gelipdirler. Jaý gurluşygynyň meşhur ýadygärliklerinden biri Toprakgalany bellemek bolar. Ol Amyderýanyň sag kenarynda ýerleşip, iki diwar bilen gurşalan şäher bolupdyr. Şäheriň merkezi bölegini öz içine alan ikinji galanyň burçlary diňler bilen berkidilip, gala-köşgi emele getiripdir. Çaklanyşyna görä, Toprakgala gadymy Horezm hökümdarlarynyň ýaşan mekany bolmaly. Gala-köşgüň içiniň we daşynyň zynat bilen bezelişi hem-de onuň çäklerinde patyşalardyr esgerleriň örboýuna galyp duran heýkelleriniň ençemesiniň tapylmagy ýokarda aýdylanlary tassyklaýar. Küýzegärçilik senediniň önümleri gadymy Horezmde ýokary hilliligi hem-de köp dürlüligi bilen tapawutlanan. Her hili nagyşlar siňdirilip timarlanan ýumurtga şekildäki äpet uly humlary, küyzeleri we jürdekleri, dürli-dürli gap-çanaklary we ritonlary şol döwrüň küýzegärçilik senediniň önümleri hasaplamak bolar.

Gadymy Horezmiň çäklerinde geçirilen arheologiýa gazuw-agtaryş işleriniň netijesinde, Horezmiň özüne mahsus bolmadyk senet önümleriniň üstünden barylypdyr. Ol önümleriň ýasalan ýerleri, Amyderýanyň aşak akymyndan bolan täjirleriň Günorta Türkmenistandan daşary, uzakda ýerleşen Müsürdir Siriýa hem-de Gara deňziniň boýlarynyň ýurtlary bilen söwda gatnaşyklaryny ýola goýandyklaryna şaýatlyk edýär.

Horezmliler zoroastrizm dinine uýýan halklaryň biri bolupdyr. Hasylllygyň, ekerançylygyň we suwuň hudaýy diýlip, Anahita diýen owadan gyz hasap edilipdir. Anahitanyň maňlaýy altyn egmeli, gulagy teneçirli, boýny monjukly, sugunyň dersinden tikilen baý eşikli keşbi palçykdan ýasalan heýkellerde beýan edilipdir. Horezmleriň öli jaýlaýyş däpleri hem zoroastrizmiň mukaddes kitaby „Awestanyň” ündewine laýyk gelýär. Ýagny merhumyň jesedini ýörite edilen meýdançada belli bir wagtlap goýupdyrlar. Onuň etini it-guş iýip, süňki arassalananda, şol süňkleri ýörite palçyk gutulara (ossuarilere) salyp saklapdyrlar.

Beýle edilmeginiň sebäbi zoroastrizm dinine uýýanlaryň ynanjyna görä, ýer keramatly, ony arassa saklamaly, eger-de adam jesedini gutusyz ýere jaýlasaň ýeri hapalaýarmyş.

Gutylaryň köpüsi, adatça, uly bolmadyk tabyt görnüşinde bolup, käbirleri ynsan şekilli heýkeller görnüşinde-de ýasalypdyr. Gadymy Horezmiň şäherleriniň we beýleki oturymly mekanlarynyň aýry-aýrylarynda öçürilmeýän oduň ybadathanalarynyňam üstünden barylypdyr. Bu bolsa, ýerli ilatyň entäk ýeke-täk dini ündewiniň bolmanlygyny kesgitleýär.

Grek-makedon agalygy döwründe özygtyýarly garaşsyzlygyny saklan Horezm b.e.ö. I asyrda özüniň garaşsyzlygyny ýiripdir. Ol şol döwürde paýtagty häzirki Daşkent şäheriniň golaýynda bolan Kangýuý döwletiniň günbatar tarapda çetki serhetýaka mülkleriniň birine öwrülipdir. Kangýuý döwletiniň Horezmiň üstünden agalygy bir ýüz ýyla golaý dowam edip, b.e.I asyrynda ol Owganystanyň çäklerinde dörän Beýik Kuşanlar imperiýasynyň agalygy bilen çalşyrylýar.

XIII asyryň birinji çäryeginde mongollara çenli döwürde Ürgenjiň gülläp ösendigi barada Ýakut ibn Abdylly şeýle ýazypdy: „Men ol ýerde (Ürgençde) 1219/20-nji ýylda, ony tatarlaryň basyp alyp, weýran etmezinden ozal boldum. Şondan uly, baý hem-de owadan şäheri görmändim, tatarlaryň weýrançylyklaryndan soň hemme zat üýtgedi”. Şunuň bilen birlikde, XIII asyrdan başlap, Ürgenç tiz wagtda dikelip, XIV asyryň birinji ýarymyna çenli öňküsindenem möhüm, giden sähralyk zolagynyň söwda we medeni merkezine öwrülýär. Şol wagtda Ürgenç Altyn Orda diňe bir ykdysady kuwwaty däl, eýsem, medeni güýçleriň çeşmesi hökmünde-de bähbitlidi.

2. Ilarslanyň, Tekeşiň, Nejmeddin Kubranyň kümmetleri. Gutlug Teýmiriň minarasy. Törebeg hanymyň kümmeti. Köneürgenç türkmen döwletinde birnäçe şäherler, taryhy-medeni ýadygärlikler bina edilipdir. şäherlerde binagärçilik ösüp, halkyň hal-ýagdaýy gowulaşyp başlapdyr.

Nejmeddin Kubranyň we soltan Alynýň aramgähleri musulman gonamçylygynyň merkezinde, biri-birine bakdyrylyp, bir okda gurlupdyr.

Nejmeddin Kubranyň aramgähiniň gurluşygy barada şeýle rowaýat saklanyp galypdyr: „Mongollara ýesir düşüp, gaýry ýurtlara alnyp gidilen bir ýigit piriň şehit bolan ýerinde ymarat bina etmegi ýüregine düwüpdür. Ol ýesirlikden gaçyp, ýolda uka gidende, düşüşünde piriň özüni görüpdür. Pir onuň bilen gürleşip, maksadyny anyklap, özüniň öldürilen ýerini salgy berenmiş. Ol bir gyrpyz çigidini ýigidiň eline berip, salgy beren ýerinde ekmegi buýrupdyr. Köp horluklardan soň, ol ýigit Ürgenje gelipdir. Aýdylan ýerde garpyz tohumyny ekipdir. Garpyz tiz hasyl getiripdir. Garpyzlaryň diňe biriniň içi gyzyň çykypmyş. Şol ýerde piriň mazaryny gurupdyrlar”.

Hakykatda bolsa piriň öldürilen ýerinde bina bolan ymarat gyrgynçylykly uruşdan bir asyra golaý wagtdan soň, has takyk aýdylanda, diňe Kutlyg-Temir Ürgenje häkim edilip bellenden soň döräpdir. Ymarat dört sany otagdan ybarat bolup, ýüz tarapy demirgazyga bakdyrylyp gurlan. Onuň peştagynyň ýüzünde „II” harpy görnüşindäki ýazgylarda gymmatly maglumatlar saklanyp galypdyr. Emma, şol ýazgylaryň diňe: „Şalaryň medetkäri we diniň ýyldyzy Kutlyg Temur ben Toýdy aganyň wagtynda gurlandygy görnüp dur”-diýen sözleri kitapdan kitaba düşüp gelýär. Ymaratyň uly ähmiýete eýe bolan ýazgylarynda şeýle diýilýär:

„Ülemalaryň in gowusynyň we hudaýyň öwliýäleriniň in oňadynyň maksady bolan bu mazaryň bina edilmegine barça bendeleri düzgüne salan, duşmançylykly elleriň ýurtda eden harabalaryny dikläň, bagta kowalaşmakda birinjiligi eýelän, hojaýynlaryň seresi we şalaryň eýesi, dünýäniň we diniň ýalyny bolan Kutlug-Temir ibn Nejmeddin ibn Toýdy aga gatnaşdy; oňa bu tarykatyň ýardamy degsin”.

Peştagyň beýleki ýazgylary we merkezi gapynyň golaýyndaky ýazgylar hiç taryhy maglumat bermän, diňe piriň kitaplaryndan alynan sözlerdir. “Suls” haty bilen syrçaly kerpiçjiklere ýazylan hatlardan piriň terkidünýä pelsepesiniň äheňi gelip dur. Peştagdaky gapydan inedördül dälize girilýär. Bu otagda ýene üç sany gapy bar, olaryň öňdäkisinde horezmli agaç nakgaş-ussalarynyň ökdeliginiň ýokary derejesini görkezýän nusgasy bar. Gapyda aýry-aýry agaç bölejiklerinden gurnalan, geometrik şekilleri emele getirýän haşamly bezeg bar. Şu görnüşli bezeg bütün Horezmde seýrek bolup, beýleki ymaratlarda duş gelmeýär. Öňdäki gapydan Nejmeddin Kubranyň guburhanasyna girilýär.

Aramgähiň gümmеzi 1950-nji ýyllarda opurylyp, ortadaky iki sany gabyrüsti nyşany zaýalapdyr. Gabyrüsti nyşanlar nepis we ýokary hilli syrçaly kerpiçjiklerden ýasalypdyr. Rowaýata görä bir nyşan piriň jesediniň üstünde we beýlekisi hem piriň kellesiniň gylyç bilen alnan ýerinde dikeldilipdir.

Ilarslanyň aramgähi henize çenli ýerli ilat tarapyndan Fahreddin Razynyň ady bilen baglanyşdyrylyp gelinen hem bolsa, hakykatda Horezm şasy Ilarslanyňkydyr. Dogry, Fahreddin Razy özüniň dini wagyz edijilik işi boýunça

belli bir döwürlerde Ürgençde ýaşapdyr. Emma, horezmlileriň dini taglymatda hem, akyl we erk ýöretmekden ybarat pelsepeli akyma ýykgyň edendikleri üçin alym Fahreddin Razy olar bilen tersleşip, Hyrat şäherine göçüp gidýär. Ol Hyratda 606-njy ýylda (1208-njy ýylda) aradan çykýar we şol ýerde hem jaýlanýar. Onuň, Owganystanyň Hyrat şäherindäki mazary giňden mälimdir.

Arhitektura maglumatlary aramgähi XII asyryň ahyry hat-da ortalary bilen senelemäge mejbur edýär. Desganyň gabarasy, binagärçilik bezegi we çeperçiligi ony şol wagtyň Ürgenjiniň haýsy-da bir inňän ähmiýetli hem mertebeli adamsynyň ady bilen baglanyşdyrmaga mümkinçilik döredýär. Şol döwürde şeýle adam bolsa, diňe hökümdar Tekeşiň kakasy Horezmşah Ilarslan (1156-1172 ýyllar) bolup biler. Aramgähiň kiçeňräk, emma, örän haşamlanyp bezelen girelgesi gündogara bakdyrylypdyr. Girelgäniň we onuň ýokarysyndaky iki penjiräniň töweregi oýma nagyşlar bilen „II” harpy görnüşindäki şekiller we dürli hatlar bilen bezelipdir. Arapça ýazgy „islami” diýilýän keşde bilen ýugrulyp, hatyň sözleri „kadi gül” we „burç gül” diýen nagyşlar bilen bezelipdir.

Aramgähiň gümmeziniň başlanýan ýeri on iki gyraňly edilip örülipdir. Gümmeziň daşy ýaşyl syrçaly kerpiçler bilen örtülipdir. Ýaşyl syrçaly kerpiçler sarymtyl kerpiçler bilen gezekleşip, göýä möwç urup, asmana atylýan deňiz tolkunlaryny ýatladýarlar. Gümmezi göterip duran on iki gyraňly guşak hem, syrçаланan kerpiçjikler bilen bezelipdir. Şol kerpiçjikleriň üsti we aşagy ýene-de ýaşyl we sarymtyl kerpiç bölejikleri bilen „alaça” keşbinde bezelipdir. On iki gyraňly guşakda çar tarapa bakdyrylan dört sany penjire ýerleşdirilipdir.

Bu ymaratyň aýratynlygy diňe bir gümmeziň we gümmez guşagynyň on iki gyraň edilip çykarylanynda bolman, eýsem nepis nagyşlar salnandygyndadyr. Gündogardaky diwar bu ymaratyň ýüz tarapydyr. Eger XII asyrdan soň bir ymaratyň ýüzüni, ýagny esasy tarapyny ýörite nygtamak üçin dört diwaryň birini has ýokary galdyryp, şol diwarda tagçaly girelge edip, beýle diwara hem „peştak” adyny goýan bolsalar, Ilarslanyň aramgähinde şol usul heniz peýdalanylmadyr. Gürrüni edilýän binada onuň ýüz tarapy diňe bezegler bilen aýan edilýär. Şu aýratynlygy bilen Ilarslanyň mazary Orta Aziýa arhitekturasynyň taryhynda öz döwrüniň ýeke-täk nusgasy bolup, aýratyn bir orny eýeläp gelýär.

Horezmşah **Tekeşiň aramgähi** ýerli ilatyň arasynda Gök gümmez ýa-da Şyh Şerep baba diýlip atlandyrylýar. Onuň şeýle rowaýaty bar: „Binagär Törebeg hanym üçin owadan ymarat bina etse-de, hanym her hili bahana tapyp, onuň işini kabul etmändir. Ol binagäri çeperçiligi pes hünärment hökmünde aýyplap durka, Şyh Şerep baba bu ymaraty satyn almak meýliniň bardygyny hanyma aýdypdyr. Şonda Törebeg hanym: „Bolýar, ýöne siz bu ymaratyň içini altyn bilen dolduryp beriň”- diýipdir. Diwana Şyh Şerep gümmeziň üstüne çykyp, tüýnükden ýeňini goýberipdir we altyn pullary ýagdyryp başlapdyr. Diwananyň ýeňinden guýulýan

pullar ymaraty dolduryp, gupbanyň içini hem dolduranda, gupba çişip, darka ýarylypdyr. Törebeg hanym diňe şonda: „Indi boldy, baba” – diýenmiş. Emma Şyh Şerep baba gezip ýören diwana bolany üçin beýle haşamly ymaraty özüne mazar etmegi uslyp bilmän, ölenden soň diňe daşarda jaýlanmagyny wesýet edipdir”.

Taryhçy el-Juzjaniniň (XIII asyr) mongollaryň bu şäherde Ahçak atly köşkten we soltan Tekeşin mazaryndan başga ähli ymaratlary ýykandyklaryny habar berýän maglumaty giňden mälimdir. Taryhçy Ibn as-Saýy özüniň „Jamy al-Muhtasar” atly kitabynda soltan Tekeşin ölumi hakynda şeýle maglumat berýär: „Soltan Tekeş Horezmde (Ürgençde) hanafi mezhepliler üçin uly medrese we kitaphana bina etdiripdi we şol ýerde özüne hem uly mazar saldyrypdy. Ol şähristana-da – wepat bolanda ogly Alaeddin Muhammet onuň jesedini getitip şol mazarda jaýlady. Bu ymaratlary Tekeş Seljuklar bilen ýaryşyp saldyrdy”.

Ymaratyň içi inedördül meýilnamada bolup, onuň bir tarapy 11,5 metre deň. Dört diwary sekize öwürüp, ondan guşaga geçmek üçin edilen tagçalar hem ussatlyk bilen çykarylan. Beýleki uly ymaratlara garanynda, soltan Tekeşin mazarynyň diwarlaryny sekiz gyraňa öwürýän bu kese tagçalar örän ýeňil görünýär. Ýedi penjireden düşýän ýagtylyk hem şol ýeňilligi güýçlendirýär.

Aramgähiň gümmezi Ilarslanyň mazaryndaky ýaly ýaşyl kerpiçlerden ýygnaýan nagyşlar bilen başlanýar, soňra бүтінлеý ýaşyl kerpiçler bilen örtülip, asman bilen goşulyp gidýän ýaly bolýar. Örüp çykarmasy aňsat bolmadyk çadyr şekilindäki gümmeziň galyňlygy bir kerpijiň ininden, ýagny 27 santimetrden ybarat. Örmegi aňsatlaşdyrmak üçin gümmeziň içinden 12 sany gapyrga galdyrylypdyr. Bu gapyrgalaryň gümmez bilen özara seplesiği ýokdur. Çadyr şekilindäki gümmezleriň gupba şekilindäkilerden has berk bolýandygy üçin bu ymarat biziň günlerimize çenli saklanyp galypdyr.

Çadyr görnüşli gümmeziň aşagynda aýlaw boýunça güberçeklenip ýazylan arapça gurhan ýazgylary bilen (häzir olaryň diňe bölekleri galypdyr) tutuş mawy zolak guşalypdyr. Gümmeziň yokarky üçden ikisi tutuşlaýyn „arça” şeklinde örülen mawy syrçaly kerpiç bilen ýüzlenipdir. Aramgähiň içki giňişligi hem onuň daşy ýaly sünnälenipdir.

Aramgähiň möçberi hem-de onuň bezeginiň baýlygy ony patyşalyk sürýän taryhy şahsyň guburynyň üstüne bina edilip bilinjek desgalaryň hataryna goşmaga mümkinçilik berýär. Hakykatdan-da gurluşyk inňän beýik we adaty bolmadyk arhitektura ussatlygy bilen ýerine ýetirilipdir.

Bu aramgähiň Horezm şasy Alaeddin Tekeş-ibn Ilarslanyň ady bilen baglaşdyrylmagy, onuň bina edilen wagtynyň XII asyryň ilkinji ýarymyna degişlidigini kesgitleýär.

Törebeg hanymyň aramgähi diýlip atlandyrylýan ymarat Ürgenjiň harabaçylygynyň demirgazyk çetinde ýerleşýär. Ymarat özüniň takyk

deňagramlylygy, ýokary çeperçilik we ussatlyk bilen örülip çykarylmany, bezegleriniň nepis we köp öwüşginliligi bilen Orta Aziýada deňi-taýy bolmadyk bina hasap edilýär.

Aramgähiň Törebeghanymyň adyny götermeginiň ýörgünli rowaýaty bar:

„Şa gyzy Törebeg atasy ölendenden soň, durmuşa çykman oturdyr. Ýurduň ýaşululary patyşa gyza durmuşa çykmany ündäpdirler. Törebeg örän gazaply bolany üçin hiç kim oňa söz aýtmaga milt etmändir. Iň soňunda asly gul bolan bir mimar (binagär) nika teklibini aýdypdyr. Şonda Törebeg oňa „Sen hünäriňi görkezseň, bina eden ymaratyň meniň şanyma bolsa, men seniň ýaryň bolar men”-diýipmiş.

Mimar gul bir ymarat bina edipdir. Ol Törebegiň göwnünden turmandyr. Mimar soň ýene bir ymarat salypdyr, ol hem patyşa gyza ýaramandyr. Üçünji bina edilen ymaraty Törebeg halapdyr, ýöne, ussa beýik peştagyň üstünden ýere bökmeği buýrup, eger ölmän galsa, durmuşa çykjakdygyny aýdypdyr. Mimar peştagdan böküpdir, emma, ölmän titräp ýatypdyr. Birnäçe gün geçensoň ýaşulular jem bolup, patyşa gyza: „Men özümi saňa bagyşladym” diýip, mimara eşitdirip, üç ýola aýtmasaň, ol gul hiç haçan amanadyny tabşyrmaz, sen hem бүтін halkyň önünde şermende bolarsyň” diýipdirler.

Törebeg ýaşulularyň talabyny ýerine ýetiripdir. Gul jan beripdir. Ony bina eden ymaratynyň ýerzemininde jaýlap, Törebeg hanym üçin hem orun goýupdyrlar. Ol ölendenden soň mimar guluň ýanynda jaýlanypdyr. Olar durmuşy ahyrýetde täzeden gurup, aýşy-eşret sürjekmişler.

Törebeg hanymyň aramgähi Köneürgenç XIV asyrdan, Altyn Ordadan gysga wagtyk bolsa-da garaşsyzlygyny gazanan döwründe, Goňrat Sufileriniň ýerli nesilşalygy mahalynda bina edilýär. Törebeg hanymyň aramgähi mazarüsti desgadyr. Onuň ady Köneürgenjiň hökümdary Gutluk Temiriň aýalynyň ady bilen baglanyşyklydyr. Ýadygärligiň gurulan senesi XIV asyryň ikinji çärýegine degişli edilýär.

Aramgähiň peştagynyň tagçasynyň aşagy kiçiräk açyk eýwançany emele getirýär. Peştagyň ýüzünde bir wagtlar „II” harpy şekilinde tutuş ýazgylar bolupdyr. Tagçanyň aşagy we gapynyň üsti dürli reňkli syrçaly nagyşlardyr ary öýjüklerine meňzeş „şerafa” atly bezegler bilen doldurylypdyr. „Şerafa” bezeglerine ösümlük suratly nagyşlaryň arasyna hudaýyň atlary ýazylypdyr. Ymaratyň kim tarapyndan we haçan gurlandygyny aýdyp biljek ýazgylar ýitip gidipdir. Peşdagyň ýüzündäki hatlardan diňe birnäçe harp saklanypdyr.

Uly gapy bilen kiçiräk, däliz atly otaga girilýär. Onuň gümmeziniň aşagy hem şerafa nagyşly bolupdyr. Däliziň üç sany gapysy bolup, öndäki uly gapy zyýarathana, sagdaky, ýokary çykylyan köp öwrümli merdiwana, çepdäki, garawulhana alyp barýar. Zyýarathana girilende, beýleki köp nagyşlarda gözün

eglenmän, nazaryň bialaç gümmez astyndaky ajaýyp nagyşlarda uzak saklanýar. Sebäbi bezegler köp reňkli kaşın syrçaly, geometrik suratly nagyşlardan ybarat. Göni we kese çyzyklar biri-birinden geçip, dört, dokuz we on burçly ýyldyzlary emele getirýär.

Gümmeziň aý-aýdyň gijäniň ýyldyzly asmanyny ýadyňa salýan bezegleri astronomiýa ylmyndaky on iki burça meňzeýär. Burçlary ýatladýan şekiller on iki jübüt bolup, aýal-gyzlaryň gülýakasyna çalyň edýär. Şol „gülyakalara” sahylyk bilen köp zer çäýylypdyr. Olaryň her biriniň oratsynda käsäniň ululygynda gaşy bolupdyr.

Gümmeziň guşagyndaky 12 sany we ymaratyň göwresindäki 8 sany penjirelerden düşýän şöhle bu ymaratyň içini Ürgenjiň ähli ýadygärlikleriniňkiden ýagty edýär. Guşagyň penjireleriniň deňindäki nagyşlary synlap oturanynda, gadymky nakgaşlara mynasyp baha bermek bilen, kerpiç ören ussalary hem hormat bilen ýatlamazlyk mümkin däl. Ajaýyp nagyşlar ýerine oturdylyp ýygalmazdan öň, kerpiç örenler ussatlygyň ýokary derejesini görkezipdirler. Bu ymaratda kerpiç bilen syrçaly nagyş bezegler sazlaşyp, biri beýlekisiniň üstüni doldurýar.

Ymaratyň demirgazyk tarapyndan üsti gümmezli bölegi bolupdyr we ol peştak bilen tamamlanypdyr. Demirgazykdaky peştak günorta tarapdakydan birneme kiçi bolupdyr. Ýer titremegi zerarly uly peştak sarsanda, kiçisi onuň agramyna ýykylan bolmagy mümkin diýip çaklaýanlar hem bar.

Gutlug Temuryň minarasy şäheriň harabaçylygynyň demirgazyk çetinde ýerleşip, Ürgenje gelýänlere esli uzaklykdan görünüp başlaýar. Yslam dinine mahsus bolşy ýaly islendik minaranyň golaýynda anna güni köpçülik jemlenip, namaz okar ýaly metjit bolýar, beýle uly metjitlere juma metjidi diýilýär. Sonuň üçin Gutlugtemuryň minarasyna juma metjidiniň minarasy hem diýilýär. Onuň häzirki beýikligi altmyş ýarym metre deň bolup, ol bütin Orta Aziýadaky minaralaryň iň beýigidir. Hünärmenleriň hasaplamalaryna görä, onuň ozalky beýikligi 65 metre golaý bolupdyr. Ymaratyň diametri dyrnagynyň deňinde on iki metre ýakynlaşsa, depesinde iki metre golaý. Minaranyň göwresinde kerpiçlere nagyş salnan 18 sany dürli inililikdäki bogun-bogun halkalary bolupdyr. Halkalaryň üçüsi bir eýýamlar zaýalanypdyr, olaryň ýerleri boş dur. Şol gaçan halkalaryň biri hatly bolup, onda häzirki görünüp duran iki hatar halkadaky ýaly „kufi” ýazgylary bolupdyr.

Bu üç halka ýazgydan başga-da aşakdaky gapynyň deňinde, ýagny ýerden ýedi metr belentlikde ýene-de bir hatar kufi hatly, ýazgy bar. Kerpiçden ýonulyp ýerine-ýetirilen bu ýazgy minaranyň gurluşygyny Altyn Ordanyň Horezm welaýatynyň hökündary Gutlugtemuryň we Altyn Ordanyň soltany Özbekhanyň (1342-nji ýyla çenli dolandyrýar) atlary bilen baglanyşdyrýar. Bu ýazgy 1930-njy ýylda professor A.Ý.Ýakubowskiý tarapyndan okalyp, onda: „Iki dünýäniň

şalaryndan iň bagtly patyşa, Alla onuň rehimdarlygyna keremdarlyk etdi we oňa hakykatyň işigini açdy hem-de ol kuwwatly patyşa araplaryň we arap dälleriň penakäri, älem-jahanyň we diniň şöhlesi, yslamyň we musulmanlaryň beýigi Gutlugtemur, Nejim-ed-deul-un-diniň ogly, Alla yslamyň ýeňşini, arasynda ..... we kuwwatly soltan Özbekhanyň häkimiýeti günlerinde bu jaýyň gurluşygyny uzaltsyn, Alla onuň patyşalygyny uzaltsyn”-diýilýär hem-de minaranyň bina edilen wagtyny 1320-1330-njy ýyllar bilen senelemäge mümkinçilik berýär.

Ýokarky ýazgylar örän beýikde ýerleşeni üçin, şol döwrüň sowatly adamsyna tanyş sözlerden ybaratdyr. Olar Kuranyň ikinji süresiniň 252-nji aýatynyň, ýagny öz döwründe giňden mälum „Aýatu-l-kursi” sözleridir. Sözler diňe häzirki iki halka harplar bilen gutarman, harplary gaçyp, boş duran ýokarky halkany hem eýeländigini ikuşsuzdyr. Ýene iki sany ýokarky halkalarda ýazgy bolman, diňe oýulyp edilen ýa-da dürli reňkli syrçaly kerpiçler bilen bezelen nagyşlar bolupdyr. Muňa delil hökmünde gök syrça çäýylan, küýzäniň düýbüne meňzeş, belli bir aralyklarda ýerleşen, emma, ýerden seredeňde çala görünýän galyndylary görkezmek bolar.

Ykjam gurlan bu beýik minara köp alymlaryň, ylaýta-da arhitekturlaryň ünsüni özüne çekip geldi. Ölçeğleriň esasynda minaranyň ýokarsynyň merkezi okdan bir metr kyrk samtimetr günbatar-demirgazyk tarapa gysarandygy anyklandy. Ymaratyň iň ýokardaky on metrlik böleginiň içi boş. Ol 127 hatar kerpiçden töwerekleýin örülen, ýokary çykdygyça kiçelip gidýän aýratyn bir bölekdir. Birinji gapydan girip, 144 sany basgançakly öwrümlü merdiwany geçip, 52 metrlik belentlikdäki gapynyň deňine baryp bolýar.

Minaranyň ýokarky iki gapysynyň deňinde azançy üçin iki gat eýwan bolupdyr. Ol eýwan bütinleý agaçdan işlenip, bir eýýamlar ýanypdyr ýa-da başga sebäpden zaýa bolupdyr. Häzir iki gapyly bölekde diňe barmak diýlip atlandyrylýan agaç pürsleriniň we barmaklarynyň gaçan ýerleriniň öýjükleri görnüp dur.

3. Seýit Ahmediň aramgähi. Soltan Alynyň kümmeti. Pirýar Weliniň kümmeti. Mätkerim işanyň aramgähi. Daş metjit.

Soltan Alynyň aramgähiniň içiniň-de, daşynyň-da bezegi we ýazgysy ýok. Onuň möçberiniň ululygy (içerki alty burçlugyň her gyraňy 5 metr töweregi, gümmeziň diametri 9,5 metr töweregi), Ürgenjiň gülläp ösen döwründäki gurlan Törebeghanymyň aramgähiniň keşbini gaýtadan döretmek isleginiň gurluşykçylarda şübhesiz bolandygy, ymaratyň möhüm ýerde—Nejim-ed-din Kubranyň inňän hormatlanylýan guburhanasynyň golaý-garşysynda we onuň bilen baglanşyklylykda ýerleşdirilendigi we galyberse-de gurluşygyň soltan Aly bilen baglanşygy bu desganyň ähmiýetini aýdyňlaşdyrýar.

Soltan Alynyň XVI asyryň ortasynda „han neberesiniň ähli wekillerinden has köp täsirli” han bolandygy, onuň hususan, Ürgenje hem eýelik edendigi Türkmenistanyň taryhyndan mälimdir. 1565-nji ýylda soltan Aly ölendenden soň, onuň ornuna gelen we oňa çenli Ürgenjiň demirgazyk günbatarynda, Wezir şäherinde (häzirki Döwkesengala harabaçylygy) ýaşan Hajymuhammethan özüniň wekilhanasyny Ürgenje geçirýär. Hut şol wagtlarda hem soltan Alynyň guburhanasynyň gurluşygynyň başlanan bolmagy mümkindir.

Birnäçe wagt geçenden soň, özara uruşlaryň netijesinde Hajymuhammet han Ürgenji taşlap, Eýrana gaçyp gitmäge mejbur bolýar. 1580-nji ýyllarda bolsa, Buhara hany Abdyllanyň goşunlary Horezmiň üstüne çozýar. Bularyň hemmesi soltan Aly aramgähiniň tamamlanylman galdyrylmagyna sebäp bolupdyr. Ol 1560-njy ýyllaryň ahyrlarynda – 1570-nji ýyllaryň başlarynda gurlupdyr, ol arhitektura-gurluşyk işleriniň pese düşüp ugrandygyny hem görkezýär.

Soltan Alynyň aramgähiniň meýilnamasy Törebeghanymyň aramgähiniňkä örän çalymdaş bolup, desganyň daşky keşbi hem oňa nusga bolup hyzmat edipdir. Bu desga kerpiçden (23x23x4,5 santimetr) sünnälenmän örülipdir, ýöne munuň gyzykly aýratynlygy-da bar, bu jaýyň diwarlary ýeriň derejesinden azajyk ýokarrakda düşelen gamyş düşegiň üstünde örülipdir, ol gamyşlaryň iç ýüzünde uly pürseler-de goýlupdyr. Megerem, munuň özi zeýlemeklige garşy ýa-da ýer titremesine çydamly bolmagy üçin edilendir.

Seýit-Ahmediň aramgähi. Seýit Ahmediň aramgähi ol Törebeg hanymyň ady bilen baglanyşdyrylýan ýadygärlikden minara tarap gidilýän ýoluň ugrundan sag tarapda ýerleşýär. Seýit Ahmet Nejmeddin Kubranyň döwürdeşi hasaplanýar. Aramgäh onuň hormatyna XIV asyrda bina edilen diýip hasaplanýar. Ol Hoja Ahmet Ýasawynyň mekdebiniň ideýasyny ýaýradýjydyr.

Pirýar Weliniň kümmeti. Pirýar Weliniň kümmeti Şyh Nejmeddin Kubranyň ýadygärliginiň günbatar golaýynda ýerleşýär. Bu yadygärligiň Peştagynyň beýikligi 65m, umumy meýdany 48,75 m².

Mätkerim işanyň aramgähi medrese müderisi Mätkerim işan hem-de onuň ogly Mädemin işanyň hormatyna bina edilen. Bu ýerde 1886-njy ýylda aradan çykan Mätkerim işan jaýlanan. Gadymy Köneürgenç ýüpek ýoluň çatrygyndaky esasy şäherleriň biridir.

Tema №11: Köneürgenç türkmenleriň döwleti mongol basybalyşlarynyň ön ýanynda.

Meýilnama:

1. Çingiz han – mongollaryň hökümdary.
2. Köneürgenç türkmen döwleti bilen Çingiz hanyň diplomatik-sowda gatnaşyklary.
3. Gündogaryň iki sany beýik döwletleriniň arasynda uruş bolmagynyň sebäpleri. Otrardaky kerwen talaňy.

1. Çingiz han – mongollaryň hökümdary. XII asyrda mongollar özleriniň sosial – ykdysady taýdan ösüş derejesi boýunça şol wagtlarda Aziýanyň iň yza galak çarwa taýpalaryna deňişdiler. Mongollaryň esasy käri çarwa maldarçylyk we awçylyk bolupdyr.

Mongollar köp sanly uruglara we taýpalara bölünip, olar häzirki Mongoliýa Halk Respublikasynyň hem Burýat – mongoliýanyň sähralarynda we daglarynda oturypdyrlar. Taýpalaryň başynda hanlar durup, olar özleriniň çapawulçylyklary bilen şöhratlanypdyrlar. XII asyrda mongollaryň syýasy taryhy gazaply uruşlara syrygýar. XII asyryň başlarynda mongol hanlarynyň arasynda Temuçin öňe çykyp, ol nirun, kyýat we beýleki käbir taýpalarynyň kethudasy bolupdyr. Birnäçe gazaply uruşlarda ol beýleki taýpalaryň hanlaryny ýeňipdir we 1206 – nji ýylda gurulataýa ýygňalan mongol han begleriniň özünü Çingiz han diýen at bilen mongol taýpalarynyň ýokary harby serdary (kagany) diýip ygňan etmegini gazanypdyr. Ol 1162-nji ýylda doglup 1227-nji ýylda ölýär.

Çingiz han mahalynda Mongoliýanyň ähli ilaty tümenlere, urug – taýpa toparlanyşyklaryna bölünipdir, şolaryň bosa her biri 10 müň esger beripdir; şol bir toparlanyşygyň beren harby otrýadynyň özi–de şonuň ýaly atlandyrylypdyr. Tümenler we müňler Çingiz hanyň kowum – garyndaşlaryna we mongol han – begleriniň wekillerine tabşyrylypdyr.

Çingiz han gysga wagtyň içinde çarwa mongollardan düzülen güýçli atly goşuny döredip, basybalyjylykly ýörüşlerini başlaýar. 1211–1215-nji ýyllarda Demirgazyk Hytaýy basyp alandan soň, ol Merkezi Aziýa harby ýörişe taýýarlyk görýär. Çingiz han ýurduna gelýän täjirlerden Horezm barada köp maglumat toplapdyr. Şolaryň biri Mahmyt Ýalawaç bolmaly. Ol Horezm döwletiniň içki ýagdaýy, harby bölümleri, şäherleri, Muhammet II-niň içeri we daşary syýasaty barada Çingiz hana yzygiderli maglumatlar ýetirip durýar eken.

2. Köneürgenç türkmen döwleti bilen Çingiz hanyň diplomatik-sowda gatnaşyklary. Kaşgary we Hotany basyp alyp, mongol goşunlary horezmş

Alaeddin Muhammediň eýeçiligindäki ýerlere has ýakynlaşdylar. Emma horezmşanyň adamlarynyň mongollar bilen göni gatnaşyklar mundan has ir ýüze çykdy. Bu gatnaşyklar horezmşanyň öz imperiýasyna Yragy we Mawerannahry birikdirmeginden soňra gündogara – Hytaýa we Mongoliýa basyp alyş ýörişlerini başlamak bilen baglanyşyklydy.

Ilkinji gezek bu pikir soltan Alaeddin Muhammetde hijri hasaby bilen 611 ýa 612 (1214 we 1215 ýý) ýyllarda döredi, bu döwür ol täjirlerden uzak gündogar ýurtlarynyň baýlyklary barada eşidip başlady. Haçan-da horezmşa Çingizhanyň Hytaýy basyp alanlygyny eşideninde, ol Bahaeddin ar-Razynyň baştutanlygynda Hytaýa ilçileri iberýär.

Horezmşanyň ilçileri Pekina 1215-nji ýylda Çingizhanyň şäheri eýeläninden soň barypdylar. Çingizhan Bahaeddini uly hormat we hoşniýetlilik bilen garşy alypdyr. Haçan-da ilçiler Horezme gaýdanynda bolsa, Çingizhan horezmşa üçin köpsanly seýrek halat-serpaýlary iberipdir we ilçä şeýle diýipdir: “Horezmşaha şuny ýetir: “Men – Gündogaryň hökümdary, sen bolsa – Günbataryňky! Goý, biziň aramyzda dostluk we parahatçylyk barada berk şertnama bolsun, goý, iki tarapyň täjirleri we kerwenleri ýola çyksynlar we dönüp gelsinler, goý, meniň ýerlerimdäki gymmat we adaty harytlar olar tarapyndan saňa geçirilsin, seniň ýerleriňdäkiler bolsa şu tertipde maňa geçirilsin”.

Bahaeddin ar-Razy bilen Çingizhan Horezma kümüşli, altynly, nagyşly hytaý ýüpekli, ýeňil ýüpek mataly 500 sany düýeli kerweni iberipdir.

Horezmşa Çingizhanyň ilçilerini we söwda kerwenini Buharada kabul edip, öz gezeginde, 1218-nji ýylyň ýaz paslynda Çingizhana emir Hüseýniň ogluny, Ahmet Hojandynyň täjirlerini we Ahmet Balçihi kerwen bilen bilelikde iberdi. Olar Hytaýa dürli gymmat harytlary eltipdirler.

Şeýlelikde, horezmşa Alaeddin Muhammediň özi hem ilkibaşda Çingizhanyň imperiýasy bilen söwda gatnaşyklarynyň ösüşini ýola goýmak üçin çäreleri görýärdi, emma gysga wagtyň içinde gowulaşýan gatnaşyklary özi bozup başlady, soňabaka bolsa bu gatnaşyklar horezmşa we onuň ýakynlaşdyrylanlary zerarly bes edildi.

Uzak wagt geçmänkä Çingizhanyň wekilçiligi Horezma gelýär. Onuň düzüminde Mahmyt al-Horezmi, Aly-hajy al-Buhary we Ýusup Kenka al-Otrary dagy bolupdyr. Olar ýene-de horezmşaha Çingizhandan halat-serpaý getiripdirler: gymmat bahaly metallaryň bölekleri, ak düýäniň ýüňünden edilen eşikler we ş.m.²⁵ Täjirleriň mundan başga-da ýene bir wezipesi bellenilendi: horezmşa bilen “parahatçylyk, hoşniýetli goňsuçylyk we dostluk gatnaşyklaryny ýola goýmak”. Horezmşaha Çingizhandan şahsy hat iberilipdir, onda şeýle diýilýär: “Maňa seniň işiň nähili beýikdigi mälimdir, seniň häkimýetde ýeten derejäň hem maňa mälimdir. Seniň eýeçiliginde örän köp ýerleriň barlygy we ýer ýüzüniň köp

ýurtlarynda seniň häkimýetiň ykrar edilendigi hem maňa aýan. Seniň bilen parahatçylygy saklamak meniň üçin esasy wezipeleriň biridir. Sen meniň üçin iň gowy görýän oglum ýalysyň. Sen hem meniň Hytaýy we goňşy türki ýurtlary basyp alanlygymy bilýärsiň. Sen meniň ýurdumda örän köp baýlyklaryň bardygyny we olary başga ýurtlardan gözlemegiň gereginiň ýokdugyny beýlekilerden has gowy bilýärsiň. Eger iki tarapyň täjirlerine ýol açmagy mynasyp görseň, bu hemmelere oňyn we umumy bähbitli bolardy”.

Çingizhanyň hatyny okap, horezmşa Çingiz hanyň özi we onuň imperiýasy barada jikme-jik bilmegi ýüregine düwdi. Gije ol wekilçiligiň ýolbaşçysy Mahmyt al-Horezminiýanyna çagyrdy. Ol halat-serpaýlaryň kömegi bilen Mahmyt al-Horezmiden mongollar barada giňişleýin maglumat almaga çalyşdy. Horezmşa Mahmyt al-Horezmä Çingizhanyň köşfünde öz ynamly adamsy bolmagy hem tekliپ etdi. Haçan-da Mahmyt al-Horezmi gorkudan ýaňa razylyk bildirende, horezmşa oňa şu soraglary berdi: “Çingizhanyň maňa özüniň Hytaýyň hökümdarydygy we onuň Tamgaj şäherini basyp alandygy barada aýdanlary hakykatmy? Bu dogrudanam şeýlemi?” Mahmyt şeýle jogap berdi: “Hawa, ol hakykaty aýtdy. Şeýle beýik iş syr bolup galyp bilmez, we az wagtyň içinde soltanyň özi muňa göz ýetirer”. Horezmşa şonda: “Meniň eýeçiligimdäki ýerleriň nähili giňdigini we meniň goşunlarymyň näçe köpsanlydygyny sen bilýärsiň. Meni öz ogly diýip atlandyrrar ýaly ol nälet siňen kimmiş?! Onuň goşuny nähili?” diýipdir.

Mahmyt al-Horezmi, horezmşanyň ýüzünde gazabyň alamatlaryny görüp we öz durmuşy üçin gorkup, “dogruçyllykdan ýüz döndürdi” we hökümdaryň goldawyna eýe bolmaga çalşyp, Çingizhanyň goşunynyň horezmşanyň goşunundan has kiçi we azsanlydygyny aýtdy. Şonda horezmşa Alaeddin Muhammet Çingizhan bilen parahatçylykly gatnaşyklara we söwda kerwenleriniň alyş-çalşyna razylygyny berdi.

3. Gündogaryň iki sany beýik döwletleriniň arasynda uruş bolmagynyň sebäpleri. Otrardaky kerwen talaňy. Mahmyt al-Horezminiň wekilçiligi Pekine dönüp geleninde, Çingizhan Horezme uly söwda kerwenini ýola saldy. Onuň başynda bolsa Omar Hoja al-Otrary, al-Jemal al-Maragy, Fahretdin ad-Dyzaky al-Buhary we Emineddin al-Harawy diýen täjirler goýlupdyr. Jemi kerwen bilen 450 sany musulman täjirleri we şolar bilen (Çingizhanyň permany boýunça) her bir mongol taýpasyndan 4-5 kişi bolupdyr. Olaryň her birine altyn ýa-da kümüş *balyşy* (=75dinar) berlipdir we “horezmşanyň ýerlerine gidip, şol ýerde söwda bilen meşgullanmak we seýrek hem-de gymmat harytlary almak” buýrulydyr.

Biziň çeşmelerimiziň birine laýyklykda, bu mongollaryň sany takmynan ýüz töweregidi; Çingizhanyň şahsy wekili ilçi Uhun bilen bilelikde olar horezmşaha wekilçilige barypdyr. Bu ýüz adamyň söwdadan başga-da, horezmşanyň ýerlerinde

içalyçylyk eden bolmagy hem örän mümkindir. Soňra bolan wakalar bu çaklamalary belli bir derejede tassyklaýar.

Takmynan şol wagtda (1218-nji ýylyň soňunda) Horezmşanyň goşunlary ilkinji gezek horezmşanyň ýerleri bilen araçäkleşýän gypçaklaryň ýurduna gaçan merkitler taýpasyny yzarlap we öldürip ýören mongollar bilen çaknyşdy.

Horezmşa bu wakalar barada bilende, olary öz bähbidine ulanmagy makul bildi, ýagny guramaçylyksyz merkitlere çozmagy we olaryň baýlygyny talamagy ýüregine düwdi³⁰. 60-müň esgerli goşunyň başynda horezmşa Samarkantdan ýola çykyp, Jendi geçip, uzak demirgazyga aralaşyp, Ýugur şäherine ýetdi.

Irgiz derýasyndan geçip, horezmşa az wagtyň içinde Turgaý düzlüğine ýetdi, ol ýerde ol mongollaryň merkitleri tanalandygyny gördi. Söweş meýdanynda ýaralanan merkit tapyldy, ol mongollaryň bu ýerden biraz öňräk gidendiklerini habar berdi. Horezmşanyň goşunlary mongollary kowalamaga başladylar we tiz wagtda olaryň yzyndan ýetdiler. Mongollaryň goşunynyň başynda şol wagt Çingiz hanyň ogly Joçy duran eken. Haçan-da Joçy horezmşanyň goşunlarynyň söweşe başlamak üçin düzüldigini göreninde, ol horezmşaha kakasy Çingizhanyň oňa horezmşa bilen söweşe girmäge gadagan edendigini we olaryň (mongollaryň) wezipesi diňe merkitleri talamak bolandygy, hem-de eger zerur bolsa mongollaryň horezmşanyň adamlaryna ähli talap alnan baýlyklary geçirmäge taýýardygyny aýtdy.

Emma horezmşa Joça şeýle jogap berdi: “Eger Çingizhan saňa men bilen söweşmäge rugsat bermedigem bolsa, Alla maňa sen bilen söweşmegi höküm edýär. Diýmek – uruş!”

Joçy söweşmäge mejbur bolupdyr, emma horezmşanyň ogly Jelaleddin Menburnuň edermenligi we serkerdelik zehini bolmadyk bolsa, Horezmşanyň goşuny derbi-dagyn edilerdi. Söweşiň üç gününde horezmliler 20 müň esger ýitirdiler, mongollar bolsa ondan has az esger ýitirdiler. Dördülenji gijesi Joçy öz goşunlaryny yza çekdi, Çingizhanyň ýerlerine getirdi we kakasyna Horezmiň goşunlarynyň ýagdaýy we Jelaleddin Menburnuň şahsy edermenligi barada habar berdi.

Çingizhan bu ilkinji çaknyşyga hiç hili jogap hereketini gaýtarmady. Horezmşa babatynda bolsa, taryhçynyň habar bermegine görä, “soltanyň ýüregini gorky we mongollaryň edermenligi, batyrlыgy eýeledi...”.

Şol bir wagtda iberlen kerwen öz ýoly bilen barýardy we tiz wagtda Otrara ýetipdi. Uhuna horezmşaha Çingizhandan hat getirdi, onda şeýle diýilýär: “täjirler ýurduň diregidir. Hut şolar hökümdarlara geň zatlary we gymmatlyklary getirýärler we şonuň üçin olara böwet bolmaga zerurlyk ýok. Men öz tarapymdan täjirlere siz bilen söwda etmäge päsgelçilik döretmek niýetim ýok. Biziň ikimiziň hem ýurtlarymyzyň gülläp ösmegi üçin ylalaşykly hereket etmegimiz gerek. Şonuň üçin

biz täjirleriň gorkusyz ähli ülkelere gitmegi üçin mundan beýläk dünýäniň ähli ýurtlarynda parahatçylygyň ykrar edilmegini buýurdyk. Baýlar we garyplar parahatçylykda ýaşarlar we Allaha alkyş okarlar”.

Emma Otrarda Çingizhnanyň kerweni, täjirleri we ilçileri horezmşanyň Otrardaky ýerli wekili onuň eje tarapyndan dogany bolan emir Gaýyr han Inal tarapyndan saklanyldy. Ol horezmşany täjirleriň we ilçileriň içaly hökmünde tussag edendigi barada habarly edip, olaryň hemmesini öldürdi. Aslynda bolsa horezmşa olary diňe tussag etmegi buýurdy. Kerwendäki ähli emläk bolsa Gaýyr hanyň öz eýeçiligine geçdi.

Täjirleri, ilçileri öldürmek umumy hukuga garşy gelýän agyr jenaýatdyr. Musulmanlaryň musulmanyň tarapyndan öldürilmegine bolsa hiç hili düşündiriş berip bolmaýar. Diýmek, musulmanlaryň hukuklaryny goraýan uly musulman imperiýasynyň hökümdary we yslamyň howandary horezmşa Alaeddin Muhammet däl-de, ýene-de “kapyr” Çingizhan bolup çykdy!

Otrardan gaçan ölümünden ýeketäk aman galan täjirden beýlekileriň öldürilendigi barada habar alyp, Çingizhan uruş yglan etmegi kara berýär. Mongol taryhy hronikasyna laýyklykda, Çingizhan öz köşgündäki ýokary wezipeli adamlaryny ýygnap, uruş yglan etmek baradaky kararyny aýtdy. Onuň ogullary we gullukçylary Merkezi Aziýa ýöriş etmegiň tarapdarlary bolup çykyş etdiler, emma Çingizhan olaryň pikirini goldamady we horezmşaha Ibn Kafraj Bogranyň baştutanlygynda wekilçiligini iberdi. Ibn Kafraj Bogra Alaeddin Muhammede Çingizhandan şu haty berdi: “Sen täjirleriň goragyny üpjün etmek barada öz eliň bilen gol çekilen söz berdiň, emma öz sözünden döndüň. Bu yslamyň soltanyna mynasyp hereket däl! Eger sen Inalyň eden hereketiniň seniň buýrugyň esasynda bolmandygyny nygtaýan bolsaň, onda Inaly biz ony jezalandyrrar ýaly we gandöküşligiň önüni alar ýaly maňa ber, ters ýagdaýda – uruş bolar”. Emma taryhçynyň ýazmagyna görä, horezmşa “onuň ruhuny eýelän we aklyndan mahrum eden gorkudan ýaňa” Inaly Çingizhana bermekden ýüz öwüripdir, çünki ýokary derejelerdäki esgerleriň we emirleriň aglaba bölegi Inalyň kowmundandy. Inalyň bu garyndaşlary (diýmek, ejesi terken-hatynyň garyndaşlary) doly derejede döwleti dolandyrýardy. Tutuşlygyna şolara bagly bolup oturan horezmşa bolsa täjirleriň we ilçileriň öldürilmegi özüniň buýruk bermeginiň esasynda edilendigini yglan etdi.

Horezmşanyň ogly Jeleleddin Menburun ilçisi Ibn Kafraj Bogra bilen söhbetdeşlikden soňra kakasyna ilçisi bilen has mylakatly bolmagy we oňa Inaly bermegi maslahat berdi⁴¹, çünki Syrderýadan Siriýa aralygyndaky ägirt uly territoriýada ýaşaýan musulmanlaryň ganyny dökeniňden bir adamyň ganyny dökeniň has gowudyr. Emma horezmşa Jeleleddiniň maslahatyny ret etdi we mundan beýläk onuň Çingizhan bilen arasyndaky dawany diňe gylyjyň

çözjekdigini yglan edip, ilçî Ibn Kafraj Bograny we onuň ýoldaşlaryny öldürmegi buýurdy.

Şeýlelikde, ilçî Ibn Kafraj Bogranyň öldürilmegi Çingizhanyň sabyr käsesiniň dolmagynyň iň soňky damjasy boldy. Mongol hukugy boýunça, ilçileriň we parlamentçileriň öldürilmegi iň agyr jenaýat hasap edilýärdi we onuň jezasy örän ýowuzdy.

1218-nji ýylda Çingizhan bilen bilelikde gelen Ýeluý Çu-tsaý özüniň “Günbatara edilen syýahatyň beýanlarynda” Çingizhanyň Horezmşalar döwletine garşy eden ýörişiniň sebäpleriniň biriniň mongol ilçileriň we köpsanly täjirleriniň horezmşanyň Otrardaky ýerli wekili Hua-Tala tarapyndan öldürilmegi boldy diýip ýazýar.

Orta asyr awtorlary şeýle çaklamany öňe sürýärler, ýagny Çingizhanyň Horezmşalara garşy ýörişiniň sebäbi, beýleki agzalan sebäplerden başga-da, halyf al-Nasyryň Alaeddin Muhammede garşy göreşde öňinçä onuň Güridleri, garahytaýlary we naýmanlary ulanyşy ýaly mongollary ulananlygydyr.

Tema №12: Köneürgenç türkmen döwletine mongollaryň çozuşynyň netijesinde synmagy.

Meýilnama:

1. Çingiz hanyň Köneürgenç türkmenleriniň döwletine ýörişi. Köneürgenç türkmenleriniň döwletiniň şasynyň mongollar bilen ilkinji söweşi.
2. Köneürgenç türkmen döwletiniň hökümdary Muhammet şanyň uruş strategiýasy, onuň netijeleri. Buharanyň, Samarkandyň eýelenmegi.
3. Muhammet şanyň ykbaly. Ýerli ilatyň basybalyjylara garşy gahrymançylykly göreşi. Ürgenjiň goralmagy. Türkän hatyn we onuň ykbaly. Nusaýyň etegindäki söweş. Merwiň goralmagy.

1. Çingiz hanyň Köneürgenç türkmenleriniň döwletine ýörişi. Köneürgenç türkmenleriniň döwletiniň şasynyň mongollar bilen ilkinji söweşi. Çingiz han we onuň harby serkerdeleri horezmşanyň tabynlygyndaky halklaryň nägileligini ussatlarça ulanypdyr. Öz mongol goşunlaryndan başga-da, Çingiz hanyň goşunlaryna musulmanlardan, hristianlardan we butparazlardan düzülen iri harby bileleşmeleri girýärdi, olar mongollar tarapyndan awangard we goranyş hökmünde ulanylýardy. Horezmşanyň gullugynda duran garahytaýlylar, horasanlylar, deýlemitler mongollaryň aralaşyp başlan pursatlaryndan başlap olaryň tarapyna geçipdirler. Çingiz hanyň harby üstünliklerine horezmşanyň özüniň öz goşunlarynyň emirlerine, esasan hem, onuň ejesi Terken hatyna garyndaşlykda bolanlaryna ynamsyzlygy we duşmançylykly gatnaşygy ýardam etdi.

Birinji urgyny mongollar 1219-njy ýylyň sentýabrynda Otrara ýetdiler. Bu ýerde horezmşanyň wekili bize mälum bolan Inal handy, onuň bilen bolsa Çinzhanyň öz aýratyn hasaby bardy. Şäheriň garnizony Inalyň baştutanlygyndaky 50 müň adamdan we *hajyb* Karajynyň baştutanlygyndaky 10 müň adamdan ybaratdy. Şäher gowy berkidilendi, we haçan-da Çingizhan şäheri gabamak uzaga çekjekdigine göz ýetirende, ol şäheriň golaýynda öz ogullary Çagataý we Ugedeýiň ýolbaşçylygynda goşunynyň bir bölegini goýup gaýtdy. Mundan soň ol ös goşunynyň esasy güýçlerini üç bölege böldi: ogly Joçynyň ýolbaşçylygyndaky bölegi ol Otraryň demirgazygynda ýerleşýän Jendi we Barjinlig-kendi basyp almaga iberdi, Ulak-noýanyň we Süketyu Çerbiniň ýolbaşçylygyndaky beýleki bir bölegi Benaketi we Hojandy basyp almaga iberdi, özi bolsa, ogly Toli we meşhur Jebe we Sübeteý bilen bilelikde Mawerannahra aralaşdy we Buhara tarap ýöredi.

Şeýlelikde, Çingizhan Otrary gabamaklyga uly güýç sarp etmän, goşunlaryny demirgazyga, günbatara we gündogara gönükdirip, bir wagtyň özünde

horezmlilerin köpsanly sütün punktlaryny we galalaryny basyp aldy. Onuň esasy maksady bolsa Mawerannahryň iki sany iň möhüm merkezleri bolan Buharany we Samarkandy basyp almakdy. Olaryň ýagdaýy barada bolsa Çingizhan örän giňişleýin habarlydy.

Çeşmelere görä, Otrary gabamaklyk baş aýlap dowam edipdir⁵⁹. Bu wagtyň içinde iki tarapam uly ýitgilere sezewar bolupdyr. Emma gitdigiçe Otraryň ýagdaýy has hem agyrlaşýardy, çünki kömek garaşara hiç kim ýokdy, ýimit ýetmezçiligi ýiti duýulyp başlady. Ýaşajylar hem, esgerler hem halas bolmamlaryna umydyňy ýitirip başladylar.

Gabanyşyň iň agyr pursatynda *hajyb* Karaja Inalhana garşylygy bes etmegi we Otrary mongollara tabşyrmagy tekliptdi. Emma Inal han bu teklibi ret etdi we soňuna çenli söweşmek kararyny ygylan etdi, çünki ol ähli betbagtçylyklar üçin günäniň bar agyrlygynyň özündedigini we mongollaryň ony diri goýmajagyny bilýärdi. Şonda Karaja gabagdaky şäheri öz erkine görä taşlap gitdi we öz goşunlary bilen bilelikde mongollara tabyn boldy. Karajanyň dönükligi mongollara Otrara Sufi hanyň derwezesinden aralaşmaga mümkinçilik berdi. Inal han özüniň 20 müň esgerli goşuny bilen galanyň içinde gulplandy we ýene-de bir aýyň dowamynda mongollara garşylyk görkezdi. Ol tussag edildi we ähli esgerleri öldürilensoň, gynalyp öldürildi.

Hajyb Karaja degişlilikde, haçan-da ony tussag edip, Çingizhanyň ogullarynyň ýanyna getirenlerinde, olar şeýle diýdi: “Sen öz soltanyňa (horezmşaha) onuň saňa hoşniýetli gatnaşykda bolup, dürli halat-serpaý bilen seni sylaglaýardy. Ol senden wepalygy talap etmäge haklydy. Emma sen oňa dönüklük etdiň. Şonuň üçin hem biz seniň wepalygyňa ynanyp bilmeris”. Şeýlelikde, Karaja özüniň goşuny bilen bilelikde öldürildi.

Otraryň 1220-nji ýylyň fewralynda basyp alynmagyndan soňra, onuň galasy derbi-dagyn edildi. Ýaşajylar babatynda bolsa, mongollar senetçilerden başgasyny Horezm döwletiniň beýleki şäherlerini gabagda saklanlarynda çozýan goşunlarynyň önünde duran goragy hökmünde ulanypdyrlar.

Çingizhanyň ogullary Otrary basyp alan badyna, olaryň ýanyna Otrara horezmşanyň Otrardaky öňki ýerli wekili Badreddin al-Amid gelipdir. Ol heniz Otrar mongollar tarapyndan eýelenmänkä mongollaryň tarapyna geçipdir. Badreddiniň kakasy we onuň köpsanly garyndaşlary horezmşaha ruhanyçylyk taýdan garşydaş bölege degişli bolupdyr we Alaeddin Muhammet tarapyndan Otrar ýerleriniň basyp alynmagyndan soň öldürilipdirler.

2. Köneürgenç türkmen döwletiniň hökümdary Muhammet şanyň uruş strategiýasy, onuň netijeleri. Buharanyň, Samarkandyň eýelenmegi. Wakalar horezmşa Alaeddin Muhammediň iň jogapkärçilikli pursatda, ýagny haçan-da onuň

öňünde döwletiniň ykbaly barada mesele dörende, ne hökümdaryň berkligini, ne-de strategiki başarnyklara eýedigini görkezendigini subut etdi.

Mongollaryň aralaşmagyň öňsyrasynda geçirilen ýokary harby geňeşinde Horezmşalar döwletiniň görnükli döwlet işgäri Şyhabeddin Abu Sa'd ibn Imran al-Hywaky horezmşaha onuň tutuş köpsanly goşunyny (400 müň) Syrderýanyň kenarynda ýygnap, dowamly ýörişde ýadan mongollara çozmagy teklipl etdi. Emma horezmşa şeýle paýhasly teklibi ret etdi. Mongollara garşy hereket etmegiň ikinji warianty teklipl edildi: duşmana Mawerannahra aralaşmaga mümkinçilik bermeli, soňra bolsa, ýeri gowy bilmekden peýdalanyp, ony derbi-dagyn etmeli. Bu teklibi horezmşanyň ogly Jelaeddin Menburun orta atdy we muny Horasany we Yragy uzak ýerden goramak mümkinçiligi bilen delillendirdi.

Mundan başga-da birnäçe teklipler edildi, emma horezmşa Aleddin Muhammet olaryň ählisini ret etdi we şeýle karary kabul etdi: Mawerannahry goramaly, emma mongollar bilen baş söweşe girmeli däl-de, her bir şähere mongollardan özbaşdak goranmaga we olar bilen söweş alyp barmaga mümkinçilik bermeli. Şunuň bilen baglylykda horezmşa hijri hasaby bilen 616-njy ýylyň içinde (1219-njy ýylyň 19-marty-1220-nji ýylyň 7 marty) ilatdan üç esse haraj almagy tabşyrdy. An-Nasawy horezmşanyň mongollaryň aralaşmagynyň öňsyrasynda üç sany uly ýalňyşlyk goýberendigini aýdýar. Birinjisi – ol Samarkandyň daşynda şäheriň ölçegleri boýunça diwar galdyrmagy karar etdi. Bu diwaryň gurluşygy üçin 616-njy hijri ýylynda ikinji gezek ilatdan haraj ýygnaýdy. Bu salgyt gysga wagtyň içinde ýygnaýdy, emma mongollar duýdansyz aralaşyp, bu meýli bozdular, we Samarkandyň daşyndaky diwaryň gurulmagyna we şäheriň berkidilmegine bu pul harçlanylman galdy.

Üçünji gezek 616-njy hijri ýylynda ilatdan haraj rekrut-okçylary almak üçin ýygnaýdy. Her welaýatyň esgerleriniň sany şol welaýatda ýygnaýan puluň köp ýada az mukdaryna deň bolmalydy. Her bir rekrutyň iýmitini we ýaraglaryny geçirer ýaly düýesi bolmalydy. Rekrutlaryň alynmagy mümkin boldugyça çalt amala aşyryldy.

Emma rekrutlar heniz ýoldaka, horezmşa ýurtdan gaçandygy baradaky gürrüň ýaýrady.

Bu horezmşanyň ikinji düýpli ýalňyşlygydy.

Horezmşanyň üçünji ýalňyşlygy onuň öz goşunlaryny Mawerannahryň we Türküstanyň şäherlerine bölekleyin ugratmak karary boldy. Bu ýagdaýdan peýdalanyp, mongollar tiz wagtda aýratyn garnizonlary derbi-dagyn edip, Mawerannahry eýelediler.

616-njy hijri ýylynyň zu-l-hijj aýynyň birine (1220-nji ýylyň 7-nji fewraly) mongollar “Gündogar ýurtlarynda yslamyň gümmezi we şol ýurtlaryň parahatçylyk Şäheri, musulmanlaryň ähli şäherleriniň enesi” Buharany gabadylar.

Buharanyň goragyna horezmşa Alaeddin Muhammet emir Ihtiyareddin Guşlynyň we hajyb Ogul Ynanç hanyň ýolbaşçylygynda 30 müň esger berdi. Buharanyň diwarlarynyň önünde gabag söweşleri üç gije-gündiziň dowamynda alnyp barylady. Buharanyň gabagy näçe wagta çekjekdigini hiç kim bilmezedem, emma, taryhçynyň ýazmagyna görä, “haçan-da emir-ahur guşly we onuň ýanyndakylary Buharanyň ýeňilmäge ýakyndygyny görenlerinde, olar özara maslahatlaşyp, ýeňlişiň masgaraçylygyny aýgytlylygyň güýji bilen çalyşmagy makul bildiler. Olar gysylmagyň agramyndan azat bolmak üçin hemmesiniň biragyzdan hüjüm etmeklerinde ylalaşdylar. Olar şeýle etdiler, we, eger Alla mynasyp gören bolsa, üstünlik gazanardylar”.

Buharanyň goşunlarynyň hüjümi şeýle bir kuwwatlydy we duýdansyzdy, hatda mongollar gyssagly ýagdaýda yza çekildiler we üstesine-de gaçdylar. Eger Buharanyň goşunlary öz hüjüm hereketlerini dowam etdiren bolsadylar, onda olar hökmany ýagdaýda mongollary derbi-dagyn edip, Buharadan çekilmegini gazanardylar. Emma horezmşanyň emirleri birinji hüjümde mongollary ýeňip, bu üstünligi berkitmek barada pikir hem etmändirler, olar diňe özlerini halas etmek barada aladalanyp, gaçypdyrlar. Emir Guşlynyň şeýle karary mongollary geň galdyrdy we gysga wagtda mongollar öz güýçlerini täzedem toplan, buharalylaryň yzyna düşdüler, olaryň yza çekilmegi üçin mümkin bolan ýolaryň ählsini kesdiler we hemmesini diýen ýaly gyryp çykdylar. Diňe Guşly han we kiçiräjik harby topar özüni halas edip bildi.

Haçan-da Buharanyň ýaşajylary şäheri goramaly goşunlaryň masgara bolup gaçyp gidenlerini görende, olara mongollaryň rehimine tabyn bolmakdan başga çäre galmady. Çingizhanyň ýanyna kazy Badreddin Kazy-hanyň ýolbaşçylygynda şäherlileriň delegasiýasy iberildi. Şeýlelikde, 616-njy hijri ýylynyň 4-nji zu-l-hijjinde (1220-nji ýylyň 10-njy fewralynda) mongollar Buhara girdiler. Şäherli ilatyň we esgerleriň bir bölegi berkidilen galada gizlenip, ýene-de 12 günün dowamynda garşylyk görkezdi.

Bu ýagdaý mongollary şeýle bir gaharlandyrdy welin, olar galanyň synmagyndan soňra onuň ähli goragçylaryny öldürüp çykdylar. Haçan-da Buharanyň ruhanlary metjitleriň ýumrulmagyna we ilatyň wagşy gyrylmalaryna garşy çykanlarynda, Çingizhanyň permany boýunça ymam Rukneddin Ymamzada, onuň ogly kazy Sadreddin we beýleki görnükli dini işgärleri öldürildi.

Emlägi we puly şäherlileriň ellerinden alansoňlar, olara diňe eşikli şäherden çykmaklyk buýruldy. Erkek kişiler Samarkanda hüjüm etmek üçin mongollar tarapyndan goşmaça goşunlara alyndy, zenanlar bolsa mongol esgerleriniň arasynda paýlaşyldy. Mundan soň Buharany dolulygyna külüne çenli otladylar. Diňe bir Ortaz Aziýanyň däl, eýsem tutuş musulman dünýäsiniň wajyp söwda-senetçilik we iri medeni merkezi bolan, musulman Gündogaryna köpsanly

akyldarlary beren Buharadan harabaçylykdan başga nam-nyşan galmady. Ölümden halas bolan buharalylar ýumrulmadyk obalaradyr şäherlere dargadylar.

Buharanyň basyp alynmagyndan soň bir wagtlar dünýäniň hökümdary bolan horezmşa Alaeddin Muhammetden onuň iň wepaly serkerdeleri hem ýüz öwürip, mongollaryň tarapyna geçip başladylar. Olaryň içinde Kunduzyň ýerli hökümdary Alaeddin, Balhyň ýerli hökümdary Mah Rui we beýleki görnükli şahslar bardy.

Buharany eýelänsoň, Çingizhan öz goşunlaryny Samarkanda – döwletiň ikinji paýtagtyna hüjüm etmäge alyp gitdi. Horezmşa bu şähre aýratyn üns beripdir. Şäheriň garnizony 110 müň adamdan ybarat bolup, olaryň 60 müňi türklerden, gurslerden, halajlardan we horanlylardan düzüldi. Olara Terkenhatynyň doganoglany Tagaý-han, emirler Baryşmaz-han, Sarsyg-han, Ulag-han, Alp-Erhan, Şeýh-han, Bala-han we beýl. baştutanlyk edipdir. Gursleriň başynda emirler Hurmanj, Hurzur, Husameddin Masud we beýl. durupdyr. Ýerli horezmly goşunlar 50 müň esgere barabardy. Mundan başga-da, Samarkantda 20 sany harby pil bolupdyr.

Gabag döwründe Çingizhan harby mekirlige ýüz urdy. Ol şäheriň gabagyna azsanly goşuny iberip, esasy güýçleri gizläp goýdy. Samarkandyň emirleri bu oýuna aldandylar, we, mongollaryň sany azdyr öýdüp, şäherden öz goşunlarynyň aglaba bölegini çykardylar. Mongollar yza çekilen ýaly etdiler, we Samarkandyň goşunlary olary yzarlap başladylar. Öňünden bellenen ýerde olary hemme tarapdan gabadylar we birnäçe sagadyň içinde hemme zady bitirdiler: mongollar Samarkandyň esgerleriniň uly sanyny öldürdiler.

Samarkandy goramagyň ikinji synanyşygy hem şowsuzlyga uçrady. Munda söweş pilleri çykarylady. Bu ýagdaýdan soň mongollar şäheri katapultlardan atyp, has köp ok goýberip, öňküsinden beter hüjüm etdiler. Samarkandy gorayanlaryň arasynda bulaşyklyk, aljyraňlylyk döredi, we, iň soňunda, Çingizhanyň ýanyna şäheriň kazysynyň, şyh al-yslamyň we beýleki täsirli şahslaryň baştutanlygynda delegasiýa iberildi. Olar hem uzak wagtdan bäri olaryň ýerli dinastiýasy bolan garahanly soltanlaryň öldürilen döwründen bäri horezmşaha garşylykly gatnaşykda bolupdyrlar.

Şäheriň kazysy we şyh-al-yslamy Çingizhana olaryň Samarkandyň derwezisini açmaga we şäheri mongollara tabşyrmaga taýýardyklaryny yglan etdiler. Mongollar şähre aralaşyp, dessine şäheriň galalaryny ýumuryp başladylar. Iki günün içinde olar şäheri ýer bilen ýegsan etdiler, üçülenji gün bolsa olar Samarkandy goranlaryň zalym öldürilmegine başladylar.

Ilkinji nobatda türkler ýaragsyzlandyrylypdyr we öldürilipdir, olaryň gelinleri bolsa mongollaryň arasynda paýlaşylypdyr. Jemi kaňly taýpasyndan bolan 30 müň sany türk öldürilipdir, olaryň 20 sany emiri hem şolaryň içindedi. Kazydan, şyh-al-yslamdan we olaryň eýerijilerinden we garyndaşlaryndan başgasy

(takmynan 50 müň adam), Samarkandyň ilatynyň aglaba bölegi gabag işlerine sürgün edildi. Senetçileriň ählisi diýen ýaly (30 müňe golaý adam) mongollar tarapyndan ýesir alyndy. Ölmedik şäherlilere “öz janlary üçin” 200 dinar tölemek şerti bilen öýlerine dolanmak rugsat edildi. Bu tölegi ýygnamak Taýfurda mongollara tabyn bolan horezmşanyň öňki köşk wekilleri Sikat al-Mülke we emir Amid Buzurga tabşyryldy.

Samarkand mongollar tarapyndan 617-nji hijri ýylynyň muharram aýynyň 10-a (1220-nji ýylyň 17-nji martynda) eýelendi.

3. Muhammet şanyň ykbaly. Ýerli ilatyň basybalyjylara garşy gahrymançylykly göreşi. Ürgenjiň goralmagy. Türkän hatyn we onuň ykbaly. Nusaýyň etegindäki söweş. Merwiň goralmagy. Mongollaryň Otrardan soň Syrderýanyň kenarlarynda birnäçe şäherleri we galalary basyp alyp, öz goşunlaryny Buhara eltip, ony hem tabyn edendiklerini eşiden horezmşa Alaeddin Muhammet Mawerannahryň çäklerinden gyssagly ýagdaýda çykdy.

Mongollaryň önündäki gorky horezmşany şeýle bir eýeläpdir welin, ol hatda bolup geçýän wakalaryň ýagdaýyny derňemän, öz ýakynlaşdyrylanlaryň beren maslahatlaryna hiç hili netije çykarman eýeripdir, öz eýeçiligindäki ýerleri goramak pikiri bolsa aslynda-da ýok eken onda. Mysal üçin, onuň weziri Imad ad-Mülk Muhammet as-Sawy oňa Horasany goýup, Yraga gitmegi maslahat beripdir, sebäbi ol “Yrakda köp adamlary ýygnap, duşmana garşy çykyş edip bilerdi”.

Soňky horezmşalaryň taryhçysy weziriň bu maslahatlaryny dogry bahalandyrypdyr, ýagny olary nädogry we ýalan diýip atlandyrypdyr. An-Nasawy horezmşa Horasany goýup, Yraga gidenini onuň goýberen ýene-de bir uly ýalňyşlygy hasaplapdyr.

Yraga barýarka ony onuň ýoldaşary - Terken-hatynyň Uran taýpasyndan bolan garyndaşlary öldürjek bolupdyrlar. Emma ony duýdurypdyrlar we ol birnäçe goragçylary bilen Nişapura gaçypdyr. Horezmşa Nişapura 617-nji hijri ýylynyň safara aýynyň 12-ne (1220-nji ýylyň aprel aýynyň 18-ne) gelipdir. Ony yzarlaýan mongollaryň ýakynlaşýandygyny bilen horezmşa Nişapurdan gaýdyp, Bistama barypdyr. Bistamda ol özüniň wekilleriniň biri bolan Täjeddin Omar al-Wistama Demawend we Mazandaran daglarynyň arasynda ýerleşýän Ardahn galasyna gymmat bahaly daşlardan doldurylanon sany sandygy eltmegi buýurdy. Soňra şol sandyklary mongollaryň eline düşüp, Çingizhana iberilipdir.

Bistamdan gaýdyp, Jebe we Sübeteýiň goşunlary tarapyndan yzarlanylýan horezmşa bir şäherden beýleki şähere, bir galadan beýleki gala urunýardy, emma hemme ýerlerde ol ýerli häkimlerden sowuk garşy alynýardy, sebäbi olary Çingizhan hatlaryň üsti bilen duýdurypdy. Farazzin galasynyň golaýynda horezmşa 30 müň esgerli goşunly öz ogly Rukneddin Gursanja duşýar. Bu ýerden olar Karun (şol bir dagda, reý bilen Tabaristanyň arasynda) galasyna ugradylar.

Horezmşsa öz hareminiň bir bölegini bu ýerde galdyrdy. Soňra ol Gilyändäki Sar-Jahan galasyna ýetip, ol ýerde ýedi gün boldy we soňra Amulyň ýanyndaky Dabuýe obasynda bolup, yzyýanyndan Hazar deňzine çykdy.

Haçan-da mongollar Hazaryň kenaryna çykanlarynda, horezmşsa gämä oturdy-da, kenardan daşlaşdy. Mongollar suwa girdiler, emma gämi olardan has öňe gitmegi başardy. Horezmşsa Aşyr-ada diýen ada geldi, bu ada Gürgen derýasynyň we Abaskun portunyň ýanynda ýerleşýärdi.

Soňra az wagtdan horezmşsa betbagtçylyklardan we gam-gussadan ýaňa syrkawladý⁹⁸. Ölmezinden öň horezmşsa Alaeddin Muhammet ejesiniň täsiriniň astynda kabul edilen tagtyň mirasdüşeri hökmünde Kutbeddin Uzlagşany bellemek hakyndaky kararyny ýatyrdy. Terken-hatynyň ýesir alnandygyny eşidip, horezmşsa öz ýanyna ogullaryny, ýagny Jelaeddini, Uzlagşany we Akşany çagyryp şeýle diýdi: “Häkimýetiň jylawlary üzüldi, döwletiň däpleri gowşady we ýumruldy. Bu duşmanyň nähili maksatlarynyň bardygy aýan boldy: onuň dyrnaklary biziň ýurdumyza berk girdi. Meniň arymy diňe meniň Jelaeddin oglum alyp biler. Şonuň üçin men tagtyň mirasdüşeri hökmünde ony belleýärim”.

Horezmşsa Alaeddin Muhammet 617-nji hijri ýylynyň şuwalynda (1220-nji ýylyň dekabry) aradan çykdy we şol adada jaýlanyldy. Bir wagtlar dünýäniň beýik hökümdary bolan şahsyýetiň “dolar ýaly kepeni-de ýokdy”.

Jelaeddin Menburnuň buýrugy boýunça kakasy horezmşsa Alaeddin Muhammediň mazary soňundan Yspyhanda, onuň adyna gurlan medresede jaýlamak üçin, Ardahn galasyna göçürildi.

Mongollaryň dünýäniň ähli hökümdarlarynyň mazarlaryny gazyp otlaýandygyny bilen an-Nasawy horezmşsanyň mazaryny göçürmegi maslahat bermedi, emma ony diňlemediler. Haçan-da mongollar Ardahn galasyny basyp alanlarynda, olar horezmşsa Alaeddin Muhammediň mazaryny gazyp, ony Ogedey hana iberdiler, ol bolsa olary otlamagy buýurdy.

Şeýdip, “Garahytaýlaryň ýerlerinde, Mawerannahrda, Horezmde, Yspyhanda, Mazandaranda, Kermenda, Mekranda, Keşde, Gaznada, Gurda, Bamýanda, Otrarda, Azerbeýjanda, Arranda, Yrakda, Sijistanda, Parsda, Tabaristanda we Jurjanda köküm süren jahanyň hökümdary horezmşsa Alaeddin Muhammeturmuş özüniň durmuş ýoluny şansyz-şöhratsyz tamamlady. Onuň ady bilen okalýan *hutba* Derbendiň, Şirwanyň, Horasanyň we beýleki şäherleriň we ýerleriň münberlerinden ýaňlanýardy”.

Çingizhanyň öz goşunynyň önünde goýan ikinji möhüm wezipesi – Horezmşsalar döwletiniň paýtagty Gürgenji basyp almakdy.

Terken-hatyn Gürgenjiň goragyny gurap bilerdi we mongollara garşylyk görkezip bilerdi, sebäbi Gürgenç munuň üçin ýeterlik derejede berkidilendi,

mundan başga-da, has möhüm zat, Gürgenjiň ýaşajylary edermenlik, batyrlyk we harby taýýarlyk bilen tapawutlanýardylar.

Emma Çingizhanyň ilçisi Danyşmandyň Gürgenje gelmegi we onuň ogly horezmşa Alaeddin Muhammediň günbatara gaçandygy baradaky habar Terken-hatynyň dogumlylygyny gowşatdy. Horezmşanyň aýallaryny we çagalaryny, onuň gaznasyny we iň gymmatly zatlaryny alyp, Terken-hatyn hem Köneürgenç şäherinden gaýtdy.

Gürgençden çykyp barýarka, Terken-hatyn paýtagtda bolan ähli ýesir alnan soltanlaryň, häkimleriň, olaryň ogullarynyň – olar jemi 26 sanydy – öldürilmegini buýurdy. Olary Amyderýada gark etdiler. Bu masgaraçylykly hereketden soň Terken-hatyndan Gürgençde köp adamlar ýüz öwürdiler we ol paýtagtdan ýanynda diňe wezir Muhammet ibn Salyhyň we häkimiň ogly Ýazyr Omar-hanyň bolmagynda çykyp gaýtdy.

Terken-hatyn haçan-da onuň kerweni Mazandarandaky Ilal galasyna ýeteninde, öz meşhur ýol görkezijisine minnetdar bolmady, ony öldürmegi buýurdy.

Dört aýyň dowamynda mongollar galany gabap saklapdyrlar. Olar galanyň daşyndan diwarlary galdyrdylar we onda agşamyna ýapylyp, ony daşky dünýäden kesýän derweze goýdular. Emma Ilalyň gabalyp saklanmagy näçe wagta gitçekdigi belli däldi, çünki gala örän berkdi we onda iýmitiň we ýaraglaryň uly gorlary bardy. Mongollara bu ýerde seýrek duş gelýän ýagdaý ýardam etdi. Bu ýerlerde ýygy-ýygy ýagyşlar – adaty hadysadyr. Emma gabagyň tutuş dowamynda bu ýerde birje gezegem ýagyş ýagman, haçan-da halys suwsuzlykdan ejir çeken Terken-hatyn galany açmagy we mongollara tabyn bolmagy buýuranda, galanyň üstüne çagba geldi.

Terken-hatyn, horezmşanyň tutuş haremi we ähli çagalary ýesir alyndy. Horezmşanyň çagalary öldürilipdir, aýallary bolsa Çingiz-hanyň ýakynlaryna aýal edilip berlipdir. Terken-hatynyň özi Çingizhanyň bir stawkasyna iberilipdir.

Terken-hatynyň ýesirlikdäki ýagdaýy örän betbagtdy, ol Çingizhanyň iýen naharynyň galan-gaçaklary bilen iýmitlenýärdi. Bir wagtlar islendik buýrugy hiç hili teswirsiz şol badyna ýerine ýetirilýän Terken-hatyn 630/1233-nji ýylda garyplykda aradan çykdy.

Gürgenjiň gabagynda mongollar şol döwrüň iň häzirki zaman serişdelerini ulandylar: katapultlary (*manjanik*), “pyştyllary” (*mataris*) we gabag maşynlaryny (*dabbabat*).

Gürgenjiň şowsuz gabagy ýedi aýlap dowam etdi. Gürgenje aralaşan mongollar ýedi günün dowamynda şäheriň goragçylary bilen köçe söweşlerini alyp bardylar, hüjüm bilen alnan ähli jaýlary, binalary nebit bilen otlap çykdylar.

Horezmşanyň ogullaryny yzarlaýan mongollaryň ýolundaky Horasanyň ilkinji şäheri Nusaýdy. Mongollar Nusaýy 15 günläp arasyny üzmän gabap sakladylar. Nusaýa aralaşyp, mongollar ýaşajylary şäherden kowdular we olara biri-birini berk daňmaklaryny buýurdylar. Soňra mongollar şäheriň 70müň ýaşajysyny gyryp çykdylar we ýabany haýwanlaradyr guşlara iým hökmünde taşlap gitdiler.

Nusaýda Horezmşalar döwletiniň görnükli syýasy işgäri Şyhabeddin Abu Sa'd ibn Imran al-Hywaky ýesir alnyp öldürildi.

Tema №13: Jeleddin Meňburny we onuň mongollar bilen alyp baran gahrymançylykly göreşi.

Meýilnama:

1. Parwan söweşi. Hind derýasynyň boýundaky söweş. Jeleddiniň Zakawkazýedäki hereketleri we onuň şowsuzlyklary. Wezir Şeref al-Mülk.
2. Jeleddin Meňburnuň harby serkerdelik sungaty. An-Nesewi we onuň “Soltan Jeleddin Meňburnyň ömür beýany” atly eseri.
3. Mongol-tatar basybalýşlarynyň türkmen halkyna ýetiren zyýanlary.

1. Parwan söweşi. Hind derýasynyň boýundaky söweş. Jeleddiniň Zakawkazýedäki hereketleri we onuň şowsuzlyklary. Wezir Şeref al-Mülk. Nusaýdan çykyp, Jeleddin Nyşapura ugrady. Nişapurdan 618/1221-nji ýylda Gazna geldi. Bu ýerde oňa ýerli goşunyň serkerdebaşysy Seýfeddin Ygrak, Balhyň ýerli hökümdary A'zam-Mälik, owganlaryň goragçylarynyň başy Muzaffar-Mälik we karluk goşunynyň serkerdebaşysy al-Hasan dagy goşuldylar. Olaryň her haýsysynda 30 müň esgerli goşun bardy. Jeleddiniň özünde 60 müň esger, Amin al-Mülkde bolsa 40 müň esger bardy.

Ägirt kuwwata eýebolan soltan Jeleddin Gaznadan öz goşunlaryny çykardy we Tekeçuk we Molgoryň baştutanlygynda Waliýan (Çarykaryň demirgazygynda) galasyny gabagda saklap duran mongollaryň üstüne çozdy. Bu ýerde üç güne çeken söweşde 1000 sany mongol öldürilipdir, galanlar Penj derýasyndan geçip, öz yzlarynda galan köprini otlap, janlaryny halas etdiler.

Bu pursata Çingizhanyň Jeleddini ýer bilen ýegsan etmek üçin ugradan Şigi Kutuku-noýanyň baştutanlygyndaky 45müňlük goşuny ýetişdi. Emma Perwanyň (Gaznanyň töwerekleri) golaýynda iki güne çeken gazaply söweşiň netijesinde mongollar derbi-dagyn edildi.

Şigi Kutuku öz goşunynyň galan-gaçaklary bilen Çingizhanyň stawkasy ýerleşen Talakana gaçdy. Çingizhan gysga wagtyň içinde onuň goşunlaryny uly ýitgilere sezewar eden Jeleddini özi öldürmegi karar etdi. Çingizhan oňa garşy iňňän köpsanly goşun bilen çykyş etdi.

Çingizhanyň öz goşunlaryna gabag we basyp alyş maksady bilen degişli buýruklary berendigini eşiden Jeleddin Gaznadan gyssagly çykyp gaýtdy. Iki hepdeden Gazna mongollar tarapyndan basyp alyndy.

Çingizhan yza çekilýän Jeleddine Hind derýasynyň kenarlarynda ýetýär. Bu ýerde üç günläp gazaply söweş bolýar. Çingizhan öz esgerlerine Jeleddini öldürmän, onuň diriligine ýesir alynmagyny buýurdy. Bu permana boýun egip, mongollar Jeleddiniň töweregini gitdigiçe gysýardylar. Soltanyň esgerleriniň

aglaba bölegi, şol sanda onuň emirleriniň ählisi diýen ýaly öldürildi, mongollar bolsa soltany Hindyň kenaryna gysmagy dowam edýärdiler.

Söweşiň üçünji gününde (1221-nji ýylyň 25-nji noýabry) soltanda bary-ýogy 700 esger galypdy, ol şonda-da garşylyk görkezmegi dowam edýärdi. Emma haçan-da Jelaleddin ýesirlikden gaçyp bolmajagyna düşünende, ol öz hareminiderýada gark etmegi buýurdy, özi bolsa tutuşlygyna ýaraglanyp, öz atynyň üstünde derýanyň beýleki kenaryna geçmegi başardy.

Jelaleddiniň edermenligi Çingizhany haýran galdyrdy: ol ony yzarlamagy gadagan etdi we gidip barýan soltana eli bilen görkezip, öz ogullaryna atanyň diňe şeýle ogly bolmalydyr diýip aýtdy.

621/1224-nji ýylda Jelaleddin Azerbeýjana tarap ugrady we 1225-nji ýylda Azerbeýjany ýer bilen ýegsan etdi.

Soňra Jelaleddin öz goşunlaryny Huzistana sürdi, ol ýerde hem ol gysy geçirdi, 622-nji hijri ýylynyň muharramynda bolsa (1225-nji ýylyň ýanwary) Tustary gabady. Emma ol şäheri eýeläp bilmedi, we şondan soň ol goşunlaryny Bagdada gönükdirdi. Muny etmezinden öň ol bu barada halyf al-Nasyry habarly etdi.

Halyfdan jogap almadyk Jelaleddin goşunlaryny Yraga ugrukdyrdy. Onuň goşunlarynyň bir bölegi Badraýy we Baksayı basyp alyp, Basra golaýlady.

Soltan, megerem, halyfy Horezmşalar döwletiniň mongollar tarapyndan derbi-dagyn edilmeginiň we kakasy horezmşa Alaeddin Muhammediň ölümünüň sebäpkäridigine ynanyndyr we şonuň üçin ondan ar almagy ýüregine düwüpdür.

1225-nji ýylyň maýynda soltan Jelaleddin söweşsiz Maratany eýeledi.

Soňra Jelaleddin Töwrize goşun ugradýar we şäheri gabamaga başlaýar. Töwriz rejep aýynyň 17-sine 622 ýylda (iyul25, 1225ý) boýun bolýar.

An-Nasawynyň ýazmalaryndan belli bolşy ýaly, wezir Şaraf al-Mulk öz kärini baý we ýokary derejeli kişilere töhmet atmak bilen başlaýar. Töwriziň ýaşajylarynyň arasynda Şams ad-Din at-Tugraiň we onuň ýegeni Nyzam ad-Diniň mertebesi uludygyny görüp, wezir olara soltanyň önünde töhmet atýar we atabeg Özbegiň peýdasyna dildüwşük guramakda aýyplaýar. Nasawy şeýle ýazýar “Şams ad-Din at-Tugrai dindar, adalatly bolupdyr, gullukçylary hakda alada edip, olarda gorkynyň bolmazlygy üçin yhlas edýärdi we hiç kime adalatyň çäginde geçmeklige rugsat bermeýärdi. Eger-de ýaşajylardan gereginde artyk talap edilse, çenden aşa köp salgyt salsalar, wezir olary goraýardy, gullukçylary kähalatda söz bilen käte bolsa masgara edip ýazgarýardy”. Elbetde bular ýaly adam wezire ýaramaýardy. Wezir kanuna käte boýun egýärdi. At-Tugrai we onuň doganynyň ogluna aldawçylaryň we deýýuslaryň kömegi bilen töhmet atmak bilen ýok etmegi pikir edýär.

628ý/1230-31ý mongollar Azerbaýjana girip, örän çalt şäheri eýeleýär. Çykgynsyz ýagdaýda Jelalledin özüniň ýeňlişe sezewar bolan ähli hökmdarlardan kömek soraýar. 628ý/1230-31ý mongollar Azerbaýjana girip, örän çalt şäheri eýeleýär. Çykgynsyz ýagdaýda Jelalledin özüniň ýeňlişe sezewar bolan ähli hökmdarlardan kömek soraýar.

Ýöne hiç kim horezmşa goldaw bermeýär. Üstesine-de soltana howp abanan wagtynda, onuň weziri oňa garşy hile gurnaýar. Wezir Şaraf al-Mulk goňşy ýurtlaryň eýelerine horezmşany ýamanlap, hat ýazyp başlaýar. Hat-da ol Jelallediniň eýeçiligindäki ýerleri basyp almaga kömek soraýar.

Käbir hatlar horezmşanyň eline düşýär. Ol derrew weziriň jezasyny berýär. Tussag edilýär we jezalandyrylýar.

628ý ortalarynda horezmşa serhoşlyga baş urýar. Bir şagalaňdan soň horezmşa öli ýaly uka gidýär. Mongollar bolsa onuň daş –töweregini gurşap alýarlar. Onuň çadyryna eýýäm mongollar ýakynlaşýarlar. Soltanyň weziri Urhan öz esgerleri bilen olary çadyryň ýanyndan kowýar. Hyzmatkärler soltany atyň üstüne mündürüp gidýärler.

Mongollar olaryň yzlaryndan kowalaýarlar. Şonda Jelalledin özi gaçyp biler ýaly wezirine mongollary gümemeği buýurýar. Ýeke özüniň gaçmagy ýalňys bolandygy barada an –Nasawy belleýär. Urhan 4.000 sany goşuny bilen Ysfahana gelýär we tatarlar çozmanka, birnäçe wagtlap şäherde höküm sürýär. 639ý çenli Urhan Farsede tussagda bolýar.

Mongollarda gaçyp, horezmşa Amida tarap ugur alýar. Ol şäherde gizlenmegi meýil edýär, emma ýaşajjylar ony derwezeden göýbermeýärler. Jelaledin Amidden gidip, Maýafarykinyň ýanyndaky daglara çapyp gidýär. Mongollarda gaçyp, horezmşa Amida tarap ugur alýar. Ol şäherde gizlenmegi meýil edýär, emma ýaşajjylar ony derwezeden göýbermeýärler. Jelaledin Amidden gidip, Maýafarykinyň ýanyndaky daglara çapyp gidýär.

Aýndar obasynyň ýanynda kürtler soltany tutýarlar, talaýarlar we öldürmegi meýil edýärler. Jelaledin bir kürt tarapyndan naýza bilen öldürilýär.

Ine şeýdip, Jelaledin Maenburn aradan çykýar. Ol 628ý şawwalyň ortalarynda öldürilýär (17- 20 awgust aralygy, 1231ý). Jelalledini gije jaýlaýarlar.

2. Jelaledin Meñburnuň harby serkerdelik sungaty. An-Nesewi we onuň “Soltan Jelaledin Meñburnyň ömür beýany” atly eseri. Haçan-da Al-Aşrafa horezmşanyň ölen habaryny ýetirenlerinde, ol begenäýjek ýalydy. Ýöne ol şeýle aýdýar: “Siz meni onuň ölümi bilen gutlaýaňyzmy? Ýöne siz entäk munuň soňuny görersiňiz. Onuň ölümi mongollaryň musulman ýerlerine hüjüm etmeklerini aňladýar. Indi Gog we Magogyň arasynda durjak diwar kimin horezmşa ýok”.

Ibn al-Asir şeýle ýazýar: “Allatagala Jeleddine eden etmişler üçin jezalandyrdy. Oňa hiç hili wagt bermän, köki bilen gopardy. Mongollar tarapyndan musulmanlaryň ýok edilmegi Jelallediniň ölümüne sebäp bolýar. Ala ad-Din Muhammet, Jelallediniň kakasy aradan çykandan soňra, ol Hindistana gaçyp gidýär. Az wagtdan soň yzyna dolanýar. Onuň kuwwaty artýar, güýçlenýär. Kermany, Yragy, Azerbaýjany we Arrany basyp alýar. Ýany bilen hemişe uly goşuny äkidýärdi. Eger-de ol dogry durmuşy alyp baran bolsa, şonça gan dökmedik bolsa, onda ol mongollar bilen söweşerdi. Sebäbi onuň goşuny biz bilen mongollaryň arasynda diwar bolup durdy. Emma ol adalatsyzlyga el urýar, adamlary kemsitmek, talamak bilen bolýar. Bu bolsa onuň we goşunynyň ýok bolmagyna getirdi. Soňra Mongollar musulman ýurtlaryna çozdylar”.

Şular ýaly görünüşde Ibn al-Asir-da belläp geçýär: “Jeleddin pes terbiýeli adam we öz döwletini dolandyryp bilmeýärdi. Ol hemme goňşy döwletleri bilen duşmançylyk gatnaşykda. Şonuň üçin oňa hiç kim kömek etmeýär”.

Emma Jelallediniň hususy kätibi an-Nasawy başgaça ýazýar: “Ol garaýagyz, orta boýly, sözleýiş boýunça türk, ýöne pars dilinem bilýärdi. Ol batyr, gaýratly, arslanyň arslanydy. Ol agrasdy, hiç haçan gülmeýärdi, diňe ýylgyrýardy. Ol gaýduwsyz, garadangaýtmaz edermen ýigitleriň içinde iň bir gaýduwsyzydy. Danady, gaharlanmaýardy, käyinmek-söğünmek oňa ýatdy. Ol örän salyhatlydy. Hiç haçan gülmeýärdi. Ol diýseň adalatlydy, adalatlygy söýýärdi, emma onuň zamanasy bulagaýlyklaryň, uruş-gowgaň örjelen zamanasy bolansoň, onuň häsiýetine täsirini ýetirdi. Ol raýatlaryň durmuşyny ýenilleşdirmegiň aladasy bilen ýaşaýardy, ýöne döwletiň, agyr soltanlygyň synýan pursady bolanyndan soň, güýje daýanyp, zorluk etmäge-de mejur bolupdy”.

Jeleddiniň mongollaryň üstünden gazanan ilkinji ajaýyp ýeňşi hakda soltanyň ömür beýanyny ýazan Muhammet an-Nesewi öz ýazgylarynda «Jeleddiniň gylyjy mongollaryň ganyna boýalan, olaryň göwrelerini para-para edip oýnan ilkinji musulman gylyjy boldy» diýip ýazypdyr.

Horezmşanyň ölüminden soň, birnäçe gürrünler ýaýraýar. Mysal üçin, Ibn al-Ibri şeýle aýdýar: “onuň sylahdary ony öldüripdir. Şol gün Jeleddin soltan eşiğinde däl di we ýanynda hiç hili ýarag ýokdy. Ol sopyň eşiğinde welaýatlara syýahat edip ýördi. Adamlar horezmşany bir ýurtda, bir şäherde görendikleri barada aýdýarlar. 652ý täjirler topary Jeýhunynyň ýanyndan geçip barýakalar, garawullar bir garyby saklaýarlar. Soňra anyklap görseler, ol horezmşa bolup çykýar. Ony urup, sorap başlanlarynda, öz sözünde dänmeýär. Elbetde ol horezmşa däl di. Muňa ynanmak bolmaz, ol diňe bir telbe adamdy”.

3. Mongol-tatar basybalýşlarynyň türkmen halkyna ýetiren zyýanlary. Mongollaryň talaňçylyk çozuşy türkmenleriň jemgyýetçilik gurluşyny we ýer eýeçilik esaslaryny düýpli üýtgedip bilmedik bolsa-da, onuň öndüriji güýçlerine

uly zyýan getirdi. Ykdysady we medeni ösüş görnüp eşdilmedik derejede yza tesdirildi. Demirgazyk Türkmenistanyň we Murgap oazisiniň ösen suwaryş desgalary weýran edildi. Köpetdagyň etegindäki zolagyň ilaty uly zyýan çekdi. Ilatyň köpüsi rehimsizlik bilen gyryldy, esasanam senetçileri Mongoliýa ýesir etdiler. Basybalyjylaryň adamlary köpçülikleýin gyrmagy we gulçuluga äkitmegi netijesinde ilatyň sany ep-esli derejede azalypdyr. Mongol goşunlarynyň wagşylygyny taryhçy Júweýni obrazly şeýle beýan etdi: “Ozal haýsy bir etrapda 100 mün adamly ilat bolan bolsa, indi şol ýerde 100 adamam galmadyr”.

Mongol çozuşlary döwründe şäherli we oturmly ekerançy taýpalaryň köpçülikleýin gyrylmagy, Türkmenistanyň territoriýasyna köp sanly türk-mongol çarwalaryň göçüp gelmegi hojalykda maldarçylygyň roluny ýokarlandyrýar. Ýurdyň syýasy durmuşynda ýolbaşçylyk roly harby-çarwa han-begleriň eline geçýar. Täjirleriň yzygiderli talanmagy netijesinde gadymy Ýüpek yolunyň täsiri pese gaçýar. Munuň özi ekerançylygyň, şäherleriň, senetçiligiň, söwdanyň soňky birnäçe asyrlaryň dowamynda pese gaçmagyna getiripdir. Mongol basyp alyşlarynyň yz ýanyndaky döwür türkmen halkymyzyň taryhynda aýratyn üns berilmegine mynasypdyr. Şu döwürde Türkmenistanyň ilatynyň häzirki zaman etnik düzümi döreýär. Şol bir wagtda mongol hanlarynyň we olara gulluga geçen ýerli han begleriň rehimsiz eden etdiliği ilatyň garyp bölegini, harby taýdan gowşak, ownukrak taýpa toparlarynyň gaçyp gutulmak ýoluny gözlemäge mejbur edipdir. Türkmen taýpalaryny aglabasy Merkezi Aziýanyň, Eýranyň territoriýasy terk edip, Kiçi Aziýa atlanypdyr. Taryh çeşmeleriň habar bermegine görä, gaýy taýpasy Ankaranyň golaýyndaky Garadagyň sebitlerine göçüpdir. Horasandaky, Balhdaky taýpa-tireniň käbiri Azerbaýjana we Ruma gidipdir. Umuman mongol zulumyndan dynmak üçin türkmenleriň bir toparyň oturmly ýerlerini mydamalyk taşlap, Anadola (Türkiýä), Owganystana, Päkistana göçüp gitmäge mejbur bolandygyny aýtmalydyrys.

Tema №14: Garaşsyzlyk ýyllarynda Köneürgenjiň taryhy-medeni ýadygärliklerini gorap saklamakda halkara hyzmatdaşlyk.

Meýilnama:

1. Türkmen halkynyň taryhy we medeni ýadygärlikleri saklamagyň we dikeltmegiň esasy ugurlary.
2. “Milli taryhy-medeni mirasyň obýektlerini goramak hakynda” Türkmenistanyň Kanunyň kabul edilmegi.
3. Türkmenistan – ÝUNESKO: medeni-gumanitar ugrundaky hyzmatdaşlyk. Köneürgenjiň ýadygärlikleri ÝUNESKO-nyň bütindünýä mirasynyň sanawyna goşulmagy. Köneürgenjiň ýadygärlikleri umumadamzat ýadygärlikleri hökmünde.
4. Köneürgenjiň ýadygärlikleri dünýäniň taryhy-medeni ösüşinde eýeleýän orny we onuň ähmiýeti.

1. Türkmen halkynyň taryhy we medeni ýadygärlikleri saklamagyň we dikeltmegiň esasy ugurlary. Türkmenistanda taryhy-medeni ýadygärlikleriň 1500-e golaýy bar. Olary goramak, öwrenmek we täzeden dikeltmek barada Milli müdirlik döredilip (1992ý.), ýadygärlikler hasaba alyndy we dikeldiliş işleri ýola goýuldy. Gadymy Merw, Gürgenç, Nusaý, Kerki (häzir Atamyrat şäheri), Sarahs, Abywerd, Gökdepe galasynyň ýadygärlikleri döwlet taryh-medeni goraghanalar diýlip ygylan edildi. Köneürgençdäki Il Arslanyň kümmetinde, Üç ýüz altmyş piriň ýadygärlik toplumynda, Atamyrat etrabyndaky Alamberdan kümmetinde, gadymy Merwdäki Soltan Sanjaryň kümmetinde, Hoja Ýusup baba metjidinde, Kaka etrabyndaky Mäne babanyň kümmetinde abatlaýyş-dikeldiş işleri geçirildi. 1999-njy ýylda Merwiň, 2005-nji ýylda Köneürgenjiň, 2007-nji ýylda Nusaýyň taryhy ýadygärlikleri Birleşen Milletler Guramasynyň bilim, ylym we medeniýet baradaky edarasy ÝUNESKO-nyň Bütindünýä mirasynyň sanawyna girizildi. Munuň özi ýurdumyzdaky taryhy-medeni ýadygärlikleriň bütindünýä ähmiýetiniň halkara möçberinde ykrar edilmegidir.

Türkmenistanyň Hormatly Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedowyň ýolbaşçylygynda türkmenleriň gadymy maddy medeniýetini ylmy taýdan çuňňur öwrenmäge, gorap saklamaga, gaýtadan dikeltmäge hem-de wagyz etmäge aýratyn üns berilýär. Hormatly Prezidentimiz: «Müňýyllyklaryň jümmüşinden gözbaş alyp gaýdýan baý hem-de gadymy medeniýetiň, däp-dessurlaryň mekany bolan Türkmenistan dünýäniň durnukly ösýän ýurtlarynyň hataryna goşuldy» diýip belläp geçýär. Türkmenistanyň çäginde saklanyp galan we onuň taryhynyň ähli döwürlerine degişli bolan archeologik we binagärlik ýadygärlikleri öz ajaýyplygy

bilen haýran galdyrýar. Beýik Ýüpek ýoluna degişli köpugurly kerwen ýollary OrtaAziýanyň, şol sanda Türkmenistanyň hem iri şäherleriniň üstünden geçipdir. Bu ýollar söwda, ykdysady gatnaşyklary pugtalandyrmakda, şonuňaly-da, harytlary, tehnologiýalary, täze pikirleri, bilimleri alyş çalyş etmekde örän uly ähmiýete eýe bolupdyr. Şol döwürleriň şaýady bolan köpsanly taryhy ýadygärlikler (Köneürgenç, Merw, Sarahs, Abywerd, Kufen, Täze Nusaý, Şährislam, Dehistan we beýlekiler) saklanyp galypdyr.

2. “Milli taryhy-medeni mirasyň obýektlerini goramak hakynda” Türkmenistanyň Kanunyň kabul edilmegi. “Milli taryhy-medeni mirasyň obýektlerini goramak hakynda” Türkmenistanyň Kanuny 2012-nji ýylyň 19-njy oktyabrynda kabul edildi.

3. Türkmenistan – ÝUNESKO: medeni-gumanitar ugrundaky hyzmatdaşlyk. Köneürgenjiň ýadygärlikleri ÝUNESKO-nyň bütindünýä mirasynyň sanawyna goşulmagy. Köneürgenjiň ýadygärlikleri umumadamzat ýadygärlikleri hökmünde. Türkmenistan Garaşsyzlygynyň ilkinji ýyllaryndan ÝUNESKO bilen hyzmatdaşlygy ýola goýdy we 1993-nji ýylda ÝUNESKO-nyň doly hukukly agzasy boldy. 1994-nji ýylyň 30-njy sentýabrynda bolsa Türkmenistan ÝUNESKO-nyň Bütindünýä medeni we tebigy mirasyny goramak hakyndaky Konwensiýasyna» gol çekdi. 2013 — 2017-nji ýyllar üçin ÝUNESKO-nyň Ýerine ýetiriji Geňeşiniň agzalygyna saýlanylmagy döwletimiziň bu abraýly guramanyň çäklerinde alyp barýan köp taraply işiniň aýdyň subutnamasy boldy. Şeýle gatnaşyklar esasynda taryhy we medeni gymmatlyklary gorap saklap, olary geljekki nesillere ýetirmek babatynda köp işler bitirildi. Umumadamzat gymmatlygynyň täsin taryhy-arheologiýa ýadygärlikleriniň hatarynda durýan ýurdumyzdaky üç sany iri taryhy-medeni goraghananyň Bütindünýä mirasynyň sanawynda bolmagy eziz Watanymyzyň dünýä siwilizasiýasynyň aýrylmaz bölegi bolup durýandygyna aýdyň şaýatlyk edýär. Merkezi Aziýanyň in gadymy şäherleriniň biri hasaplanylýan 1999-njy ýylyň 4-nji dekabrynda «Gadymy Merw» Döwlet taryhy-medeni goraghanasy hökmünde ÝUNESKO-nyň bütin dünýä mirasynyň sanawyna goşulmagy taryhy ýadygärliklerimizi gorap saklamak meselesine badabat girişilendigini görkezýär. Adamzat siwilizasiýasynyň we gadymy medeniýetiň merkezleriniň biri bolan Horezmiň paýtagty Gürgenç — Köneürgenç seýrek duş gelýän binagärlik ýadygärlikleri bilen tapawutlanýar. Bu mekanda algebranyň atasy Muhammet Horezmi, şeýle hem Zamahşary, Nejmeddin Kubra, Abu Bekr Horezmi, Reşideddin Watwat we Abu Reýhan Biruny ýaly alymlar ýaşap, tapylgysyz eserlerini döredipdirler. ÝUNESKO bilen ýakyndan alnyp barlan hyzmatdaşlygyň netijesinde, 2005-nji ýylyň 17-nji iýulynda «Köneürgenç» Döwlet taryhy-medeni goraghanasy hem bütin dünýä mirasy hökmünde ykrar edildi. Gadymy Nusaý şäheri Parfiýa döwletiniň paýtagty

hökmünde öz döwrüniň ylym we medeniýet ojağyna öwrülipdir. Nusaý dünýä ylmynyň we medeniýetiniň ösüşinde uly yz galdyran beýik şahsyýetleriň dünýä inen topragydyr. 2007-nji ýylyň 28-nji iýunynda Parfiýa döwrüne degişli Köne we Täze Nusaý galalaryny ÝUNESKO-nyň bütin dünýä mirasynyň sanawyna goşmak baradaky çözgüdiň kabul edilmegi eziz Watanymyzyň şöhratly taryhynyň has gadymyýete uzaýandygyny ýene bir gezek ykrar etdi. Bitarap Türkmenistanyň ÝUNESKO bilen hyzmatdaşlygy ýyl saýyn ýygjamlaşdy. Muňa 2015-nji ýylda «Görogly» dessançylyk sungatynyň, 2017-nji ýylda «Küştdepdi» aýdym we tans dessu rynyň we 2019-njy ýylda türkmen halyçylyk sungatynyň ÝUNESKO-nyň Adamzadyň maddy däl medeni mirasynyň sanawyna girizilmegi hem şaýatlyk edýär. Şeýle-de 2016-njy ýylyň 30-njy noýabrynda 12 ýurt bilen bilelikde Nowruz baýramynyň Adamzadyň maddy däl medeni mirasynyň sanawyna goşulmagy bilen, milli bahar baýramymyzyň halkara derejesinde toýlanylmagyna giň ýol açyldy. Baky Bitarap Türkmenistan döwletimiziň ÝUNESKO bilen hyzmatdaşlygy türkmen ylmynyň ösüşine hem uly täsir etdi. Bu täsiri, esasan-da, türkmen dil biliminiň, edebiýatynyň we milli mirasymyzyň ösüşinde hem-de özgerişinde anyk duýup bolýar. Türkmenistanyň Ylymlar akademiýasynyň Magtymguly adyndaky Dil, edebiýat we milli golýazmalar instituty ene dilimiziň, edebiýatymyzyň, milli mirasymyzyň nazary hem amaly meselelerini düýpli esasyda derňeýän, olara degişli gymmatly maglumatlary aýawly saklap öwrenýän hem-de kitap görnüşinde halk köpçüligine ýetirýän ýöriteleşdirilen ylmy merkez hasaplanylýar. Institutymyzyň ylmy işgärleridir hünärmenleriniň döredijilikli güýji halkara guramasy tarapyndan ykrar edilen medeni mirasymyzy töwerekleýin öwrenmeklige gönükdirilendir. Türkmen halkynyň «Görogly» dessançylyk sungatynyň ÝUNESKO-nyň Adamzadyň maddy däl medeni gymmatlygynyň sanawyna girizilmegi bilen bagly, institutyň golýazmalar hazynasynda saklanýan daşbasma Daşkent nusgasy düýpli öwrenildi we onuň beýleki nusgalardan tapawutly taraplary seljerildi. Şeýle-de «Görogly» şa dessany Daşkent nusgasy esasynda redaktirlenilip, neşire taýýarlanylady. Institutyň dalaşgäri «Görogly» şadessanynda adam atlarynyň ulanylyş aýratynlyklary boýunça ylmy-barlag geçirmek arkaly, kandidatlyk dissertasiýasyny ýazdy. Institutyň terjimeçileri tarapyndan şadessan iňlis, rus we nemes dillerine terjime edildi. Türkmen halkdöredijiliginiň küştdepdi sungatynyň ÝUNESKO-nyň Adamzadyň maddy däl medeni mirasynyň sanawyna girizilmegi hem-de hormatly Prezidentimiziň tassyklap beren Döwlet maksatnamalaryndan gelip çykýan wezipeler küştdepdiler bilen bagly geçirilen ylmy barlaglaryň esasy boldy.

Hormatly Prezidentimiziň: «Biziň döwletimiziň ýene-de bir genji-hazynasy taýsyz çeper eserler bilen deňeşdirilen ajaýyp halyларымыздыр...» diýip, baha berýän türkmen halyлары baky gözelligiň nusgasydyr. Türkmen halyçylyk

sungatynyň ÝUNESKO-nyň Adamzadyň maddy däl medeni mirasynyň sanawyna girizilmegi olaryň münýyllyklara uzaýan taryhynyň we halkymyzyň milli döredijilik däpleriniň halkara derejesinde ykrar edilmesidir. Institutyň ylmy işgärleri tarapyndan bu ugurda hem önjeýli işler alnyp barylýdy. «Türkmen publisistikasynda halyçylyk sungatynyň şöhlelenişi» atly ylmy iş ýazylyp, onda türkmen halkynyň nepis halyçylyk sungatynyň döreýiş çeşmeleriniň, halyalaryň dokalyş aýratynlygynyň, olardaky nagyşlaryň dürlüliginiň, haly dokamakda ulanylýan serişdeleriň publisistikada şöhlelenişi barada giňişleýin ylmy-barlag edildi. «Häzirki zaman türkmen edebiýatynda türkmen halysynyň çeper beýany» atly ylmy işde türkmen halysynyň milli gymmatlyk derejesine eýe bolmagynda çeper edebiýatyň möhüm ähmiýeti açylyp görkezildi. Türkmen halkynyň durmuşynda we onuň ruhy-pelsepewi dünýäsinde nepis halyalarymyzyň tutýan orny kesgitlenildi.

4. Köneürgenjiň ýadygärlikleri dünýäniň taryhy-medeni ösüşinde eýeleýän orny we onuň ähmiýeti. Türkmenistanyň dünýä meşhur taryhy ýerlere baý künjekleriniň biri hem Daşoguz welaýatynyň gadymy topragydyr. Miladydan öňki döwürlere degişli Horezmiň gadymy ýadygärliklerini, orta asyrlary mysal alanymyzda, türkmenleriň taryhda möhüm yz goýup giden uly döwletleriniň biri - Köneürgenç türkmenleriniň şadöwletiniň paýtagt şäheri bolan «Gürgenç» (häzirki ady «Köneürgenç») taryhy ýerini, Yzmykşir taryhy ýerini, Döwkesen taryhy ýerini, Diýarbakir taryhy ýerini we beýleki taryhy ähmiýeti uly bolan ýerleri Daşogzuň mysalynda görkezmek bolar. Syýahatçylyk ähmiýeti uly bolan Daşogzuň binagärçilik eserleriniň hatarynda Soltan II Arslan Horezmşanyň, Soltan Tekeş Horezmşanyň, Şeýh Nejmeddin Kubranyň, Soltan Alynyň, Törebeg hanymyň, Seýit Ahmediniň, Pirýar Weliniň, Mätkerim işanyň, Ysmamyt atanyň guburlarynyň üstünde gurlan kümmetleri, Gutly Temiriň metjidiniň uzyn minarasy, Gülgerdan atly ymaratyň galyndysy, gadymy juma metjidiniň galyndysy, Ibn Hajybyň guburhanasy we medresesi, gadymy binanyň galyndysy bolan Atsyz depe, «Daşmetjit», Kyrkmolla galasy, ýykylan ýene-de bir juma metjidiniň minarasynyň galyndysy bolan Kelte minara, Gadymy derweze, Akgala we beýleki binalary agzamak bolar.

Tema №15: Köneürgenç türkmenleriniň döwletiniň taryhyny we medeniýetini öwrenmekde Türkmenistanda geçirilýän halkara maslahatlaryň orny.

Meýilnama:

1. “Baky Bitarap Türkmenistan – ÝUNESKO: taryhy-medeni gymmatlyklara baha bermek we dünýä mirasynyň ýadygärliklerini gorap saklamagyň ýollaryny kesgitlemek” atly Halkara ylmy maslahat (2006-njy ýylyň maý aýynyň 25-27-si).
2. “Mahmyt Zamahşary we Gündogaryň ylmy-edebi galkynyşy” atly Halkara ylmy maslahat (2007-nji ýylyň maý aýynyň 23-25-i).
3. “Nejmeddin Kubra we Gündogaryň ruhy-medeni dünýäsi” atly Halkara ylmy maslahat (2008-nji ýylyň sentýabr aýynyň 4-6-sy).
4. “Köneürgenç türkmen döwleti we Merkezi Aziýa XIII asyryň birinji ýarymynda” atly halkara ylmy maslahat (2010-njy ýylyň dekabryň 1-3-i).
5. “Beýik Ýüpek ýolunyň ugrunda medeniýetleriň söhbetdeşligi” atly halkara ylmy maslahat (2015-nji ýylyň noýabr aýynyň 11-13-i).
6. Daşoguz şäheri 2016-njy ýylda GDA agza ýurtlarynyň medeni paýtagty.

1. “Baky Bitarap Türkmenistan – ÝUNESKO: taryhy-medeni gymmatlyklara baha bermek we dünýä mirasynyň ýadygärliklerini gorap saklamagyň ýollaryny kesgitlemek” atly Halkara ylmy maslahat (2006-njy ýylyň maý aýynyň 25-27-si). Birleşen Milletler Guramasy bilen netijeli gatnaşyklara mahsus bolan ösüş depginleri, ilkinji nobatda, dünýä syýasatyna Türkmenistanyň işjeň gatnaşmagy, ýurdumyzyň tutuş adamzada degişli bolan global meseleleriniň çözülmegine ýardam bermäge gyzyklanmasy bilen şertlenendir. Bu ýörelgeler BMG we dünýä jemgyýetçiligi tarapyndan giň goldawa we ykrara eýe boldy. Ýurdumyz bu guramanyň birnäçe abraýly düzümlerine – BMG-niň Ykdysady we durmuş geňeşiniň, BMG-niň Ilat we ösüş boýunça komissiýasynyň ÝUNESKO-nyň Ýerine ýetiriji geňeşiniň, BMG-niň Ýewropa ykdysady komissiýasynyň Durnukly energetika boýunça Komitetiniň Býurosynyň, BMG-niň Merkezi Aziýa ýurtlarynyň ykdysadyýeti üçin Ýörite maksatnamasynyň, BMG-niň neşe serişdeleri boýunça komissiýasynyň, BMG-niň bosgunlaryň işi boýunça Ýokary komissarynyň maksatnamasynyň Ýerine ýetiriji komitetiniň, BMG-niň gender deňligi hem-de zenanlaryň hukuklaryny we mümkinçiliklerini giňeltmek meseleleri boýunça (UN-WOMEN) Ýerine ýetiriji geňeşiniň düzümine we beýlekilere ençeme gezek saýlanyldy.

ÝUNESKO bilen Türkmenistanyň arasynda hyzmatdaşlyk indi birnäçe ýyllardan bäri yzygiderli ösdürilýär. Türkmenistan 1993-nji ýylyň 17-nji awgustynda ÝUNESKO-nyň Konwensiýasyna gol çeken gününden bäri, onuň doly hukukly agzasy hasaplanýar. Bu abraýly gurama medeniýete degişli ýadygärlikleri we tebigy landşaftlary aýawly saklamak boýunça halkara derejedäki işde ilkinji orny eýeläp. Ählumumy gymmatlyklara we her bir halkyň mertebesine uly hormat goýulmagyna esaslanýan açyk gatnaşyklar üçin oňaly şertleriň döredilmegi ugrunda iş alyp barýar.

Birleşen Milletler Guramasynyň Bilim, ylym we medeniýet boýunça guramasynyň (ÝUNESKO) Baş maslahatynyň Fransiýa Respublikasynyň paýtagtynda geçirilýän 37-nji mejlisinde Türkmenistan ilkinji gezek 2013-2017-nji ýyllarda ÝUNESKO-nyň Ýerine ýetiriji geňeşiniň agzalygyna saýlandy. ÝUNESKO-nyň Ýerine ýetiriji geňeşi – abraýly halkara guramasynyň iki ýolbaşçy edarasynyň biri bolup durýar. ÝUNESKO-nyň Ýerine ýetiriji geňeşiniň agzalygyna şol guramanyň agzasy bolup durýan 58 döwlet girýär.

Hormatly Prezidentimiziň 2013-nji ýylyň 15-nji noýabrynda bolup geçen Ministrler Kabinetiniň mejlisinde belleýşi ýaly, Türkmenistanyň häzirki döwürde ÝUNESKO-nyň Ýerine ýetiriji geňeşiniň agzalygyna saýlanmagy bilen, ýurdumyzyň we Birleşen Milletler Guramasynyň gumanitar ulgamdaky hyzmatdaşlygynyň düýpgöter täze, netijeli guraly döredilýär. Şol hyzmatdaşlyk toparlaryň özara peýdaly gatnaşyklaryna esaslanýan ählumumy parahatçylygyň, abadançylygyň we ösüşiň bähbidine giň halkara hyzmatdaşlygyň ösdürilmegine gönükdirilendir.

Türkmenistan ÝUNESKO-nyň Bütindünýä medeni we tebigy mirasy goramak barada Konwensiýasyna goşulyp, dünýä medeniýetiniň aýrylmaz bölegine eýe bolan taryhy-medeni we tebigy gymmatlyklary geljekki nesillere ýetirmek boýunça uly möçberli işi yzygiderli amala aşyrýar. Konwensiýanyň çäklerinde türkmen hünärmenleri daşary ýurt hünärmenler bilen bilelikde ýadygärlikleriň arasyndan käbirini saýlap aldylar, wagtyň geçmegi bilen, bular saýlap-seçmek arkaly, ÝUNESKO-nyň Bütindünýä mirasynyň abraýly sanawyna girizildi.

2. “Mahmyt Zamaňsary we Gündogaryň ylmy-edebi galkynyşy” atly Halkara ylmy maslahat (2007-nji ýylyň maý aýynyň 23-25-i). Galkynyşyň we ösüşiň röwşen ýoly bilen öňe ynamly barýan eziz Watanymyzda halkymyzyň ruhy medeni gymmatlyklaryny, akyldarlarymyzyň we şahyrlarymyzyň bize goýan ylmy-edebi miraslaryny düýpli öwrenmek we dünýä ýaýmak maksady bilen halkara ylmy maslahatlary ýygý-ýygýdan geçirilýär. Munuň özi döwletimizde halkymyzyň münýýlyklaryň dowamynda kemala gelen ruhy gymmatlyklaryny öwrenmekde halkara ylmy jemgyýetçiligi bilen hyzmatdaşlykda netijeli işleriň

alnyp barylýandygyny görkezýär. Şeýle ylmy maslahatlar indi diňe bir paýtagtymyz Aşgabatda däl, eýsem geçmiş taryhymyzyň şanly sahypalaryny, medeni mirasymyzyň genji-hazynalaryny, ýadygärliklerini öz goýnunda saklaýan ýurdumyzyň beýleki ýerlerinde hem geçirilýär. Türkmenistanyň welaýatlarynyň merkez şäherleri halkara derejesindäki çäreleri geçirmäge, daşary ýurtly myhmanlary ýokary derejede garşylamaga hemişe taýýardyr. Şu halkara maslahatyna gatnaşmaga dünýäniň 23 ýurdundan gelen daşary ýurtly alymlaryň abraýly toparyna akyldar Zamahşarynyň dogduk mekany gadymy Yzmykşir galasyndaky aramgähine zyýarat edip, onuň täzedan dikeldilen şäheriniň ýadygärliklerine syýahat etmek mümkinçilikleri döredildi.

Türkmen halkynyň ençeme alymlary, şahyrlary uzak asyrlaryň dowamynda öz köptaraply ylmy we çeper döredijiligi bilen türkmeniň adyny şöhratlandyrdy. Olar ylmy we çeper döredijiligi bilen dünýä medeniýetiniň ösüşine onjaýly goşant goşdy. Ýöne gynansak-da, soňky ýüzýyllykda olaryň atlary mirasdarlarynyň hakydasyndan çykarylmağa çalşyldy. Mukaddes Garaşsyzlygymyza eýe bolanymyzdan soň, türkmen halkymyz dünýäniň medeni-ruhy ösüşlerine ummasyz goşantlary goşan, ylymda, edebiýatda we beýleki ugurlarda mekdepleri we ýol-ýörelgeleri döreden dana akyldarlarymyzyň, paýhasly söz ussatlarymyzyň ençemesine eýe çykdy. Bu günki gün olaryň umumadamzat bähbitli ylmy-edebi miraslary Garaşsyz Watanymyzyň ruhy durmuşynyň binýadyna öwürüldi, olaryň atlary ebedileşdirildi. Şolaryň biri hem, mundan mün ýyla golaý wagt öň, seljuk seljuk ata-Watanyna dolanyp, şu mukaddes toprakdaky aram tapan türkmeniň beýik ogludyr. Orta asyrlaryň Köneürgenç, Buhara, Merw, Ysphyhan, Mekke ýaly şäherlerinde türkmen ylmynyň yzlaryny goýan alymlaryň ussadydyr. Ençeme şagirtleri ýetişdiren ussat mugallymdyr. Musulmanlaryň keramatly Gurhan kitabynda düşündiriş ýazan meşhur teswirçidir. Dil, edebiýat, pelsepe ylymlarynda beýik derejä ýeten görnükli söz ussadydyr, ynsan ahlagynyň gözelligini wasp eden şirin dilli suhangöý şahyrdyr.

Öz döwründe watandaşlarynyň buýsanjy bolup ýaşan döwürdeş alym şahyrlaryň arasynda “Horezmiň guwanjy”, Allama – Beýik alym, Jarulla – Allanyň goňşusy, arap we arap däl milletleriň mugallymy ýaly belent mertebelere eýe bolan Zamahşary häzir hem külli türkmeniň, akyl-paýhasa gadyrgoýýan bütün adamzadyň buýsanjydyr, guwanjydyr. Munuň şeýledigine dünýäniň alymlary tarapyndan Zamahşarynyň hemişe öwrenip gelnendigi, öwrenilýändigigi hem şaýatlyk edýär. Biz Zamahşarynyň watandaşlary we onuň goýup giden ylmy mirasynyň hakyky mirasdüşerleri hökmünde alymyň mertebesini has-da belentde tutmaga borçludyr. Şuňa görä, alymyň dünýäniň ençeme döwletleriniň kitaphanalarynda saklanýan golýazma mirasy ata Watanymyz Türkmenistana getirildi, birnäçe eseri terjime edilip, halkymyza ýetirildi. Şu günki we geljekki

nesillerimiziň hakydasynda akyldaryň şöhratyny ebedileşdirmek maksady bilen, onuň portreti döredildi, seýilgähi gözel paýtagtymyzyň ajaýyp seýilgähleriniň birini bezeýär. Alymlaryň Daşoguz welaýatynyň Görogly etrabynda ýerleşýän aramgähine gümmez dikeldildi. Şu geçirilen halkara ylmy maslahat hem akyldar Mahmyt Zamahşara nesilleri tarapyndan goýulýan çuňňur hormat sarpanyň nyşanydyr.

3. “Nejmeddin Kubra we Gündogaryň ruhy-medeni dünýäsi” atly Halkara ylmy maslahat (2008-nji ýylyň sentýabr aýynyň 4-6-sy). Bu maslahatyň Nejmeddin Kubranyň ömrüni we döredijiligini öwrenmekde, ylmy-edebi mirasynyň dünýä medeniýetiniň ösüşindäki mynasyp ornuny kesgitlemekde we bütin Gündogaryň ruhy-medeni dünýäsine eden täsirini açyp görkezmekde uly ähmiýeti bar. Şöhratly taryhymyz, milli medeni mirasymyz, danyşment alymlarymyzyň adamzada miras goýan ylmy taglymatlary häzirki galkynýan türkmen jemgyýetiniň täze ideologiýasynyň binýady bolmalydyr. Taryhy-medeni geçmişe, beýik alymlarymyzyň gymmatly miraslaryna şeýle garaýyş biziň döwlet syýasatymyzyň esasy ileri tutulýan ugrudyr. Halkymyzyň medeni-ylmy äleminiň röwşen ýyldyzy bolan beýik alym Nejmeddin Kubra bagyşlanyp geçirilen bu Halkara ylmy maslahaty hem Gündogar ylmynyň ösüşine güýçli itergi beren dünýä meşhur beýik alymymyzyň ylmy mirasyny, filosofik garaýyşlaryny çuňňur öwrenmekde möhüm işlerimiziň dowamydyr.

Bütin musulman äleminiň beýik piri, meşhur türkmen alymy Nejmedin Kubra özüniň ömrüni adamzat jemgyýetiniň kämil, ynsan kalplarynyň ruhy-ahlak taýdan arassa bolmagy üçin haýyrly işlere, ylma, Watana bagyş eden beýik ynsandyr. Onuň mübärek hem şöhratly ady indi sekiz ýüz ýyl töweregi wagt bäri milletine, diline, dini ygtykadyna garamazdan, ynsan nesilleriniň dilinden düşmän gelýär. Dünýäniň alymlary bu beýik akyldaryň ömrüni, ylmy-edebi mirasyny yzygiderli öwrenip, sarpa-mertebesini hemişe belentde tutýar. Çünki akyldaryň nesillere miras goýan taglymatynda umumadamzadyň haýyrly ösüşine laýyk gelýän beýik maksat jemlenendir. Külli ynsanyýeti haýra, hakykata çagyryýan şol beýik maksat Kubranyň kemala gelen türkmen topragyndan Merkezi Aziýa, Türkiýä, Eýrana, Owganystana, Päkistana, arap döwletlerine, Hindistanyň, Hytaýyň musulman halklarynyň arasyna we beýleki ýerlere ýaýrapdyr. Türkmen taryhynyň genji-hazynasy Köneürgençde doglan we hut şu ýerde hem Watany gorap, baky aram tapan bu akyldar gahryman pederlerimiziň dünýä içre şeýle beýik mertebä eýe bolandygyna bz tüýs ýürekden buýsanýarys. Hut şonuň üçin hem Nejmeddin Kubranyň adyny, ylmy-edebi mirasyny we geljekki nesillerimize öz gymmaty bilen ýetirmek biziň üçin parzdyr.

Beýik pir Nejmeddin Kubranyň ajaýyp hem mübärek kümmetini öz goýnunda saklap oturan gadymy Köneürgenç bu gün bagtyýar döwürde täzeden

galkynýar. Halkymyzyň taryhyndaky uly türkmen döwletiniň paýtagty, geçmişde diňe Merkezi Aziýada däl, eýsem bütün yslam dünýäsinde hem uly şäherleriň biri bolan Köneürgenjiň ýadygärlikleri UNESCO-nyň bütindünýä sanawynda hasaba alyndy. Ol geljekki ýurdumyzyň in möhüm taryhy-syýahatçylyk merkezleriniň birine öwrüler.

Maslahata gatnaşanlar Halkara ylmy maslahatyň geçýän günlerinde gaýtalanmajak binagärlik sungaty bilen dünýäni haýrana goýýan Köneürgenjiň ýadygärliklerine syýahat etdiler. Nejmeddin Kubranyň aramgähine zyýarat etdiler.

Akyldaryň külli ynsanyýete miras galdyran ruhy-ahlak taglymatynyň, filosofik garaýyşlarynyň düýp mazmunyny açyp görkezýän pikir-garaýyşlar häzirkizaman jemgyýetiniň ruhy sagdynlygy, nesillerimiziň ahlak päkligi üçin örän möhümdir.

4. “Köneürgenç türkmen döwleti we Merkezi Aziýa XIII asyryň birinji ýarymynda” atly halkara ylmy maslahat (2010-njy ýylyň dekabryň 1-3-i). Bu maslahatda Merkezi Aziýanyň, Ýakyn we Orta Gündogaryň gadymy we orta asyrlar ykdysady-medeni ösüşine uly täsir eden Köneürgenç türkmen döwletiniň taryhyna, medeni-ylmy durmuşyna degişli täze çeşmeleriň, ylmy maglumatlaryň ýüze çykaryljakdygyna, şeýle hem arheologik ýadygärlikleri öwrenmek, rejelemek we gorap saklamak hakynda gyzykly çykyşlar boldy.

Müňýyllyklaryň dowamynda özüniň etniki we taryhy bitewüligini, däp-dessurlaryny, medeni özboluşlylygyny saklamagy başaran türkmen halkynyň baý maddy we ruhy gymmatlyklaryny öwrenmek, dünýä ýaýmak, olara halkara ylmy jemgyýetçiliginiň ünsüni çekmek, Türkmenistanyň şöhratly taryhynyň ýitirilen sahypalaryny dikeltmek, ylmy we okuw-usuly edebiýatlaryň toplumlaryny döretmek häzirki döwürde alymlaryň önünde duran möhüm wezipeleriň biridir. Bu ugurda Amerikanyň Birleşen Ştatlarynyň, Italiýanyň, Fransiýanyň we Germaniýanyň, Russiýa Federasiýanyň, Koreýanyň, Ýaponiýanyň we beýleki ýurtlaryň halkara ylmy toparlarynyň gatnaşmagynda Türkmenistandaky heniz hasaba alynmadyk we düýpli öwrenilmedik taryhy-medeni ýadygärlikleri geljekki nesiller üçin gorap saklamak, dikeltmek, düýpli öwretmek hem-de ylmy jemgyýetçiligine tanatmak maksady bilen, ylmy taslamalaryň onlarçasyny durmuşa geçirilýär. Şu halkara ylmy maslahaty hem Türkmenistanyň geçmişini, adamzadyň biri-biri bilen sazlaşykly ösen gadymy medeniýetleriniň taryhyny düýpli öwrenmek, dünýä jemgyýetçiligi bilen ylmy hyzmatdaşlygy giňeltmek we ösdürmek babatda biziň öňe sürýän başlangyçlarymyzyň halkara jemgyýetçiligi tarapyndan giň goldaw tapýandygyny ykrar edýär.

Adamzadyň in gadymy siwilizasiýalarynyň döremeginde, halklaryň medeni-ylmy gatnaşyklarynyň kemala gelmeginde, maddy we medeni ruhy gymmatlyklaryň alşylmagynda dünýä ýaň salan beýik döwletleri guran türkmen

halkyna, Türkmenistana uly orun degişlidir. Günbatardan – Gündogara, Günortadan – Demirgazyga uzap giden Beýik Ýüpek ýolunyň ugrunda ýerleşen Türkmenistan gadymy ekerançylyk we şäher medeniýetleri bolan jeýtun, marguş, dehistan we horezm-ürgenç siwilizasiýalarynyň döreden watanydyr.

Horezm-ürgenç siwilizasiýasynyň baş mün ýyllyk taryhy, dünýä derejesinde ykrar edilen baý arheologiýa we binagärlik ýadygärlikleri bar. Merkezi Aziýada in beýik binalaryň biri bolan Gutlu Temiriň minarasy, owadan gümmezi bilen selenläp oturan Törebeg hanymyň mawzoleýi, Il Arslanyň, Nejmeddin Kubranyň, Tekeşin, Soltan Alynyň, Pirýar weliniň kümmetleri, galadyr şäherleriň, kitaphanalaryň, kerwensaraýlaryň yzlary, бүрүнч еýýamyndn tä XIII asyra çenli döwri öz içine alýan gymmatly arheologik tapyndylar, arap, pars, hytaý, ýunan, inlis, nemes, rus dillerindäki taryhy çeşmeler, ylmy işler – gadymy Ürgenç şalygynyň öz döwründe Ýewraziýa sebitiniň in iri döwletleriniň biri bolandygyna şaýatlyk edýär.

Kutbetddin Muhammet, Alaeddin Atsyz, Il Arslan, Tekeş, Aly ibn Mamun ýaly hökümdarlaryň adylyk we ynsanperwerlik bilen ýurdy dolandyran, ylma, medeniýete howandarlyk eden döwürlerinde bolsa, Köneürgenç şäheri Gündogaryň nur saçýan ylmy merkezi hökmünde meşhurlyk gazanypdyr.

5. “Beýik Ýüpek ýolunyň ugrunda medeniýetleriň söhbetdeşligi” atly halkara ylmy maslahat (2015-nji ýylyň noýabr aýynyň 11-13-i). Bu maslahata gatnaşmak üçin Aşgabada dünýäniň 37 döwletinden ylmyň wekilleriniň 70-e golaýy – arheologlar, taryhçylar, medeniýeti hem-de sungaty öwrenijiler we antropologlar, beýleki ugurlaryň hünärmenleri geldiler.

Maslahatyň tapawutly aýratynlygy onuň dünýä belli alymlary bir ýere jemlemegidir, olaryň köpüsi türkmen kärdeşleri bilen bilelikde Türkmenistanyň maddy we ruhy medeniýetiniň ýadygärliklerini öwrenmäge hem-de aýawly saklamaga işjeň gatnaşýarlar. Olaryň hatareynda Timoti Wilýams (Beýik Britaniýa), Barbara Kaim (Polşa), Nadežda Dubowa, Natalýa Solowýewa, Sergeý Laptew (Russiýa), Mihael Teýler (ABŞ), Karlo Lippolis, Barbara Çerazetti (Italiýa), Hoakin Mariýa Kordoba (Ispaniýa) ýaly alymlar bar.

“Beýik Ýüpek ýolunyň ugrunda medeniýetleriň söhbetdeşligi” atly halkara ylmy maslahatyň açylyş dabarasy Türkmenistanyň Döwlet medeni merkeziniň Mukamlar köşgünde geçirildi.

Umumy mejlisde edilen çykyşlar, şol sanda Madrid uniwersitetiniň professory Hoakin Kardobanyň, Warşawa uniwersitetiniň professory Barbara Kaimiň, London uniwersitetiniň arheologiýa institutyna wekilçilik edýän Timoti Wilýamsyň, Koreýa Respublikasynyň Milli diplomatiýa akademiýasynyň professory Je Nam Konyň, Russiýanyň Ylymlar akademiýasynyň Maddy

medeniýetiniň taryhy institutynyň direktorynyň orunbasary Natalýa Solowýewanyň çykyşlary uly üns bilen diňlenildi.

Ylmy maslahata gatnaşanlar maslahatyň 2-nji gününde Daşoguz welaýatynyň “Köneürgenç” döwlet taryhy-medeni goraghananyň täsin ýadygärliklerine hem-de Daşoguzyň döwrebap medeni ojaklaryna baryp gördiler, Nurmuhamet Andalyp adyndaky Döwlet sazly drama teatrynda welaýatyň medeniýet we sungat ussatlarynyň konsertine tomaşa etdiler.

6. Daşoguz şäheri 2016-njy ýylda GDA agza ýurtlarynyň medeni paýtagty. 2015-nji ýylyň oktyabrynda Arkalaşygyň döwletleriniň daşary işler ministrleriniň Astrahanda geçirilen maslahatynyň mejlisinde türkmen şäheri Daşoguz 2016-njy ýylda GDA-nyň medeni paýtagty hökmünde saýlanylyp alyndy.

“Türkmen tarapynyň tertibine laýyklykda, Daşoguzy 2016-njy ýylda medeni paýtagty diýip ygylan etmek bilen, “Arkalaşygyň medeni paýtagtlary” hökümetara maksatnamasyny Türkmenistanda durmuşa geçirmek bellenilýär” diýip, GDA-nyň ýerine ýetiriji sekretary Sergeý Lebedew habar berdi.

Ol “Arkalaşygyň medeni paýtagtlary” maksatnamasynyň GDA-nyň döwletleriniň arasyndaky medeni gatnaşyklary pugtalandyrmaga we Arkalaşygyň ýurtlarynyň ykdysady hem syýasy hyzmatdaşlyk etmegi üçin amatly şertleri döretmäge gönükdirilendigini belledi.

Russiýanyň Woronež şäheri 2015-nji ýylda GDA-nyň medeni paýtagty bolup durýar. 2014-nji ýylda bu ady Almaty şäheri göteripdi.

Mälim bolşy ýaly, 2012-nji ýylda şeýle dereje Mary şäherine berildi. Ol ýerde Arkalaşygyň çäklerinde halklaryň dost-doganlyk gatnaşyklarynyň pugtalanýandygyny, medeni hyzmatdaşlygyň ösdürilýändigini alamatlandyran giň möçberli çäreler uly üstünliklere beslenipdi. Şonda GDA başlyklyk ediji ýurdumyzyň paýtagtynda bu döwletara birleşiginiň döwletleriniň baştutanlarynyň Geňesinde medeniýet ulgamynda GDA-nyň möhüm taslamalaryna girýän “Arkalaşygyň Medeni paýtagty” Döwletara maksatnamasy hakyndaky Düzgünnama tassyklandy.

Gadymy türkmen şäheri bolan Daşoguzda hormatly derejäniň berilmegi köp asyrlaryň dowamynda özara medeni gatnaşyklar ulgamynda ýurdumyzyň münýýlyklara uzap gidýän şöhratly taryhynyň ähmiýetini alamatlandyrýan şanly wakadyr. Şeýle hem Garaşsyz, Bitarap Türkmenistanyň ählumumy parahatçylygy pugtalandyrmak, ynsanperwerlik hyzmatdaşlygyny ösdürmek, baý taryhy-medeni mirasyny geljek nesillere ýetirmek babatda alyp barýan işleriniň ykrar edilýändiginiň nobatdaky subutnamasydyr.

Ýurdumyzda dünýä halklary bilen köpugurly medeni gatnaşyklaryň ösdürilmegine, milli taryhy-medeni mirasyň giňden wagyz edilmegine uly üns berilýär. Munuň özi “Arkalaşygyň medeni paýtagtlary” Döwletara

maksatnamasynyň işjeň durmuşa geçirilmegini şertlendirýär. Ýurdumyzyň sebitlerinde döredijilik mümkinçilikleriniň kämilleşdirilmegini, şu esasyda örän baý, dürli görnüşli ynsanperwer çäreleriň guralmagyny şertlendirýär we olaryň häzirki döwürde özygtyýarly döwletleriň özboluşly medeniýetleriniň arasynda dowam edýän taryhy, medeni gatnawlara esaslanýar.

Türkmenistan GDA assosirlenen agza bolmak bilen, Arkalaşygyň çäklerinde açyklyk we deňhukukly esasyda guralýan gatnawyklara ygrarlydygyny äşgär edýär. Bu bolsa biziň ýurdumyzyň ählumumy parahatçylygyň, abadançylygyň, hem-de öňe gidişligiň bähbidine oňyn hyzmatdaşlygy ösdürmäge gönükdirilen daşary syýasy strategiýasynyň esasy ugurlaryna doly laýyk gelýär.

Daşoguzuň 2016-njy ýylda GDA agza ýurtlarynyň medeni paýtagty diýlip ygylan edilmegi Türkmenistanda amala aşyrylýan, milletiň ruhy we intellektual kuwwatyny ýokarlandyrmaga, milli medeni gymmatlyklary we döp-dessurlary aýawly saklamaga, hemmetaraplaýyn öwrenmäge hem-de artdyrmaga gönükdirilen medeni strategiýa bilen baglylykda aýratyn ähmiýete eýe boldy.

Halkara ynsanperwer hyzmatdaşlyk ulgamynda GDA gatnaşygy ýurtlar bilen netijeli gatnawyklary ösdürmek hormatly Prezidentimiz Gurbanguly Berdimuhamedowyň alyp barýan syýasatynyň möhüm ugurlarynyň hataryna girýär.

Türkmen şäherleriniň eýýäm ikinjisiniň bu derejä eýe bolmagy Türkmenistanyň halkara ynsanperwer başlangyçlary öňe sürýän döwlet hökmünde tagallalarynyň, şeýle hem ýurdumyzyň ägirt uly medeni mümkinçilikleriniň ykrar edilmegidir.

PEÝDALANYLAN EDEBIÝATLAR

Esasy

1. Gurbanguly Berdimuhamedow. Eserler ýygyndysy. I tom.- A.: Türkmen döwlet neşirýat gullugy, 2007.
2. Gurbanguly Berdimuhamedow. Garaşsyzlyga guwanmak, Watany, halky söýmek bagtdyr. – A.: Ylym, 2007.
3. Gurbanguly Berdimuhamedow. Türkmenistan sagdynlygyň we ruhubelentligiň ýurdy.- A.: Türkmen döwlet neşirýat gullugy, 2007.
4. Gurbanguly Berdimuhamedow. Türkmenistanda saglygy goraýşy ösdürmegiň ylmy esaslary. – A.: Türkmen döwlet neşirýat gullugy, 2007.
5. Gurbanguly Berdimuhamedow. Döwlet adam üçindir. – A.: Türkmen döwlet neşirýat gullugy, 2008.
6. Gurbanguly Berdimuhamedow. Ösüşiň täze belentliklerine tarap. Saýlanan eserler. 1-nji tom. – A.: Türkmen döwlet neşirýat gullugy, 2008.
7. Gurbanguly Berdimuhamedow. Ahalteke bedewi – Biziň buýsanjymyz we şöhratymyz. – Aşgabat: Türkmen döwlet neşirýat gullugy, 2009.
8. Gurbanguly Berdimuhamedow. Ösüşiň täze belentliklerine tarap. Saýlanan eserler. 2-nji tom. – A.: Türkmen döwlet neşirýat gullugy, 2009.
9. Gurbanguly Berdimuhamedow. Türkmenistanyň dermanlyk ösümlikleri. I tom. – A.: Türkmen döwlet neşirýat gullugy, 2009.
10. Gurbanguly Berdimuhamedow. Türkmenistanyň dermanlyk ösümlikleri. II tom. – A.: Türkmen döwlet neşirýat gullugy, 2010.
11. Gurbanguly Berdimuhamedow. Türkmenistanyň durmuş -ykdysady ösüşiniň döwlet kadalaşdyrylyşy. I t. – A.: Türkmen döwlet neşirýat gullugy, 2010.
12. Gurbanguly Berdimuhamedow. Türkmenistanyň durmuş -ykdysady ösüşiniň döwlet kadalaşdyrylyşy. II t. – A.: Türkmen döwlet neşirýat gullugy, 2010.
13. Gurbanguly Berdimuhamedow. Türkmenistanyň ykdysady strategiýasy: halka daýanyp, halkyň hatyrasyna.– A.: Türkmen döwlet neşirýat gullugy, 2010.
14. Gurbanguly Berdimuhamedow. Ösüşiň täze belentliklerine tarap. Saýlanan eserler. 3-nji tom. – A.: Türkmen döwlet neşirýat gullugy, 2010.
15. Gurbanguly Berdimuhamedow. Ösüşiň täze belentliklerine tarap. Saýlanan eserler. 4-nji tom. – A.: Türkmen döwlet neşirýat gullugy, 2011.
16. Gurbanguly Berdimuhamedow. Älem içre at gezer. Roman. – A.: Türkmen döwlet neşirýat gullugy, 2011.
17. Gurbanguly Berdimuhamedow. Janly rowaýat. – A.: Türkmen döwlet neşirýat gullugy, 2011.
18. Gurbanguly Berdimuhamedow. Türkmenistan-melhemler mekany. – A.: Türkmen döwlet neşirýat gullugy, 2011.

19. Gurbanguly Berdimuhamedow. Ösüşiniň täze belentliklerine tarap. Saýlanan eserler. 5-nji tom. A.: Türkmen döwlet neşirýat gullugy, 2012.
20. Gurbanguly Berdimuhamedow. Türkmenistanyň dermanlyk ösümlikleri. III t. - A.: Türkmen döwlet neşirýat gullugy, 2012.
21. Gurbanguly Berdimuhamedow. Türkmenistanyň dermanlyk ösümlikleri. IV t. - Aşgabat: Türkmen döwlet neşirýat gullugy, 2012.
22. Gurbanguly Berdimuhamedow. Ösüşiniň täze belentliklerine tarap. Saýlanan eserler. 6-njy tom. – A.: Türkmen döwlet neşirýat gullugy, 2013.
23. Gurbanguly Berdimuhamedow. Döwlet guşy. Roman. – A.: Türkmen döwlet neşirýat gullugy, 2013.
24. Gurbanguly Berdimuhamedow. Türkmenistanyň dermanlyk ösümlikleri. V t. A.: Türkmen döwlet neşirýat gullugy, 2013.
25. Gurbanguly Berdimuhamedow. Ösüşiniň täze belentliklerine tarap. Saýlanan eserler. 7-nji tom. – A.: Türkmen döwlet neşirýat gullugy, 2014.
26. Gurbanguly Berdimuhamedow. Medeniýet halkyň kalbydyr. – A.: Türkmen döwlet neşirýat gullugy, 2014.
27. Gurbanguly Berdimuhamedow. Bagtyýarlyk saglykdan başlanýar. – A.: Türkmen döwlet neşirýat gullugy, 2014.
28. Gurbanguly Berdimuhamedow. Bilim-Bagtyýarlyk, ruhubelentlik, rowaçlyk. – A.: Türkmen döwlet neşirýat gullugy, 2014.
29. Gurbanguly Berdimuhamedow. Garaşsyz, baky Bitarap Türkmenistan. – A.: Türkmen döwlet neşirýat gullugy, 2014.
30. Gurbanguly Berdimuhamedow. Türkmenistanyň dermanlyk ösümlikleri. VI t. Aşgabat: Türkmen döwlet neşirýat gullugy, 2014.
31. Gurbanguly Berdimuhamedow. Ynsan kalbynyň öçmejek nury. - A.: Türkmen döwlet neşirýat gullugy, 2014.
32. Gurbanguly Berdimuhamedow. Ösüşiniň täze belentliklerine tarap. Saýlanan eserler. 8-nji tom. – A.: Türkmen döwlet neşirýat gullugy, 2015.
33. Gurbanguly Berdimuhamedow. Bitarap Türkmenistan. – A.: Türkmen döwlet neşirýat gullugy, 2015.
34. Gurbanguly Berdimuhamedow. Ile döwlet geler bolsa... – A.: Türkmen döwlet neşirýat gullugy, 2015.
35. Gurbanguly Berdimuhamedow. Suw – ýaşayşyň we bolçulygyň çeşmesi. – A.: Türkmen döwlet neşirýat gullugy, 2015.
36. Gurbanguly Berdimuhamedow. Türkmen medeniýeti. – A.: Türkmen döwlet neşirýat gullugy, 2015.
37. Gurbanguly Berdimuhamedow. Türkmenistan-abadançylygň we rowaçlygynyň ýurdy. – A.: Türkmen döwlet neşirýat gullugy, 2015.

- 38.Gurbanguly Berdimuhamedow. Türkmenistanyň dermanlyk ösümlikleri. VII t. A.: Türkmen döwlet neşirýat gullugy, 2015.
- 39.Gurbanguly Berdimuhamedow. Watan goragy mukaddesdir. – A.: Türkmen döwlet neşirýat gullugy, 2015.
- 40.Gurbanguly Berdimuhamedow. Ösüşin täze belentliklerine tarap. Saýlanan eserler. 9-njy tom. – A.: Türkmen döwlet neşirýat gullugy, 2016.
- 41.Gurbanguly Berdimuhamedow. Arşyň nepisligi. – A.: Türkmen döwlet neşirýat gullugy, 2016.
- 42.Gurbanguly Berdimuhamedow. Çaý–melhem hem ylham. – A.: Türkmen döwlet neşirýat gullugy, 2016.
- 43.Gurbanguly Berdimuhamedow. Gadamy batly bedew. – A.: Türkmen döwlet neşirýat gullugy, 2016.
- 44.Gurbanguly Berdimuhamedow. Parahatçylyk sazy, dostluk, doganlyk sazy. – A.: Türkmen döwlet neşirýat gullugy, 2016.
- 45.Gurbanguly Berdimuhamedow. Türkmenistanyň dermanlyk ösümlikleri. VIII t. – A.: Türkmen döwlet neşirýat gullugy, 2016.
- 46.Gurbanguly Berdimuhamedow. Türkmenistan. – A.: Türkmen döwlet neşirýat gullugy, 2016.
- 47.Gurbanguly Berdimuhamedow. Mertler Watany beýgeldýär. – A.: Türkmen döwlet neşirýat gullugy, 2017.
- 48.Gurbanguly Berdimuhamedow. Türkmenistanyň dermanlyk ösümlikleri. IX t. – A.: Türkmen döwlet neşirýat gullugy, 2017.
- 49.Gurbanguly Berdimuhamedow. Mert ýigitler gaýrat üçin dogulýar. – A.: Türkmen döwlet neşirýat gullugy, 2017.
- 50.Gurbanguly Berdimuhamedow. Sport dostluga, saglyga we gозellige tarap ýoldur. – A.: Türkmen döwlet neşirýat gullugy, 2017.
- 51.Gurbanguly Berdimuhamedow. Ösüşin täze belentliklerine tarap. Saýlanan eserler. 10-njy tom. – A.: Türkmen döwlet neşirýat gullugy, 2017.
- 52.Gurbanguly Berdimuhamedow. Türkmenistan – Beýik Ýüpek ýolunyň ýüregi. – A.: Türkmen döwlet neşirýat gullugy, 2017.
- 53.Gurbanguly Berdimuhamedow. Enä tagzym-mukaddeslige tagzym. – A.: Türkmen döwlet neşirýat gullugy, 2018.
- 54.Gurbanguly Berdimuhamedow. Türkmenistanyň dermanlyk ösümlikleri. X t. – A.: Türkmen döwlet neşirýat gullugy, 2018.
- 55.Gurbanguly Berdimuhamedow. Ösüşin täze belentliklerine tarap. Saýlanan eserler. 11-nji tom. – A.: Türkmen döwlet neşirýat gullugy, 2018.
- 56.Gurbanguly Berdimuhamedow. Türkmenistan – Beýik Ýüpek ýolunyň ýüregi. II kitap. – A.: Türkmen döwlet neşirýat gullugy, 2018.

57. Gurbanguly Berdimuhamedow. Türkmenistan durnukly ösüş maksatlaryna ýetmegiň ýolunda. – A.: Türkmen döwlet neşirýat gullugy, 2018.
58. Gurbanguly Berdimuhamedow. Atda wepa-da bar, sapa-da. – A.: Türkmen döwlet neşirýat gullugy, 2019.
59. Gurbanguly Berdimuhamedow. Türkmenistanyň dermanlyk ösümlikleri. XI t. – A.: Türkmen döwlet neşirýat gullugy, 2019.
60. Gurbanguly Berdimuhamedow. Türkmen alabaýy. – A.: Türkmen döwlet neşirýat gullugy, 2019.
61. Gurbanguly Berdimuhamedow. Ösüşiň täze belentliklerine tarap. Saýlanan eserler. 12-nji tom. – A.: Türkmen döwlet neşirýat gullugy, 2019.
62. Hormatly Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedowyň Türkmenistanyň Mejlisiniň deputatlary bilen duşuşygynda eden çykyşy – (Aşgabat şäheri, 2020-njy ýylyň 11-nji fewraly) // Türkmenistan.-2020.-12 fewral.
63. Hormatly Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedowyň Türkmenistanyň Ministrler Kabinetiniň giňişleýin mejlisinde eden çykyşy – (Aşgabat şäheri, 2020-njy ýylyň 7-nji fewraly) // Türkmenistan.-2020.-8 fewral.
64. Hormatly Prezidentimiz Gurbanguly Berdimuhamedowyň Türkmenistanyň Ylymlar akademiýasynda geçirilen maslahatda eden çykyşy – (Aşgabat, 2019-njy ýylyň 12-nji iýuny) // Türkmenistan.-2019.-13 iýun.
65. Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedowyň Türkmenistanyň Magtymguly adyndaky Ýaşlar guramasynyň VI gurultaýynda sözlän sözi (Aşgabat, 2019-njy ýylyň 11-nji sentýabry) // Türkmenistan.-2019.-12 sentýabr.
66. Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedow. Garaşsyz, Hemişelik Bitarap Türkmenistanyň Daşoguz şäheriniň Garaşsyz Döwletleriň Arkalaşygynyň medeni paýtagty diýlip ygylan edilmegi mynasybetli geçirilýä dabara gatnaşyjylara. // Türkmenistan. 2016.30-njy mart.
67. Milli taryhy-medeni mirasyň obýektlerini goramak hakynda Türkmenistanyň Kanuny. // Türkmenistan. 2012.31-nji oktýabr.
68. Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedow. "Köneürgenç türkmen döwleti we Merkezi Aziýa XIII asyryň birinji ýarymynda" atly halkara ylmy maslahatlaryna gatnaşyjylara. // Türkmenistan. 2011.1-nji dekabry.
69. Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedow. "Günorta-Gundogar Türkmenistanyň mirasy Ýewraziýanyň gadymy we orta asyr medeniýetleriniň ulgamynda" atly halkara ylmy maslahatlaryna gatnaşyjylara. // Türkmenistan. 2014.12-nji mart.

Gosmaça

1. Arkadagyň ajap eýýamy.- A.: Türkmen döwlet neşirýat gullugy, 2017.

2. Türkmenistan Berkarar döwletiň bagtyýarlyk döwründe. – A.: Türkmenistanyň Prezidentiniň arhiwi, 2017.
3. Beýik Özgertmeleriň ýyl ýazgylary. Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedowyň 2007-nji ýylda alyp baran işleriniň hronikasy. 1-jı goýberiliş. – A., 2008.
4. Beýik Özgertmeleriň ýyl ýazgylary. Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedowyň 2008-nji ýylda alyp baran işleriniň hronikasy. 2-nji goýberiliş.- A., 2009.
5. Beýik Özgertmeleriň ýyl ýazgylary. Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedowyň 2009-njy ýylda alyp baran işleriniň hronikasy. 3-nji goýberiliş.- A., 2010.
6. Beýik Özgertmeleriň ýyl ýazgylary. Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedowyň 2010-njy ýylda alyp baran işleriniň hronikasy. 4-nji goýberiliş.- A., 2011.
7. Beýik Özgertmeleriň ýyl ýazgylary. Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedowyň 2011-njy ýylda alyp baran işleriniň hronikasy. 5-nji goýberiliş.- Aşgabat, 2012.
8. Beýik Özgertmeleriň ýyl ýazgylary. Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedowyň 2012-njy ýylda alyp baran işleriniň hronikasy. 6-nji goýberiliş.- A., 2013.
9. Beýik Özgertmeleriň ýyl ýazgylary. Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedowyň 2013-njy alyp baran işleriniň hronikasy. 7-nji goýberiliş.- A., 2014.
10. Beýik Özgertmeleriň ýyl ýazgylary. Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedowyň 2014-njy ýylda alyp baran işleriniň hronikasy. 8-nji goýberiliş.- A., 2015.
11. Beýik Özgertmeleriň ýyl ýazgylary. Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedowyň 2015-njy ýylda alyp baran işleriniň hronikasy. 9-njy goýberiliş.- A., 2016.
12. Beýik Özgertmeleriň ýyl ýazgylary. Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedowyň 2016-njy ýylda alyp baran işleriniň hronikasy. 10-njy goýberiliş.- A., 2017.
13. Türkmen diliniň düşündirişli sözlügi. I tom. A-Ž./Gurbanguly Berdimuhamedowyň umumy redaksiýasy bilen.- A., 2016.
14. Türkmen diliniň düşündirişli sözlügi. II tom. K-Z./Gurbanguly Berdimuhamedowyň umumy redaksiýasy bilen.- A., 2016.
15. Annamyradowa T. Köneürgenjiň binagärlik sungaty.//Nesil. 2014. 13-nji mart.
16. Goçakowa N. Gadyny Köneürgenjiň ykdysady ösüşinde Beýik Ýüpek ýolunyň orny.//Türkmeniň Ýüpek ýoly. 2014. 25-nji ýanwar.

17. Köneürgenç – binagär ussalaryň şäheri.-Aşgabat,2011.
18. Ýazberdyýew A. Türkmenistan dünýä medeniýetiniň gadymy ojagydyr.
19. (gadymy döwürden XIII asyra çenli). –Aşgabat,2011.
20. Türkmenistanyň taryhy. Orta nünär we ýokary okuw mekdepleriniň taryhyndan
21. başga hünärleri üçin synag okuw kitaby.- Aşgabat,2011.
22. Baýramsähadow N. Gündogaryň beýik danalary. – Aşgabat, 1992.
23. Baky Bitarap Türkmenistan–ÝUNESKO: taryhy-medeni gymmatlyklara baha
24. bermek we dünýä mirasynyň ýadygärliklerini gorap saklamagyň ýollaryny
25. kesgitlemek. – Aşgabat, 2006.
26. Ibn Esir Y. Kämil taryh I-III jilt . –Aşgabat, 2005.
27. Muhammet an-Nesewi. Soltan Jeleddin Meňburnuň ömür beýany. – Aşgabat,
28. 2002.
29. Reşideddin Watwat. Resmi hatlar. – Aşgabat, 2004.
30. Hoja Ahmet Ýasawy. Hikmetler. – Aşgabat, 2004.
31. Nejmeddin Kubra we Gündogarň ruhy-medeni dünýäsi. – Aşgabat, 2008.
32. Ýazyjy ogly Aly. Seljuk türkmenleriniň taryhy. I-II jilt. – Aşgabat, 2004.
33. Soltan Sanjar we onuň zamanasy.- Aşgabat,2004.
34. Zamahşary M. Ýagşyzadalaryň bahary. 1-6 jilt. – Aşgabat, 2004.
35. Türkmenistanyň taryhy. Ýokary okuw mekdepleriniň talyplaryna niýetlenen
36. gysgaça okuw gollanmasy. Birinji kitap. – Aşgabat, 1994.
37. Türkmen galalary hakyndaky rowaýatlar. – Aşgabat, 2004.
38. Türkmen taryhynda döwlet meselesi. – Istanbul, 1996.
39. Türkmen halkynyň gelip çykyşynyň, dünýä ýaýraýşynyň we onuň döwletiniň
40. taryhynyň problemalary. Halkara ylmy konferensiýanyň dokladyrynyň we
41. habarlarynyň tezisleri. – Aşgabat, 1993.
42. Агаджанов С.Г. Сельджукиды и Туркмения в IX-XII вв. – Ашхабад, 1973
43. Буниятов З.М. Государство хорезмшахов – Ануштегинидов (1097-1231). –
44. М., 1986.
45. Бартольд В.В. Туркестан в эпоху монгольского нашествия. Сборник сочинений. Т. I.- М., 1963
46. Гундогдыев О. Султаны великой Туркмено-Сельджукской империи. –
47. Ашхабад, 2001.
48. Гундогдыев О. Великие полководцы средневековья в истории туркмен. —
49. Ашхабад, 1996.
50. Мамадазимов А. Великий Шелковый путь. История становления, расцвета и распада. – Душанбе, 2014.
51. Исалатов М.М. Эфталитское государство и его роль в истории Центральной Азии. - Душанбе, 2012.

52. Курбанов Х.Д. Монгольское владычество и Южный Туркменистан. – М., 1996.
53. Труды Хорезмской археолого-этнографической экспедиции. – М., 1952.
54. Толстов С.П. Древний Хорезм. – М., 1948.
55. Толстов С.П. По следам древнехорезмийской цивилизации.- М. – Л., 1948.
56. Халимов Н.Б. Памятники Ургенча. – А., 1991.
57. Юсупов Х. Древности Узбоя. – А., 1986.
58. Бартольд В.В. История турецко-монгольских народов. – туркменбард4. blogspot.com/2007/ - www.turkmenistan.ru.
59. Гумилёв Л.Н. – [http: // www.hronos.km.ru](http://www.hronos.km.ru).
60. Древняя история Туркменистана. www.turkmeniya.narod.ru/ancienthistory.html – 4k.
61. История Туркменистана. www.easttime.ru/countries/1/2/ - 34k.
62. Мурад Аджи. www.mtss.ru/pages/vel_step.html – 32k.

MAZMUNY

1. Giriş.....	3
2. Köneürgenç türkmenleriniň döwletiniň taryhynyň çeşmeleri we taryhnamasy.....	10
3. Gadymy Köneürgenç türkmenleriniň döwleti.....	19
4. Köneürgenç türkmenleriň döwleti irki orta asyrlarda.....	26
5. Köneürgenç türkmenleriň döwletiniň emele gelmegi, berkemegi we ýerleriniň giňelmegi.....	34
6. Köneürgenç türkmenleriň döwletiniň imperiýa öwrülmeginde meşhur türkmen hökümdarlarynyň bitiren işleri.....	40
7. Köneürgenç türkmenleriniň döwletiniň harby we dolandyryş ulgamy.....	48
8. Köneürgenç türkmenleriniň döwletiniň ykdysady ýagdaýy.....	56
9. Köneürgenç türkmenleriniň döwletinde medeniýetiň we ylmyň ösüşi.....	61
10. Köneürgenjiň taryhy we binagärlik ýadygärlikleri.....	72
11. Köneürgenç türkmenleriň döwleti mongol basybalýşlarynyň ön ýanynda.....	81
12. Köneürgenç türkmen döwletine mongollaryň çözüşynyň netijesinde synmagy.....	87
13. Jeleddin Meňburny we onuň mongollar bilen alyp baran gahrymançylykly göreşi.....	96
14. Garaşsyzlyk ýyllarynda Köneürgenjiň taryhy-medeni ýadygärliklerini gorap saklamakda halkara hyzmatdaşlyk.....	101
15. Köneürgenç türkmenleriniň döwletiniň taryhyny we medeniýetini öwrenmekde Türkmenistanda geçirilýän halkara maslahatlaryň orny.....	105
16. Peýdalanylan edebiýatlar.....	113